

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARKIVET HISTORIEN RÖRELSEN

ARKIVET HISTORIEN RÖRELSEN

Sven Lundkvist 60 år

SOBER FÖRLAG

**Tryckt med bidrag från
Kungl Patriotiska sällskapet**

**Redaktörer: Carl Göran Andræ, Berndt Fredriksson, Sven A Nilsson,
Torkel Jansson och Ingrid Åberg.**

**© Författarna 1987
Sober Förlags AB**

**Tryckt hos Västergötlands Tryckeri, Skara 1987
ISBN 91 7296 206-2**

Förord

Sven Lundkvist verkar aktivt på många fält och i många miljöer.

Under sin tid som riksarkivarie har han engagerat sig i en rad viktiga arkivfrågor. Inte minst under den senaste tiden har den tekniska utvecklingen både öppnat nya möjligheter och skapat nya problem.

Sven Lundkvists historiska forskning spänner över en lång tidsperiod och behandlar olika ämnesområden. I sin doktorsavhandling och även senare har han tagit upp skilda aspekter på 1500- och 1600-talets stats- och samhällsförhållanden. Som docent och universitetslektor i Uppsala arbetade han dessutom med att utveckla forskningen kring de svenska folkrörelsernas historia, och han var en av ledarna för det folkrörelseprojekt som då var knutet till historiska institutionen. Under sin tid som professor i historia i Umeå förde han detta arbete vidare och var därtill en av initiativtagarna till det tvärvetenskapliga Luleälvdalsprojektet.

Vid sidan av sin yrkesutövning är Sven Lundkvist verksam i flera av de folkrörelser han studerat som historiker. Han är bland annat ledamot av Svenska Missionsförbundets styrelse.

Inför Sven Lundkvists 60-årsdag vill ett antal av hans elever, vänner och kolleger hylla honom med denna skrift. Den har utformats så att den skall spegla hans intressen och verksamhetsfält inom arkivsektorn, historieforskningen och folkrörelserna.

Carl Göran Andræ

Berndt Fredriksson

Sven A Nilsson

Torkel Jansson

Ingrid Åberg

Innehåll

ARKIVET

<i>Claes Gränström</i> , Riksarkivets yttre verksamhet under 1980-talet	19
<i>Josef Edström</i> , Folkrorelsernas arkiv	27
<i>Toivo Paloposki</i> , De allmänna handlingarna i Finland. Offentlighet och undantag	39
<i>Berndt Fredriksson</i> , Arkiven i dataåldern. Nya perspektiv på forskning i arkiv	45

HISTORIEN

<i>Evert Baudou</i> , Orsaker till bebyggelseförändringar i Norrland under medeltiden	67
<i>Herman Schück</i> , "Sex skattebönder av vart härad" — eller i varje gård? Till frågan om bonderepresentationen vid 1430-talets riksmöten	81
<i>Lennart Lundmark</i> , Svält och stölder i övre Norrland under 1610-talet	101
<i>Sven A Nilsson</i> , Statsmaktens närvaro. Lokalsamhället och rannsakningskommissionerna under 1500- och 1600-talen	115
<i>Egil Johansson</i> , Pater Noster i Rafnasill och Alphabeten varia. Eller några av kyrkolivets tecken	139
<i>Torkel Jansson</i> , Idé och verklighet i det tidiga 1800-talets Norden. En och samma nykterhetstanke i olika stater och samhällen	145
<i>Carl Göran Andræ</i> , Varför finns det så många nykterister just i Sverige?	167

<i>Ingrid Åberg</i> , Kvinnor på tröskeln till en ny tid. Gestriklands Arbetsförening 1860-1880	181
<i>Per Frånberg</i> , Vid det folkliga supandets rötter	201
<i>Sune Åkerman</i> , Det svåra tricket. Tvärvetenskap i belysning av Luleälvdalsprojektets teori och praktik	209

RÖRELSEN

<i>Lars Lindberg</i> , Mellan universitet, kyrka och samhälle	217
<i>Olle Engström</i> , Arv och nu-engagemang. Om den inter- nationella dimensionen i svensk frikyrklighet	227
<i>Jan-Erik Wikström</i> , Vårt behov av bibliotek	239
<i>Hilding Johansson</i> , Folkrörelserna och framstegstanken	247

Tabula gratulatoria

Kerstin Abukhanfusa
Rolf Adamson
Sven G Alexandersson
Boel Algulin
Rune Almqvist
Björn Ambrosiani
Erik Amnå
Boleonnart Anbäcken
Gunnar Ander
Barbro Anderson
Hans Anderson
Jonas Anderson
Karl-Gustaf Andersson
Rolf Andersson
Rune Andersson
Thorsten Andersson
Åke Andersson
Göran Andolf
Carl Göran Andræ
Ruth & Bengt Andréasson
Carl-Gustaf Andréén
Åke Andréén
Jan Appelquist
Ilmar Arens
Björn Arkhult
Gunnar Artéus
Britt Aråsen
Ólafur Ásgeirsson
Anita & Ragnar Asserhed
Artur Attman
Kenneth Awebro
Sigbert Axelson
Håkan Axelsson
Pär-Erik Back
Helmut Backhaus
Evert Baudou

Lars Beckman
Ulf Beijbom
Anna Lisa Berg
Göran Berg
Gösta Berg
Lars Otto Berg
Åke Bergbäck
Håkan Berggren
Kerstin & Jan Bergman
Ragnar Björk
Cecilia Björkman
Lars Björlin
Yrjö Blomstedt
Gunnar Bodvall
Suzanne Bonnier
Lennart Borgström
Gunnar Brandell
Ingmar Brohed
Per-Erik Brolin
Gustav Brugård
Jan Brunius
Dan Brändström
Erik Bylund
Thord Bylund
Dan Bäcklund
Tuula Bärlund
Klaus-Richard Böhme
Torgny Börjeson
Helene Carlbäck Isotalo
Wilhelm Carlgren
Ingemar Carlsson
Kerstin & Sten Carlsson
James Cavallie
Ulf Cervin
Roland Christianson
Olle Christoffersson

Sten Claëson
 Agneta Claesson
 Carl-Fredrik Corin
 Arvid Cronenberg
 Thure Dahlberg
 Göran Dahlbäck
 Stellan Dahlgren
 Jan Dahlin
 Eli & Karl-Hampus Dahlstedt
 Christer Danielson
 Stefan Degerstedt
 Vagn Dybdahl
 Marianne Edlund
 Josef Edström
 Carl-Edvard Edvardsson
 Wolter Ehn
 Mára Eiche
 Marianne & Sverker Ek
 Dan Ekdahl
 Curt Ekholm
 Lars Ekholm
 David Eklund
 Stig Ekman
 Runar Eldebo
 Allan Ellenius
 Lennart Elmevik
 Bo Elthammar
 Max Engman
 Margit & Olle Engström
 Lars Ericson
 Birgitta Ericsson
 Tom Ericsson & Ulla Eklund-Ericsson
 Herman Eriksson
 Karin & Torbjörn Eriksson
 Maj-Lis Eriksson
 Paul Eriksson
 Eibert Ernby
 Borghild & Jan Magnus Fahlström
 Ingrid Faith Ell
 Rune Ferling
 Olle Ferm
 Phebe Fjellström
 Christina Florin
 Ethel Fogelberg
 Olle Forslund
 Ann-Christin & Berndt Fredriksson
 Sigurd & Ingegerd Fries
 Jan Frisk
 Martin Fritz
 Birgitta & Sven Fritz
 Pär Frohnert
 Erik Frykman
 Arne Fryksén
 Per Frånberg
 Ingmar Fröjd
 Sten Funke
 Thomas Fürth
 Lars Furuland
 Anders Fyrenius
 Jarl Gallén
 Carl Johan Gardell
 David Gaunt
 Magnus Geber
 Eric De Geer
 Jan Gehlin
 Sven Gerentz
 Leif Gidlöf
 Hans Gillingstam
 Jan Glete
 Lennart Granath
 Martin Grass
 Thomas Gren
 Eva Groth
 Nils Gruvberger
 Claes Gränström
 Agneta Guillemot
 Hans Gunnarson
 Ulla Marie & Göran Gunner
 Gísli Ágúst Gunnlaugsson
 Bo Gustafsson
 Gunnel Gustafsson
 Harald Gustafsson & Hanne Sanders
 Ingmar Gustafsson
 Karl-Axel Gustafsson
 Björn Gäfvert
 Bengt Göransson
 Rolf Hagstedt
 Göran Hallberg
 Lars Hallberg
 Carl F Hallencreutz
 Richard Hallgren
 Frida Hallsenius
 Thore Hammarland
 Bo Hammarlund
 Ingrid Hammarström
 Rut Hansson

Åke Hansson
 Brita Hanström
 Sven G Haverling
 Margareta & Gösta Hedberg
 Folke Hedblom
 Sylvia & Staffan Hedblom
 Ingrid & Sven Hedenskog
 Ruth Hedlund
 Rune Hedman
 Barbro Hedvall
 Vello Helk
 Kristoffer Hellsing
 Jan Arvid Hellström
 Staffan Helmfrid
 Sven Hemrin
 Bengt Henningsson
 Bjarne Henriksson
 Sten Henrysson
 Lars Herlitz
 Göran Hermerén
 Torsten Hèrnod
 John Herstad
 Adam Heymowski
 Majstina & Karl-Gustaf Hildebrand
 Stefán F Hjartarson
 Jan Hjärpe
 Mason C Hoadley
 Ann-Britt Holmberg
 Hans Homdahl
 Ivar E Holmén
 Gerhard Holmgren
 Sven Torsten Husén
 Åke Hyenstrand
 Ruth Hylén
 Lars Häger
 Signild Hällström
 Björn Höjer
 Lennart Höög
 Grethe Ilsoe & Erik Stig Jørgensen
 Lars Ingelstam
 Göran Inger
 Gun Isacsson
 Åke Isling
 Per Jansson
 Gunnar Jarring
 Anders Jeffner
 Leon Jespersen
 Kjell E Johanson
 Thore Johanson
 Ulla Johanson
 Birger Johansson
 Birgitta Johansson
 Birgitta L Johansson
 Egil Johansson
 Erik Johansson
 Erland Johansson
 Göran Johansson
 Hilding Johansson
 Margareta Johansson
 Ingalill & Seved Johnsson
 Mauno Jokipii
 Gustaf Jonasson
 Britta Jonell-Ericsson
 Anita & Bernt Jonsson
 Elver Jonsson
 Kjell Jonsson
 Margit Jonsson
 Rudi Josefsson
 Sune Jungar
 Börje Justrell
 Harald Jørgensen
 Ingrid & Gösta Kallin
 Ingvar Kalnins
 Aleksandr Kan
 Georg Karlsson
 Hugo Karlsson
 Ingemar Karlsson
 Åsa Karlsson
 Gunvor & Martti Kerkkonen
 Svenbjörn Kilander
 Sören Klingnéus
 Sven Klippvall
 Jakob Koit
 Thomas Korsfeldt
 Gunnar Kristenson
 Bengt Kristensson
 Göran Kristiansson
 Stig Kroon
 Kjell Kumlien
 Jussi Kuusanmäki
 Jan Kuuse
 Ingmar Kärrholt
 Birgitta Lager-Kromnow
 Svante Lampa
 Tuulikki Lampinen
 Hans Landberg

Harry Larson
Lars G Larson
Leif Larson
Göran Larsson
Jan Larsson
Lars-Olof Larsson
Harry Lenhammar
Jozef Lewandowski
Gösta Lext
Jan Liedgren
Sven Lilja
Bo & Kerstin Liljenberg
Marianne Liljequist
Berthold Liljestam
Åke Lilliestam
Bertil Lindberg
Christina & Lars Lindberg
Elsa & Örjan Lindberger
Sven Lindblad
Jan Lindegren
Håkan Lindgren
Thorild Lindgren
Thomas Lindkvist
Jan Lindroth
Veikko Litzen
Aleksander Loit
Folke Ludwigs
Ove Lundberg
Britt-Marie Lundbäck
Stefan Lundhem & Agneta Lilja
Lennart Lundmark
Lennart Lundquist
Martin Lundström
Ra & Sven Lundström
Bertil Lundvik
Gunilla Lyck
Erik Lönnroth
Bengt Löw
Anna-Brita Lövgren
Esse Lövgren
Lennart Lööf
Lars Lööv
Per Mackum
Eva & Sven Malmberg
Brita & Mats P Malmer
Dagfinn Mannsåker
Gunnar Marstorp
Margareta Matović

Lars Mellin
Klaus Misgeld
Leiv Mjeldheim
Claes Mjörnheim
Kerstin Moberg
Bertil Molde
Johnny Molin
Karl Molin
Suzanne & Lennart Molin
Olof Mustelin
Pontus Möller
Mats Nafsund
Clara & Torgny Nevéus
Oscar Nikula
Barbro Nilsson
Göran B & Christina Nilsson
Lars Nilsson, Mölndal
Lars Nilsson, Sollentuna
Sven A Nilsson
Thomas Nilsson
Göran Nilzén
Anders Norberg
Axel Norberg
Dag Norberg
Erik Norberg
Magnus Nordangård
Carl Nordenfalk
Roland Nordlund
Sven Nordlund
Karin Nordlund Bendixen
Kaj Nordquist
Elsa Nordström
Folke Nordström
Gunnel Norell-Söderblom
Hans Norman
Torbjörn Norman
Stellan Norrlander
Ingemar Norrlid
Ragnar Norrman
Ingemar Nygren
Rolf & Ulla Nygren
Gert Nylander
Olle Nyman
Margareta Nöjd
Eva Odelman
Birgitta Odén
Inga Offerberg
Ann-Sofie Ohlander

Bror-Erik Ohlsson
Knut-Roland Ohlsson
Birgitta Olai
Gunnar Olofsson
Sven W Olsson
Sven-Olof Olsson
Ulf Olsson
Egon Onerup
Torsten Orehag
Eljas Orrman
Margareta & Rikard Palmér
Toivo Paloposki
János Perényi
Anders Persson
Birgit Persson
Gunnel & Walter Persson
Lennart Persson
Roland Persson
Astrid Peterson
Ingvar Peterson
Ann-Marie & Birger Petersson
Birgit & Bertil Pettersson
Malou Pettersson
Täpp John-Erik Pettersson
Kauko Pirinen
Magnus von Platen
Hilding Pleijel
Raimo Pohjola
Kristina Posse
Werner Pursche
Rolf Pålbrant
Roger Qvarsell
Sigurd Rahmqvist
Lars Rask
Pirkko Rastas
Vidar Reinhammar
Elisabeth Reuterswärd
Patrik Reuterswärd
Margareta Revera
Gunnar Richardson
John Rogers
Barbro & Mats Rolén
Lennart Rosell
Håkan Rosén
Claes Rosenqvist
Nils Rosqvist
Allan Rostvik
Folke Rudberg

Lars Rumar
Harald Runblom
Maija Runcis
Sigrida Runcis
Margot & Nils Runeby
Bengt Rur
Jan Rydbeck
Göran Rystad
Ingvar Rörs
Johanni Saarenheim
Jan Sahlén
Maj-Britt Samuelson
Kristina Sandahl
Ingamaj Sandberg
Robert Sandberg
Per-Eric Sandström
Åke Sandström
Philip von Schantz
Herman Schück
Karl-Gustav Schüllerqvist
Per-Magnus Selinder
Thomas Selling
Elisabeth & Tryggve Siltberg
Anna Skagersten
Sten Skansjö
Lennart Skarpheden
Gunnar Skarrie
Folke Skog
Lars-Olof Skoglund
Louise Skytte
Nina & Tryggve Sköld
Folke Sleman
Staffan Smedberg
Karin Snellman
Grete Solberg & Torkel Jansson
Karin Sporre
Ulf Sporrong
Arne Stade
Anki Steen
Krister Stendahl
Henrik Stenius
Rut Stenlund Gröhn
Gösta Stenström
Thure Stenström
Håkan Stjernlöf
Berta Stjernquist
Harald Stormyr
Svante Strandberg

Hans Strandell
Bo Stråth
Erik Ström
Kjell Ström
Kerstin Strömberg-Back
Stig Strömholm
Gunnar Sundberg
Jan Sundin
Sven Z Sundin
Steinar Supphellen
Lidija Švabe
Ivan Svalenius
Lars Svedberg
Ingemar Svennered
Gunnar Svensson
Thommy Svensson
Tore Svensson
Torgny Sæve-Söderbergh
Inga-Lill Söderberg
Johan Söderberg
Kjell Söderberg
Ulf Söderberg
Stefan Söderlind
Sven Söderström
Thore Tafvelin
Kari Tarkiainen
Lars-Göran Tedebrand
Anne-Marie Tegen
Ing-Britt Tegnér
Per Thullberg
Olov Thunman
Erik Tiberg
Carin Tisell
Jarl Torbacke
Göran Tordne
Anna-Maria & Rolf Torstendahl
Hans Try
Lars Tynell
Bodil Ulate-Segura
Anna-Christina Ulfsparre
Kersti & Jörgen Ullenhag
Christina Wahlström
Sixten Wall
Sture M Waller
Carl-Axel Wangel
Jörgen Weibull
Lars-Olof Welander
Sven Welander

Helena Welin-Berger
Uno Westerlund
Brita & Gunnar T Westin
Gösta Vestlund
Jöran Wibling
Holger Wichman
Lars Wickström
Gun Widmark
Karin Wikberg
Stig-Henrik Viklund
Jan-Erik Wikström
Per-Axel Wiktorsson
Hans Villius
Britt-Marie Willny
Nils Erik Villstrand
Christer Winberg
Marja & Pentti Virrankoski
Åke Vinterbäck
Talis Vitolins
Claus Wohlert
Bernt Wähleman
Vagn Wählin
Bror J de Wærn
Claes-Göran Ydrefors
Kent Zetterberg & Ann-Katrin Hatje
Alf Åberg
Ingrid & Nils Erik Åberg
Bernt Åkerblad
Sune Åkerman
Ulf Åsén
Sven-Erik Åström
Lennart Ödeen
Christer Öhman
Bo Öhngren
Per Olof Öhrn
Eva Österberg
Birgitta Österlund
Arne Øvreliid

Arbetarrörelsens Arkiv, Trelleborg
Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek,
Stockholm
Arkivet för Sveriges medeltida
personnamn
Arkivet för ordbok över Sveriges
dialekter, Uppsala

Arkivnämnden, Stockholm
 Bokförlaget Bra Böcker AB
 Centralarkivet, Norrtälje kommun
 Dialekt- och folkminnesarkivet,
 Uppsala
 Dialekt- och ortnamnsarkivet,
 Lund
 Dialekt, ortnamns- och folkminnes-
 arkivet, Göteborg
 Dialekt-, ortnamns- och folkminnes-
 arkivet, Umeå
 Domänverket
 Etnologiska institutionen, Umeå
 universitet
 Folkrörelsearkivet i Blekinge
 Folkrörelsearkivet Kronoberg
 Folkrörelsearkivet, Marks kommun
 Folkrörelsearkivet, Uddevalla
 Folkrörelsearkivet, Uppsala
 Folkrörelsearkivet i Västerbotten
 Folkrörelsearkivet i Västernorrland
 Folkrörelsernas arkiv, Alingsås
 Folkrörelsernas arkiv för Dalarna
 Folkrörelsernas arkiv för Värmland
 Folkrörelsernas arkiv i Jämtlands län
 Folkrörelsernas arkiv i norra Halland
 Folkrörelsernas arkiv i Norrbotten
 Folkrörelsernas arkiv i Örebro län
 Forskningsrådsnämnden
 Föreningen Stockholms företags-
 minnen
 Göteborgs stadsarkiv
 Historiska institutionen, Lunds
 universitet
 Historiska institutionen, Stockholms
 universitet
 Historiska institutionen, Umeå
 universitet
 Historiska institutionen, Uppsala
 universitet
 Jönköpings läns folkrörelsearkiv
 Kommunarkivet, Katrineholm
 Kooperativa Förbundet
 Krigsarkivet
 Landsarkivet for Sjælland
 Landsarkivet i Göteborg
 Landsarkivet i Härnösand
 Landsarkivet i Joensuu
 Landsarkivet i Lund
 Landsarkivet i Uppsala
 Landsarkivet i Vadstena
 Landsarkivet i Vasa
 Landsarkivet i Visby
 Landsarkivet i Östersund
 Lidingö kommun
 Lidköpings kommun
 Lunds universitets bibliotek
 Länsstyrelsen i Jönköpings län
 Norrköpings kommun
 Norsk Historisk Kjeldeskriftinstitut
 Näringslivsarkiv i Norrland
 Ortnamnsarkivet, Uppsala
 Pressarkivets Vänner
 Pressens Bild AB
 Rigsarkivet, København
 Riksantikvarieämbetet
 Riksarkivet, Helsingfors
 Riksarkivet, Stockholm
 Riksdagsbiblioteket
 Skaraborgs läns folkrörelsearkiv
 Stadsarkivet, Borås
 Statens försvarshistoriska museer
 Statsarkivet i Hamar
 Statsarkivet i Tromsø
 Statsarkivet i Trondheim
 Statstjänstemannaförbundet
 Stifts- och landsbiblioteket, Linköping
 Stockholms läns landsting
 Svenska Cellulosa AB
 Svenska Fabriksarbetareförbundet
 Svenska Tidningsutgivareföreningen
 Svenskt Biografiskt Lexikon
 Svenskt visarkiv
 Sveriges Riksradio AB
 Sydkraft AB
 Södermanlands läns landsting
 Södermanlands museum
 Tjänstemannarörelsens arkiv och
 museum
 Upplands museet
 Uppsala universitetsarkiv
 Uppsala universitetsbibliotek
 Värmlandsarkiv
 Ålands landskapsarkiv
 Östergötlands läns folkrörelsearkiv

ARKIVET

Riksarkivets yttre verksamhet under 1980-talet

Av Claes Gränström

Bakgrund

Utvecklingen inom informationshanteringsområde har varit snabb och dramatisk. Det är en utveckling som på olika sätt har påverkat arkivinstitutionernas arbete, och den har skapat delvis nya förutsättningar för deras verksamhet. Den enorma informationstillväxten, den ökade komplexiteten i informationsstrukturen och den medvetenhet om olika faror — inte minst hänsynen till den personliga integriteten — är några exempel på viktiga faktorer i detta sammanhang. Under 1980-talet, under Sven Lundkvists tid som riksarkivarie, har de förändrade betingelserna för arkivinstitutionernas arbete aktualiserat flera utredningar som berör riksarkivets verksamhet på olika områden. Jag skall i det följande analysera några av de viktigaste aspekterna på denna utveckling och dess konsekvenser för riksarkivets verksamhet gentemot arkivbildare och användare. Av flera skäl begränsar jag mig till verksamheten inom den offentliga sektorn — stat och kommuner.

Offentlighetsprincipen och arkiven

Man måste ha klart för sig att arkivsituationen i Sverige i ett avseende skiljer sig från den i andra länder. Jag tänker då främst på offentlighetsprincipen som är närmast unik i världen. Och eftersom statsförvaltningen i Finland utformades i enlighet med den svenska har man också i Finland en offentlighetslagstiftning som överensstämmer med den i Sverige.¹ Den svenska förvaltningen har av ålder präglats av denna princip. Det kom så småningom att bli en rättighet för varje medborgare att fritt ta del av myndigheternas handlingar. Denna rätt skrevs in i tryckfrihetsförordningen 1766. Grundprincipen finns sedan uttryckt i varje tryckfrihetsförordning. Syftet med offentlighetsprincipen är att främja ”ett fritt meningsutbyte och en allsidig upplysning”. Därutöver har den fått stor betydelse som kontrollinstitut från rättssäkerhetssynpunkt. Offentlighetsprincipen har sammanfattningsvis ansetts fylla tre huvuduppgifter, nämligen

att garantera rättssäkerheten, effektiviteten i förvaltningen och effektiviteten i folkstyret. Den kontroll från allmänhetens sida som krävs för att dessa syften skall uppnås kräver offentlighet. Alla skall ha rätt att utan kostnad ta del av allmänna handlingar. Det är att märka att handlingens art eller beskaffenhet inte spelar någon roll om den skall omfattas av tryckfrihetslagstiftningen. Även uppgifter lagrade på t ex flexskivor, film och magnetband kan räknas som handlingar. Rätten att ta del av allmänna handlingar är inte oinskränkt utan begränsas i sju punkter, vilka preciseras i sekretesslagen.

Ett viktigt förhållande är att offentlighetsprincipen som den uttrycks i tryckfrihetsförordningen inte är begränsad i tiden. Man har sagt att de intressen som offentlighetsprincipen är satt att beakta är starkare när en myndighet vidtagit en åtgärd eller omedelbart därefter. Intressena skulle sedan avklinga vartefter tiden går. Materialets betydelse för förvaltningen ur ekonomisk och juridisk synvinkel kan också i regel tidsbegränsas.

Ett område som inte brukar anses omfattas av offentlighetsprincipen är forskningens intresse av tillgången till allmänna handlingar. Det är i och för sig märkligt att man av hävd har haft detta synsätt. Man får ju i regel inte kräva att den som vill ta del av en allmän handling talar om vem han eller hon är, eller vad handlingen skall användas till. Forskning är också ett vagt begrepp. Man kan vidare tillägga att forskning som bedrivs vid högskolor och universitet oftast utgör en del av myndighetsverksamheten. Information som har lämnats till dessa har lämnats ut som till en annan myndighet. Sekretessen gäller också nu mellan myndigheter. Statsmakterna har därigenom velat markera en restriktiv inställning till utbytet av känslig information mellan myndigheterna. Det har dock sedan länge ansetts självklart att myndigheterna är skyldiga att samarbeta med och bistå varandra.² Följden här kan ha blivit att känslig information i flera fall utan närmare prövning har slussats mellan olika myndigheter. Material som i sådana fall lånas över eller kopieras utgör en allmän handling hos universiteten.

Däremot måste enskilda forskare, kanske främst släkt- och hembygdsforskare, betraktas som enskilda personer med allt vad detta innebär av förbehåll om vid prövning om utlämnande. Personligen tror jag inte att många forskare vid universiteten är medvetna om att när de begär att få ta del av sekretessbelagt material de gör det som anställda vid en myndighet och att materialet utgör allmän handling. Även det material som inkommer till eller upprättas hos en institution som t ex enkätmaterial lyder under offentlighetslagstiftningen.

Det är också viktigt hur man behandlar handlingsbegreppet. I Sverige har vi av hävd haft en mycket vid tolkning av begreppet handling. Under senare tid har en livaktig debatt uppstått kring detta begrepp. Jag skall enbart nämna två exempel för att illustrera problemområdet. Det ena exemplet härrör från

Metropolitprojektet, där frågan om hur man skall se på forskningsmaterial hos högskolor och universitet aktualiserades. Stockholms universitet hävdade att ifrågakvarande material inte utgjorde allmänna handlingar och pekade på de enligt universitetet negativa konsekvenser som annars skulle uppkomma. Justitiekanslern och riksarkivet ansåg att materialet enligt nuvarande författningsläge utgjorde allmänna handlingar. Konsekvenserna av att tryckfrihetsförordningens regler skall tillämpas på forskningsmaterial har väl inte hittills beaktats fullt ut.³ Det andra exemplet härrör från ADB-tekniken och rör s k potentiella handlingar. Datainspektionen har i flera sammanhang förordat att man på förhand så långt som möjligt skall fixera vad som är allmänna handlingar i ADB-system och därmed tillgängliga för allmänheten. I stort sett kan man säga att något ytterligare sätt att använda uppgifterna på än det eller de som myndigheterna haft inte skall vara tillåtet.⁴ Ett sådant betraktelsesätt skulle vara dödssötten för olika forskningsgrenar genom att utnyttjande av t ex folkbokförings- och skattematerial för forskning, dvs annat ändamål, inte skulle vara möjligt. Lyckligtvis har det visat sig att regeringen inte godtagit denna ståndpunkt.

Samhällets krav på information

Som ovan sagts har strömmen av information ökat. Denna ökning har möjliggjorts till stor del av datortekniken samt varit betingad av samhällets krav. Det säger sig självt att en kultur som vår har helt andra krav på information än forna tiders. Vårt samhälle fordrar en utvecklad offentlig förvaltning (skatter, kommunikationer, socialvård, hälso- och sjukvård, arbetsförmedling, miljö- och naturvård m m). Utvecklingen från bondesamhälle till industrisamhälle har inneburit stora förändringar för både människor och miljö.

Allt detta har medfört att information och tillgången till denna har blivit allt viktigare. Ett samhälle är beroende av sina arkiv, och vårt teknologiska avancerade samhälle är så mycket mer beroende av dem. Man kan säga att vårt samhälle är det första som genom sina egna åtgärder kan göra jorden obeboelig och/eller åtminstone på olika sätt otrivsamt för människor. I vårt samhälle spelar också individens psykiska och sociala status en viktig roll.⁵ Även här griper samhället in genom olika åtgärder. För att i samhällskritiken och den offentliga debatten kunna spegla olika förhållanden, forska om olika företeelser och belysa vilka konsekvenserna har blivit av olika reformer behövs en rättvisande information.

För att kunna använda informationen krävs att relevant information bevaras och att denna är strukturerad på ett sådant sätt att den går att begagna. I vårt samhälle skall ju var och en kunna finna och utnyttja grundmaterialet, vilket är en förutsättning för att yttrande- och informationsfriheten skall kunna

realiseras i praktiken. Det kan sägas att massmedias skildringar i stor utsträckning är färgade, subjektiva och inkompleta. Arkiven kan här förmedla en annan verklighetsbild. I arkiven finns ett material som i detalj belyser olika skeenden, som kan ligga till grund för samhällsdebatten. Här har forskningen ett ansvar att söka förmedla en rättvisande bild. Man kan knappast begära att den enskilde individen i alla avseenden kritiskt skall kunna granska och utvärdera de offentliga organens verksamhet. Forskningen och massmedia borde i takt med det moderna och komplexa samhällets framväxt träda i den enskilde individens ställe.

Arkiven utgör en självständig och särpräglad del inom informationssamhället. En annan sektor utgörs av litteraturen, dvs biblioteksmaterial. Jag avser inte att gå in på skillnaderna mellan handlingar och litteratur. Vad dessa sektorer har gemensamt är den enorma tillväxten med åtföljande problem inte minst på sökområdet.

Vad sker?

Vad har då gjorts och görs inom arkivområdet? För att arkiven skall kunna ge en korrekt bild och tjäna som grund för alla olika typer av informationsanvändare måste flera aspekter ha beaktats, som t ex gallring, skrivmateriel, förtecknande, förvaring m m. Man kan också fråga sig om det inte är dags att gå ett steg längre. Hittills har man hos olika myndigheter begränsat sig till att mer passivt enligt bestämmelserna tillhandahålla handlingar. Den som begär att få ta del av en allmän handling behöver i sig inte beskriva handlingen noga, t ex genom att ange datum eller diarienummer. Myndigheten behöver däremot inte göra omfattande undersökningar för att få fram handlingar åt sökanden, när denne inte kan lämna några närmare uppgifter. Dagens moderna förvaltning ter sig svår att tränga igenom och ibland även förvirrande för flertalet användare. Användaren har vare sig han är en akademisk forskare, hobbyforskare, journalist eller annan nyttjare i realiteten ofta små möjligheter att nå fram till rätt material. Här har arkivarien en uppgift, nämligen att genom olika åtgärder göra det möjligt att få fram den önskade informationen.

I vårt samhälle bör ju enligt offentlighetsprincipen vem som helst kunna hitta grundmaterialet, vilket är en förutsättning för att yttrande- och informationsfriheten skall kunna realiseras i praktiken. Man kan tala om ett steg från passiv till aktiv informationsförmedling. Arkivmännen har här i likhet med bibliotekarierna en stor uppgift, nämligen att förmedla kunskap om hur olika användare skall få tillgång till relevant information. Tekniken har inte bara gjort informationsbildningen mera komplex utan erbjuder också stora möjligheter att genom olika hjälpmedel öka och underlätta informationsspridningen. Arki-

vens förhållande till yttrandefriheten och informationssätten har väl hittills knappast analyserats tillräckligt. Tillgången till information kommer sannolikt att bli en av de stora frågorna att lösa. Debatten har just nu börjat föras. Det kan här tilläggas att offentlighetsprincipen gäller enbart den offentliga sektorn. Informationssökaren är i stort behov av hjälp också beträffande olika enskilda arkiv. Även här har arkivmannen en stor uppgift.

Ett stort antal utredningar under senare år har behandlat arkivfrågor.⁶ Flera av de frågor, som behandlats i dessa utredningar har fortfarande inte avgjorts. Just nu arbetar två utredningar som i olika stor utsträckning behandlar arkivfrågor. Det är dels data- och offentlighetskommittén som enligt sina direktiv⁷ skall undersöka om de bestämmelser som gäller om arkivering och gallring av ADB-upptagningar fyller de krav som kan ställas med utgångspunkt från att insynsmöjligheterna inte får komma i fara. Kommittén skall vidare överväga frågan huruvida principerna för arkivering och gallring bör ges förankring i de grundläggande bestämmelserna om allmänna handlingars offentlighet i 2 kap. tryckfrihetsförordningen eller i vanlig lag. Kommitténs förslag om hur handlingsbegreppet skall ses kommer att vara av avgörande betydelse även för arkivhandlingsbegreppet. I direktiven till arkivutredningen konstateras först att arkivverksamheten varit föremål för utredningar och överväganden i många sammanhang, att arkivmassan växer kraftigt och ny teknik bidrar till komplexiteten i arkivbildningen.⁸ Utredningen bör avse hela den offentliga verksamheten. En väsentlig fråga är härvid vilken roll arkivväsendet skall ha och hur arkiven skall användas. Utredaren bör således precisera målen och ambitionsnivåerna i såväl ett kort- som långsiktigt perspektiv. Statsrådet noterar vidare att arkivverksamheten har samband med frågor av mycket olika dignitet alltifrån grundlagsreglerade frågor om bl a offentlighetsprincipens tillämpning till tekniska frågor om kontorsautomation, handlingars beständighet m m. Det är detta mångdimensionella förhållande som gör arkivfrågorna så komplexa.

Det bör även nämnas att regeringen tillsatt en särskild utredare avseende förutsättningarna m m för tillämpningen av s k intensivdataområden och individbaserade urvalsserier inom arkivväsendet.⁹ En viktig fråga är här hur samordningen mellan den statliga sektorn och den kommunala skall äga rum. Vidare om en verksamhet med intensivdataområden och individbaserade urvalsserier kan medföra risk för otillbörligt intrång i den personliga integriteten. Utredaren har avlämnat sitt betänkande "Arkiv för individ och miljö" (SOU 1987:38), som nu (okt 1987) remissbehandlas.

Ovan har framför allt talats om vad som skett utanför riksarkivet. Även inom riksarkivet och hos de arkivbildande myndigheterna har utvecklats en febril aktivitet för att i görligaste mån hantera den strida informationsströmmen. Målet för riksarkivets verksamhet är ju att åstadkomma väl fungerande

arkiv för att bevara och tillgängliggöra värdefullt källmaterial åt nutid och eftervärld. Detta bidrar vidare till att skapa reella förutsättningar för offentlighetsprincipen och att främja yttrandefriheten. Medlen härfor är flera. Arkiven måste hållas ordnade och vara förtecknade. Arkiven gallras också på ett sådant sätt att informationsförlusterna minimeras. Handlingarna som skall bevaras skall vårdas, dokumenteras och lagras på beständiga skrivmateriel/media. Riksarkivet har också ett övergripande ansvar för att värdefull information från den enskilda sektorn bevaras och tillgängliggörs.

De statliga arkivmyndigheterna har under senare tid delvis ändrat sina arbetsrutiner. Man har i stor utsträckning upphört med biträdande insatser och i stället lagt tyngdpunkten på tillsyn och rådgivning inom den statliga sektorn. Gentemot kommunerna har verksamheten alltid bedrivits i rådgivningsform på grund av den kommunala självstyrelsen. Beträffande den statliga sektorn har arkivmyndigheterna genom en rullande planering kontakt med de arkivbildande myndigheterna. Härigenom har riksarkivet skaffat sig en uppfattning om gallringsbehovet, behovet av insatser på arkivbildningsstadiet (diarie-dossiéplaner, föreskrifter om arkivläggning m m) samt också om hur myndigheterna förtecknar sina arkiv. Här har ovan nämnts några av de väsentligaste faktorerna i arkivsystemet, förtecknande, gallring och behovet av insatser. Jag skall nedan närmare beröra ett par av dessa områden.

Arkivförteckningen möjliggör och underlättar användningen av arkivet. Den är det enda instrument som ger en total bild av hela informationsströmmen av handlingar oavsett lagringsmedium. Förteckningsarbetet utgår från proveniensprincipen, enligt vilken arkivet är ett bestånd av handlingar, som växer fram hos en myndighet eller en enskild till följd av verksamheten. Det skall bevaras som en särskild sammanhållen enhet utan att skingras eller förblandas med andra arkiv. Detta är särskilt viktigt i vår tid när teknikens utveckling medfört att pappersmedia förvaras på ett ställe, ADB-medier på ett annat osv. Det stora förteckningsinkrävande som påbörjades 1981 skedde enligt en fastställd plan där varje sektor — central, regional och lokal myndighet — skulle sända in sina arkivförteckningar till sin arkivmyndighet. Myndigheterna har långt i förväg erhållit en förhandsavisering om att ett inkrävande skall ske. De har därigenom kunnat planera sitt arbete på ett bättre sätt. Erfarenheterna från detta arbete är till stora delar av positiv natur. Det har nödvändiggjort tätare kontakter med myndigheterna, ofta på deras egna initiativ. Härigenom har man också sett över sina rutiner i fråga om arkivbildning m m och aktualiserat gallringsbehoven. Samarbetsformerna mellan arkivmyndigheter och arkivbildande myndigheter har varit flera. Inte minst har nya initiativ tagits på utbildningssidan. Sammanfattningsvis kan sägas att denna samordning har varit nödvändig, och förteckningsgranskning och de åtföljande myndighetskontak-

terna har aktualiserat flera frågor av mer övergripande och principiell natur. Detta har berört områden alltifrån frågan om hur regelverket principiellt skall vara uppbyggt till frågan om en lämpligt anpassad nivå i förteckningsarbetet.

Gallringen, dvs förstöringen av information har till huvudmål att minska på kostnaderna för arkiven utan att inkräkta på de informationsintressen som arkiven är avsedda att tillgodose. Gallring innebär att offentlighetsprincipen inskränks. Syftet med offentlighetsprincipen förutsätter att myndigheterna bevarar handlingar i tillräcklig omfattning. I vårt samhälle där olika åtgärder under lång tid på ett eller annat sätt påverkar den fysiska eller sociala miljön har gallringen blivit en allt svårare fråga. Ett material som arkivbildarna bedömer som ointressant för sin egen verksamhet kan ha stor betydelse för andra användningsområden. Framför allt forskningen har utnyttjat möjligheterna att använda material för andra ändamål än de varit avsedda för samt att sammanföra dem med andra informationskällor. Tidigare gallrade man i regel enbart icke unik information men idag med en enorm informationstillväxt tvingas man att förstöra unik information i allt större utsträckning. Integritetsdebatten har också påverkat bevarandet genom den mer eller mindre uttalade målsättningen att all personanknuten information skall förstöras eller avidentifieras.

Till sist kan det dock bli en fråga vilket material vi har råd att bevara på olika medier. Varje demokrati med självaktning bör åtminstone ha råd med att ge allmänhet och därmed forskning insyn i myndighetsutövning på olika nivåer och möjliggöra att olika kulturpolitiska mål tillgodoses genom tillgång till relevant källmaterial. En gallring kan ju aldrig göras ogjord. Är ett material förstört kan det inte återställas. Det är en svår uppgift att tillgodose alla önskemål och krav från t ex akademisk forskning, gräv-där-du-står-rörelsen och massmedia. Miljöfrågor har fått allt större betydelse, vilket medfört krav på tillgång till handlingar som möjliggör en bred forskning om miljön och dess effekter bl a på människors hälsa. Det är viktigt att komma ihåg att det här rör sig om ett samhällets informationskapital, som har kostat stora summor att framställa.

Andra problemområden som blivit akuta, men som enbart kan antydast här, gäller t ex beständighet, dvs hur information lagrad på olika medier skall kunna bevaras, och hur informationen skall göras tillgänglig för olika användarkategorier. Det är många olika frågor som måste behandlas, och de kan inte ses isolerade från varandra.

Sammanfattning

Det är glädjande att sammanfattningsvis kunna konstatera att det pågår utredningar på olika nivåer för att söka lösa problemen och att utforma riktlinjer för verksamheten. Internt inom riksarkivet arbetar man med frågor som skall ma-

terialiseras i verkets föreskriftsserie (RA-FS). Inom data- och offentlighetskommittén analyseras hur man skall avgränsa begreppet handling och att införa bestämmelser om gallring i grundlag. Som det nu ser ut skall resultaten från detta arbete kunna samordnas så att alla pusselbitar faller på plats samtidigt som man beaktar offentlighetsprincipen, kraven på effektivitet i den offentliga verksamheten, arkivmyndigheternas olika roller och forskningens (både den högskoleanknutna och den icke högskoleanknutna) tillgång till material. Frågorna har mognat under en längre period. Nu är tiden inne för ett samlat betraktelsesätt. Enligt vad man nu kan förstå och hoppas bör hela arbetet vara avslutat och erforderliga beslut tagna under 1989, beslut som kan ge vägledning för det fortsatta arbetet inom arkivsektorn under 1990-talet och framåt.

Noter

¹Jfr Toivo Paloposkis uppsats i denna volym.

²H Corell—O Egerstedt—S Heuman—G Regner, *Secretesslagen. 1980 års lagstiftning med kommentarer*, 1980.

³Se JK:s yttrande 1986-10-27 och Stockholms universitets och riksarkivets olika promemorior och yttranden i ärendet, t ex RA dnr 558-86-63.

⁴Se t ex P Seipel, *Offentlighetens begrepp. TF, ADB och allmänna handlingar*, IRI-rapport 1983:8, 1983, s 30; Tilläggsdirektiv till data- och offentlighetskommittén, *kommittédirektiv (Dir) 1984:48*, s 7 ff.

⁵Jfr Arkiv för individ och miljö, SOU 1987:38.

⁶I det följande ges några exempel på betänkanden från utredningar som behandlat denna typ av frågor. Moderna arkivmedier, SOU 1976:68; Samhällets arkivproblem, Ds U 1981:21; Bevarande av journaler m m Ds S 1982:5; Kommunala arkiv, Ds U 1984:6; Att bevara företagsarkiv, Ds U 1984:12; Gallra och bevara. Socialtjänstlagens personregister, Ds S 1986:5; Personregister—datorer—integritet, SOU 1978:54; Folkbokföringens framtida organisation, SOU 1981:101; Konservatorn i centrum, Ds U 1981:22; Tillstånd och tillsyn enligt datalagen, Ds Ju 1981:15—16; Integritetsskyddet i informationsområdet, SOU 1986:24. ⁷Dir 1984:48.

⁸Utredning av vissa arkivfrågor, *Dir 1985:17*.

⁹Utbildningsdepartementet, protokoll 1986-02-27.

Folkrörelsernas arkiv

Av Josef Edström

”Vid studiet av de senaste hundra årens svenska socialhistoria, med andra ord av det moderna Sveriges framväxt, kommer problemen om folkrörelsernas uppkomst, rekrytering, tillväxt, verksamhet och resultat att höra till kärnfrågorna, antingen man ser saken ur riks- eller lokalhistorisk synpunkt”, skrev riksarkivarien Ingvar Andersson 1954.¹ Han blev sannspådd. Folkrörelserna har blivit föremål för ingående studium, inte minst av Sven Lundkvist, och deras arkiv har visat sig vara av vital betydelse för forskning och kultur i allmänhet. Folkrörelsernas arkiv har som jag här ska försöka visa tilldragit sig både allmänhetens och statsmakternas intresse under de senaste årtiondena.

Den folkrörelse som tidigast insåg betydelsen av att bevara sitt arkivmaterial och göra det känt var arbetarrörelsen. Redan 1902 bildades Arbetarrörelsens arkiv i avsikt att skapa en institution för rörelsens hela arkivbestånd. Centrala och lokala arkiv samlades in, liksom betydelsefulla personarkiv. Så småningom stod det dock klart, att arkivet i Stockholm inte kunde bli depå för hela landets distrikts- och lokalavdelningar. Under ledning av sin dynamiska arkivchef, fil dr Tage Lindbom, drev därför Arbetarrörelsens arkiv vid flera tillfällen kampanjer för att man skulle starta lokala arbetarrörelsearkiv. Det ledde också till att flera arkivdepåer bildades särskilt under 1940-talet, då krigstidens vindsröjningar bidrog till att många herrelösa arkiv och arkivdelar kom fram i ljuset.

På 1940-talet togs också de första initiativen till att skapa arkiv för samtliga de stora folkrörelserna. Landsarkivarie Gustaf Clemensson i Göteborg inledde således med anledning av en motion i Göteborgs stadsfullmäktige 1946 ett fruktbarande samarbete med folkrörelserna och samlade in en mängd av deras arkiv. De har sedermera överförts till Göteborgs stadsarkiv och bildar kärnan i folkrörelsernas arkiv där. I Karlstad startades Folkrörelsernas arkiv för Värmland 1949 på initiativ av Sixten Wall och under medverkan av dr Tage Lindbom.

Följande decennium kom folkrörelseforskningen alltmer i fokus. En nordisk konferens om detta ämne i januari 1950 ledde 1951 till bildandet av Kommittén för folkrörelseforskning med företrädare för olika organisationer och forsk-

ningsgrenar. Det ökade intresset medförde också att brister på arkivområdet blev kännbara för många forskare. Från både riksarkivet och landsarkiven gjordes insatser för att rädda arkiv. Ingvar Anderssons engagemang för folkrörelsernas arkivfrågor finns belyst i flera uppsatser. Också en rad nya lokala arbetarrörelsearkiv bildades, en del med uttalad ambition att täcka hela folkrörelsefältet.

Ett nytt språng i utvecklingen ägde rum vid mitten av 1960-talet. På initiativ av statens humanistiska forskningsråd organiserades i januari 1965 projektet ”det svenska klassamhällets funktioner”. En avdelning av detta projekt ”Samhället och folkrörelserna”, var knutet till historiska institutionen i Uppsala och leddes av dåvarande docenterna Carl Göran Andræ och Sven Lundkvist. I projektet arbetade man i stor utsträckning med lokalt arkivmaterial i form av protokoll, medlemsmatriklar och korrespondens. Det blev snart nödvändigt att inventera folkrörelsearkiven inom ett större område. I samarbete med stadsarkivarien i Eskilstuna, Bror Erik Ohlsson, genomfördes under åren 1965—1967 den första större systematiska inventeringen av folkrörelsearkiv i Sverige. Den gjordes i Södermanland och leddes från projektets sida av Sven Lundkvist.

Utgångsläget

I Svenska arkivsamfundets skriftserie 9, *Arkiv, samhälle och forskning*, redogjorde Sven Lundkvist för det påbörjade arbetet och dess uppläggning. Som bakgrund tecknade han en ganska mörk bild av läget för folkrörelsearkiven i allmänhet. Inventeringens resultat i Södermanland sammanfattade han så:

”Bäst ställda är frikyrkosamfundet, särskilt goda arkiv har Svenska Baptist-samfundet. Däremot är läget dåligt för IOGT och vissa politiska föreningar. Lokalerna är ibland utsatta för fukt och ofta brandfarliga. De nu gjorda förteckningarna blir snabbt föråldrade eftersom föreningarnas stabilitet ofta inte är stor. Arkiven löper risk att försvinna. För inventeraren gäller det att kunna ge besked om vart man kan lämna ett arkiv som hotas av undergång...”²

Sven Lundkvist förordade också kraftigt en fortsatt allmän inventering av det lokala folkrörelsematerialet. Den borde genomföras i samråd mellan folkrörelseorganisationerna och de arkivvårdande myndigheterna riksarkivet och landsarkiven, som ju redan genomfört viktiga inventeringar och själva samlat väsentligt folkrörelsematerial. Samma år som Sven Lundkvist skrev detta, 1966, inlämnades likalydande motioner till riksdagens båda kamrar med hemställan om en utredning av folkrörelsearkivens ställning och framtida organisation.

Riksarkivet hade vid denna tidpunkt omorganiserats under ledning av riks-

arkivarien Åke Kromnow. Han hade bl a inrättat en rådgivande nämnd för enskilda arkiv och erhållit medel att påbörja en central registrering, ett nationalregister, över enskilda arkiv. Riksarkivet fick också 1967 uppdraget att efter hörande av rådgivande nämnden för enskilda arkiv och i samråd med Arbetarrörelsens arkiv verkställa utredningen. Tf arkivarien Jan Lindroth utsågs till sekreterare.

I utredningen, som avlämnades 1970, genomfördes en första kartläggning av folkrörelseorganisationernas arkivsituation. Samtidigt gjordes en liknande studie av arbetarrörelsens arkiv. Dessa undersökningar gav en ganska ljus bild av läget. Lokalsituationen för de berörda centrala organisationerna var relativt betryggande. Akut utrymmesbrist fanns blott hos ett litet antal idrottsförbund. Däremot återstod mycket arbete för att få ordning i arkiven. Önskemål om hjälp för att ordna, förteckna och gallra arkiven återkom ständigt. Man ville dock helst själv sköta förvaringen. Intresset för att deponera arkiven i någon central depå var inte stort.

Också de lokala folkrörelseorganisationerna föredrog tanken på en egen förvaring av sina arkiv. Även där var ordningsfrågan det stora problemet: vad skulle bevaras och hur skulle handlingarna förtecknas? Ofta fanns material kvar från organisationens första tid men man visste inte hur fullständigt det var. Arbetarrörelsens arkivsituation framstod som i genomsnitt bättre än för övriga folkrörelser. Både på lokal och regional nivå hade man kommit långt. Samspelet mellan riksförbund och underavdelningar var relativt väl utvecklat. Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm kunde konsulteras om problem uppstod. Mycket återstod dock att göra och utredningen lade fram en rad förslag till statligt stöd för folkrörelsearkiven. Tre av dessa förslag fick från början statsmakternas stöd:

1. Lönebidrag skulle utgå med 60% av lönen till föreståndare för läns/landskapsarkiv som riktade sig till alla folkrörelser och i övrigt fyllde vissa krav på stabilitet och ändamålsenlig verksamhet. Endast tre arkivinstitutioner ansågs från början uppfylla dessa krav.
2. En med statsmedel finansierad konsultverksamhet med uppgift att tillhandagå arkivinstitutioner och organisationer med service i arkivfrågor skulle upprättas, och en arkivarietjänst och en kontorsbiträdestjänst skulle inrättas härför och organisatoriskt knytas till riksarkivet.
3. Medel till fortsatta inventeringar av enskilda arkiv skulle utgå och beloppen härtill skulle höjas.

Riksarkivets rådgivande enskilda nämnd ersattes med en ny enskild nämnd, i vilken regeringen utsåg ledamöterna. Denna nämnd, fortfarande knuten till riksarkivet, skulle fördela lönebidragen och inventeringsmedlen.

Den nya ordningen för statsunderstöd till folkrörelsearkiven trädde i kraft

1972. Den har i stor utsträckning präglat utvecklingen under de femton år som därefter förflutit. Sven Lundkvist har som riksarkivarie och ordförande i riksarkivets enskilda nämnd under mer än halva tiden utövat sitt inflytande på verksamheten. Jag kommer i fortsättningen att dra upp några utvecklingslinjer och ge en skiss av nuläget.

Hjälp till självhjälp

Den konsultverksamhet, som statsmakterna beslutat om, organiserade riksarkivet i en särskild enhet för folkrörelsearkiven. Arbetet var snart i full gång. Men riksarkivet stod inte ensamt i sitt intresse för folkrörelsearkiven. Den slutliga lösningen i fråga om de statliga insatserna hade inte tillkommit utan meningsmotsättningar. På en del håll inom folkrörelserna fanns åsikten att statsbidragen skulle gå direkt till deras organisationer utan medverkan eller kontroll av statlig myndighet. Arbetarrörelsens arkiv inbjöd därför till konferens på LO-skolan Åkers Runö och där bildades i maj 1968 Folkrörelsernas arkivförbund som en stödorganisation för folkrörelsearkiv.

Tanken var att denna organisation skulle få statsbidragen till konsultinsatser och lönebidrag till folkrörelsearkiven. Att riksdagen gav riksarkivet i uppdrag att sköta medelsfördelning och konsultverksamhet innebar därför en svår bevisning för arkivförbundet. Emellertid etablerades med tiden ett gott samarbete mellan riksarkivet, dess folkrörelseenhet och Folkrörelsernas arkivförbund. Det har varit till fördel för folkrörelsernas arkivförhållanden att de båda verksamheterna kunnat bedrivas sida vid sida.

Folkrörelsernas arkivförbund har således årligen med statsbidrag tillstyrkt av riksarkivet kunnat ge kurser i arkivvård för sina medlemmar. Utom ordnings- och förteckningsarbete har kurserna innehållit specialmoment som forskarservice, konservering av fanor och standar, mikrofilmning, posthantering, intervjueteknik och bildbehandling. Vidare har förbundet utarbetat hjälpmedel som "Handbok för föreningsarkivarier" 1970 och "Bevara din historia. Handbok för föreningsfolk" 1981. På senare år har förbundet vidare givit ut handledningar för behandling, registrering och förvaring av bilder. Förbundet ger också ut ett medlemsblad "Föreningsarkiven". Dess kontaktskapande verksamhet i samband med kurser och årsmöten är uppskattad.

Den konsultverksamhet, som bedrivits av riksarkivets folkrörelseenhet, har i främsta rummet varit inriktad på riksorganisationer. Olika riksförbund inom idrottsrörelsen, nykterhetsrörelsen och fackföreningsrörelsen har anlitat konsulten. Även religiösa sammanslutningar och frikyrkliga samfund har haft kontakter med riksarkivet, vars stödverksamhet inte inskränkt sig till enbart folkrö-

relseenheten. Folkrörelseenhetens arbete har också i någon mån påverkats av riksarkivets nämnd för enskilda arkiv. Nämnden påtalade t ex diskussionsvis att vissa lösare gruppbildningars arkiv löpte risk att gå förlorade. Konsulterna kontaktade därför grupper som SKP, De förenade FNL-grupperna och den sk Jesusrörelsen och skapade sig en bild av arkivläget. Kontakterna ledde så småningom till att De förenade FNL-grupperna deponerade sitt arkiv i riksarkivet. Över huvud taget är det vanligt att konsultuppdrag leder till överlämnande av arkiv till riksarkivet eller annan arkivinstitution.

I sin planering av konsultarbetet har folkrörelseenheten haft stor frihet och även tagit en rad egna fruktbara initiativ. Den har drivit en rad projekt eller kampanjer för att skaffa sig en helhetsbild av vissa typer av folkrörelsearkiv. Sådana temakampanjer har gällt arkivförhållandena hos hemslöjdsföreningarna i riket, kvinnoorganisationerna, miljö- och naturvårdsorganisationerna och senast handikapporganisationerna. Att här redogöra för alla konsultuppdrag skulle föra för långt. En rad viktiga insatser hos vitt skilda arkivbildare har gjorts. Ofta har de varit av komplicerad natur. Konsultuppdragen för Sveriges riksiddrottsförbund och andra idrottsförbund har bland annat resulterat i diarie- och dossiéplaner och en tryckt arkivhandledning. Också olika invandrarorganisationer har kontaktats och ett utkast till handledning för deras arkivvård föreligger.

Vid sidan av ordinarie konsultverksamhet har folkrörelseenheten medverkat i kurser, hållit föreläsningar, författat handledningar och skrivit artiklar om arkiv i skilda föreningsorgan. Man håller nära kontakt med folkrörelsearkivarierna och en gång årligen anordnas en konferens med föreståndarna i länsfolkrörelsearkiven kring gemensamma frågor. Man har också skapat en arbetsgrupp för registreringsfrågor som utarbetat förslag om enhetliga registreringsprinciper i folkrörelsearkiven och om enhetliga benämningar på arkivbildare inom nykterhetsrörelsen. Chefen för riksarkivets folkrörelseenhet är också redaktör för tidskriftsserien RA-nytt Folkrörelsearkiven.

Statsbidragen

De nya lönebidragen till föreståndare för folkrörelsearkiv med län eller landskap som distrikt fick snart styrande verkan. Från början fick riksarkivet medel till tre bidrag. De gick till de redan etablerade folkrörelsearkiven för Dalarna i Borlänge, för Värmland i Karlstad och för Norrbottens län i Luleå. Följande år 1973/74 fick även folkrörelsearkivet för Västerbottens län i Umeå sitt bidrag. Någon jämn automatisk utbyggnad av stödet till folkrörelsearkiven var det dock inte frågan om. Efter ett års uppehåll kunde riksarkivets enskilda nämnd

dock utdela statsbidrag också till folkrorelsearkivet i Jönköpings län. Det dröjde ytterligare två år, till 1977/78, innan folkrorelsearkivet i Örebro län kunde få statsbidrag.

För samma budgetår, 1977/78, beviljade riksdagen medel för två nya bidragsformer som dock redan föreslagits i riksarkivets utredning. Lönebidrag av mindre storlek kunde utgå till väletablerade arkiv vilkas distrikt inte omfattade hela län eller landskap och som inte konkurrerade med redan befintliga länsfolkrorelsearkiv. Riksarkivets enskilda nämnd skulle besluta om bidragets storlek från fall till fall. Vidare beviljades medel till s k administrativa bidrag av tillfällig karaktär avsedda att användas till startpengar, inköp av hyllinredningar, kontorsutrustning etc. De mindre lönebidragen räckte endast till två institutioner och har tilldelats folkrorelsearkiven för norra och södra Halland i Varberg resp Halmstad. Nya lönebidrag kunde 1978/79 tilldelas folkrorelsearkivet i Västernorrlands län i Härnösand och 1980/81 till folkrorelsearkivet i Gävleborgs län i Gävle.

Sedan blev det emellertid stopp under flera år. Den ekonomiska åtstramningen inom statsförvaltningen medförde att utbyggnaden av bidrag till folkrorelsearkiven avstannade. Det väckte bekymmer inom riksarkivets enskilda nämnd. Statsbidragen skulle stimulera till inrättande av länsarkiv för folkrorelserna och de gjorde så också. Ledamöter i enskilda nämnden hade aktivt medverkat till detta. Bland annat hade nämnden 1980 kompletterat bestämmelserna för lönebidrag så att nämnden skall kunna bevilja bidrag även till folkrorelsearkiv med decentraliserad organisation om särskilda skäl föreligger. Som förutsättning gäller dock att huvudmannskapet utövas av folkrorelserna genom deras organisationer i form av en styrelse och att deponerade arkiv är tillgängliga för forskning i samma utsträckning som i en länsarkivdepå. Distriktsorganisationernas arkiv bör också så långt det går förvaras i en huvuddepå.

Antalet länsarkiv som uppfyllde de uppsatta villkoren för lönebidrag från staten fortsatte att inrättas. 1985 fanns sex sådana länsfolkrorelsearkiv utan statsbidrag. För budgetåret 1986/87 beviljades medel till två nya länsarkiv. De tilldelades arkiven i Uppsala och Lidköping, det senare för Skaraborgs län. Ytterligare utbyggnad av statsbidragen är att vänta. Fjorton läns/landskaps folkrorelsearkiv uppfyller för närvarande villkoren för "hela" statsbidrag. I Halland erhåller två delarkiv bidrag. I Göteborgs och Bohus län finns folkrorelsearkiv i Mölndal och Uddevalla och för Göteborg i Göteborgs stadsarkiv. På Gotland fungerar landsarkivet som depå för folkrorelsearkiven. I Västerås finns ett stort folkrorelsearkiv och på många håll i andra län har en rad folkrorelsearkiv och arbetarrorelsearkiv vuxit upp på olika orter. Kommuner och landsting har på de flesta håll insett värdet av dessa institutioner och står i regel för större delen av bidragen till dem.

Verksamheten

De flesta folkrörelsearkiv med län eller landskap som distrikt är yngre än 25 år och några är nystartade. De befinner sig så gott som samtliga fortfarande i ett uppbyggnadsskede och det präglar också verksamheten. Det gäller att marknadsföra sig, att inventera, samla in, ordna och förteckna föreningsarkiven och att göra dem kända bland föreningsfolk, forskare och allmänheten i stort. Genom utställningar, visningar, föredrag och kurser, artiklar och notiser i dagspressen, lokalradioprogram och egna foldrar och broschyrer söker man göra arkiven bemärkta och visa att de är levande och stimulerande kulturinstitutioner.

En viktig uppgift är att systematiskt inventera beståndet av föreningsarkiv inom det egna området och om möjligt sammanföra arkiven till huvuddepån. De flesta folkrörelsearkiven inventerar sina län kommunvis. Det fordrar noggrann planering. Man måste göra sig känd helst i förväg, kontakta funktionärer och andra föreningsmedlemmar, söka upp personer som förvarar upphörda föreningsarkiv eller delar av arkiv och på olika andra sätt skaffa sig kännedom om arkiven inom distriktet. Det gäller både att skapa förtroende för sin person och sitt arbete och för dess syftemål och att finna fram till de rätta personerna. Väl genomförda inventeringar av enskilda arkiv är därför tidskrävande. Men de är också givande. Den första inventeringen av folkrörelsearkiv, som genomfördes 1965—1967 i Södermanlands län, resulterade i uppgifter om 739 arkiv.

Inventeringsverksamheten ger inte bara kunskap om arkiv och källmaterial. Ofta får arkivägarna genom inventeringen impuls att själva ordna och på ett bättre sätt ta hand om sina arkiv. I andra fall lämnar de arkiven antingen till den organisation dit de hör eller till någon offentlig arkivinstitution där materialet kan bli utnyttjat såsom folkrörelsearkivet, landsarkivet i distriktet eller kommunarkivet. De flesta inventeringarna sker nu med statsbidrag, av medel som fördelas av riksarkivets nämnd för enskilda arkiv. Ofta fungerar dessa bidrag som en stimulans för kommuner att också anslå pengar till inventeringarna och till arkivet i övrigt. Rapporterna och förteckningar från inventeringar sänds i kopia till riksarkivet tillsammans med redovisningen för statsbidraget. Informationen inarbetas sedan i riksarkivets nationalregister över enskilda arkiv, som för närvarande omfattar uppgifter om närmare 100 000 enskilda arkiv. De ingår därmed i en viktig faktabank. Nationalregistret förbereds för överföring till ADB. Därigenom kan forskarna snabbt få fram uppgifter om kända arkiv och deras innehåll.

Å andra sidan föråldras uppgifterna från en inventering fort, vilket Sven Lundkvist framhöll redan 1966. En uppföljning av 1965/67 års inventering

som stadsarkivarien Sven Eric Ohlsson genomförde i Eskilstuna kommun 1977—78 visar detta klart. Många föreningar hade upphört och andra hade bytt vårdare. Flera arkiv räddades också i sista stund undan förstörelse. Inventeringarna måste därför göras om med lämpliga intervaller. Genom inventeringarna har folkrörelsearkiven emellertid lyckats påverka många att överlämna sina arkiv till folkrörelsedepåerna, där de blir ordnade, tryggt förvarade och lätta att utnyttja. Uppgifter från 1985 om avlämnade föreningsarkiv till folkrörelsearkiven visar att omkring 22 500 olika arkiv förvaras i dessa depåer.³ Därtill kommer alla föreningsarkiv som förvaras hos lokala arbetarrörelse- och folkrörelsearkiv, i kommunala arkiv och i landsarkiven. Ändå finns många arkiv kvar hos arkivbildarna själva.

De centrala folkrörelseorganisationerna

De centrala folkrörelseorganisationernas kanslier är i regel belägna i Stockholm. För många av dem gäller att de själva tar hand om sina arkiv och inte önskar någon inblandning utifrån. Men även bland riksorganisationerna kan man märka en attitydförändring. Flera har numera deponerat sina arkiv i någon offentlig arkivinstitution som även den i regel är lokaliserad till Stockholm.

Den äldsta centrala folkrörelsearkivinstitutionen är som nämnts *Arbetarrörelsens arkiv*, som bildades på initiativ av bibliotekarien Oscar Borge. Numera tar Arbetarrörelsens arkiv emot material från arbetarrörelsens riksorganisationer och från lokala organisationer inom Stockholmsområdet. Tidsgränsen för vad som är levererat varierar. En rad riksorganisationer som SAP, socialdemokratiska riksdagsgruppen, VPK och LO har själva behållit större delen av sina handlingar. En mängd arkiv från LO-förbund är dock avlämnade. Bland de politiska organisationsarkiven återfinns Kilbomspartiets arkiv, ungsocialistiska klubbarkiv och olika fackklubbers arkiv. Mycket viktiga är också de många personarkiven. Som exempel kan nämnas arkiven efter Hjalmar Branting, Per Albin Hansson, Tage Erlander, Kata Dahlström, Karl Kilbom, Alva och Gunnar Myrdal, Gustav Möller, Hinke Berggren, Sigfrid Hansson och Hjalmar Mehr. Olof Palmes privatarkiv kommer också att överlämnas dit. En omfattande fotosamling och samlingar av affischer och fanor kompletterar det rika beståndet.

Arbetarrörelsens arkiv främjar aktivt forskning i arbetarrörelsens historia och har ett särskilt forskningsråd knutet till sig. Man anordnar konferenser och seminarier och ger ut tidskriften ”Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek”. Genom utställningar, bl a regelbundna minuställningar i institutionens fönster på gatuplanet, söker man också levandegöra materialet.

Som en pendang till Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek har TCO skapat *Tjänstemannarörelsens Arkiv och Museum (TAM)*. TAM har sin depå i Bergendal i Sollentuna utanför Stockholm men administration, forskarsal och museum i centrala Stockholm och tar emot arkiv från TCO, TBV, de flesta TCO-förbunden samt kommunaltjänstemannakartellen (KTK). Arkivet är också depå för regionala och lokala föreningsarkiv i Stockholmsområdet. TAM anordnar tematräffar kring speciella forskningsområden och stimulerar även på annat sätt till forskning om tjänstemannagrupperna. Man har också utarbetat ett par handledningar för ”gräv-där-du-står-projekt”, som bidrar till ökad forskning bl a i studiecirklar.

Även *Lantbrukarnas riksförbund* har en central arkivdepå i Stockholm där jordbrukets riksorganisationers arkiv förvaras. De omfattar för närvarande c:a 5 000 hyllmeter. De 26 länsförbunden och industrierna som slakterier, mejerier och skogsägarrörelserna förvarar själva sina arkiv medan de fackliga föreningarna och de 1 700 lokalavdelningarna i regel anlitar folkrörelsernas institutioner som sina depåer. Forskningen visar en viss ökning. Främst är det forskare från lantbruksuniversitetet som använder sig av materialet men även forskning kring kooperativa företag bedrivs. Internt utnyttjas materialet av förbundsledamöter m fl.

Kooperativa förbundets (KF) arkiv söker ta tillvara alla de till KF anslutna konsumentföreningarnas arkiv. I första hand har man samlat in fusionerade eller på annat sätt upplösta föreningars arkiv, men även verksamma föreningar har deponerat sina viktigaste arkivhandlingar. Det finns dock luckor i materialet. En mycket omfattande bildsamling på cirka 200 000 bilder och andra specialsamlingar som ”klipparkivet” och ”bandarkivet”, det sista med inspelningar från KF:s alla kongresser från 1950 och med talrika personintervjuer, kompletterar arkivmaterialet.

Riksarkivet tar i princip emot riksorganisationers arkiv från andra folkrörelser än de här ovan nämnda. En begränsning utgör dock också här lokalutrymme, men hittills har platsfrågan kunnat lösas. Riksarkivet har också ett rikt sortiment av folkrörelsearkiv med riksomfattning från i första hand frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen, politiska organisationer och idrottsrörelsen men också från många andra. I själva verket utgör riksarkivet med sina närmare 6 000 hyllmeter folkrörelsearkivalier en av de största folkrörelsearkivdepåerna i riket. De flesta arkiven är deponerade och för vissa finns villkor stipulerade för tillgängligheten men många är öppna utan restriktioner.

Viktigt har också varit att rädda arkiv som haft kort varaktighet men varit av stor betydelse under en tid de verkade. Riksarkivet förvarar således De förenade FNL-gruppernas omfattande och välbevarade arkiv, som omfattar tiden 1965—1977, och arkivet från Folkkampanjen Nej till kärnkraft linje 3. Även

arkivet efter kärnkraftsomröstningen linje 1 "Energi för Sverige" har överlämnats till riksarkivet medan linje 2:s centrala arkiv finns i Arbetarrörelsens arkiv. Folkomröstningens i tjänstepensionsfrågan — linje 2 och 3 — arkiv liksom Västertrafikkommitténs arkiv hör till de arkiv som riksarkivet tagit hand om.

Av de små ytterlighetsrörelserna under 1930-talet finns ganska få arkivrester bevarade. Inget partiarkiv efter de nationalsocialistiska partierna finns t ex i behåll. Riksarkivet har gjort ansträngningar för att spåra upp och rädda vad som kan finnas kvar från sådana rörelser och dessutom gjort intervjuinspelningar med kvarvarande ledare. Centerpartiet och Moderata samlingspartiet har deponerat sina egna och sina föregångares arkiv. Folkpartiets ungdomsförbunds arkiv förvaras också i riksarkivet.

Det mest omfattande arkivet från de frikyrkliga samfundet som riksarkivet tagit emot är Svenska missionsförbundets. Det omfattar protokoll, korrespondens och kassaböcker från i stort sett Missionsförbundets tillkomst 1878 till nu. De senaste årens handlingar har dock inte överlämnats. Arkivet som omfattar ungefär 1 300 hyllmeter innehåller dessutom dagböcker från missionsstationer och från en rad pastorer och missionärer. Ett stort antal enskilda arkiv ingår som fristående enheter i arkivet. De äldre delarna av Frälsningsarméns högkvarters arkiv är också deponerade i riksarkivet. Dessutom finns här KFUM:s riksförbunds och KFUK:s riksförbunds arkiv, Svenska bibelsällskapets arkiv och en rad missionsorganisationers arkiv m fl. Några viktiga religiösa rörelser har deponerat sina riksorganisationers arkiv på annat håll. Örebromissionens arkiv finns i folkrörelsearkivet i Örebro och Evangeliska fosterlandsstiftelsens arkiv förvaras i Stockholms stadsarkiv. Många rörelser behåller dock själva sina arkiv.

En stor mängd centrala nykterhetsorganisationer har deponerat sina arkiv i riksarkivet. Det mest omfattande är IOGT:s arkiv med delarkiv och personarkiv. Också Sveriges Godtemplares ungdomsförbund, SGU, Nationaltemplarorden — NTO inklusive NGTO och TO — som omfattar tiden 1883-1965, Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, CAN och Motormännens helnykterhetsförbund MHF har avlämnat omfattande arkiv. En rad andra nykterhetsrörelserns arkiv är också av stort värde även om beståndet inte är lika stort.⁴ Tillsammans upptar nykterhetsarkiven närmare 500 hyllmeter. Alla centrala nykterhetsorganisationers arkiv finns dock inte i riksarkivet. Flera tar själva hand om sina arkiv. Sveriges blåbandsförbund med specialförbund har deponerat sina arkiv i Folkrörelsearkivet i Örebro, Nykterhetsorganisationen Verdandis, NOV, arkiv finns i Arbetarrörelsens arkiv och Stockholms stadsarkiv har arkiven efter Nykterhetsarmén och Sveriges studerande ungdomshelnykterhetsförbund, SSUH.

Också idrottsrörelsen är rikt företrädd med arkiv i riksarkivet, Sveriges riks-

idrottsförbunds arkiv t o m 1965 har således överförts dit. RA förvarar också Sveriges olympiska kommittés arkiv, Centralföreningens för idrottens främjande arkiv med Stockholms-OS 1912 arkiv och Skid- och Friluftsförbundet arkiv med flera.⁵ Till idrottsarkiven ansluter sig ett antal personarkiv, som Sigfrid Edströms och Viktor Balcks. Idrottsrörelsen bygger dock sedan 1978 upp en egen central arkivdepå i Idrottens Hus i Farsta i södra Stockholm.

Av fackliga organisationsarkiv har riksarkivet bl a Sveriges arbetsledareförbund med föregångare, Svenska maskinbefälsförbundet, Hushållslärares riksförening, SACO/SR med föregångare och Svenska juristförbundet. Jordbrukets föreningsrörelse är företrädd med Jordbrukare-ungdomens förbund och 4 H-rörelsen.

I samband med kampanjen för kvinnorörelsernas arkiv stimulerades en del kvinnoförbund att deponera sina arkiv i riksarkivet. Några hade redan gjort det. Arkiv finns t ex från Fredrika Bremerförbundet, Yrkeskvinnors Klubbars riksförbund, Centerns Kvinnoförbund, Moderata Kvinnoförbundet, Kvinnliga rösträttsrörelserna, Kvinnoföreningarnas beredskapskommitté och Husmodersförbundet Hem och Samhälle. Samfundet för hembygdsvård, Folkbildningsförbundet och andra folkbildningsrörelsernas arkiv återfinns i riksarkivet liksom arkiven efter natur- och miljövårdsorganisationer som Svenska naturskyddsföreningen och Fältbiologerna.

En rad viktiga folkrörelser och andra riksorganisationer som brukar sammanfattas under rubriken övriga organisationer har slutligen deponerat eller donerat sina arkiv till riksarkivet. Dit hör Rädda Barnen, Röda Korset, Riksföreningen mot cancer, Hjälpkommittén för Finlands barn, Svenska livräddningssällskapet, Pressens opinionsnämnd, Svenska jägareförbundet och Svenska teknologföreningen, Sverige-Amerikastiftelsen, Föreningen Norden med flera.

Trots att uppräkningsen kan tyckas omfattande är den ingalunda uttömmande. En översikt över riksarkivets bestånd av enskilda arkiv är emellertid under utarbetande och kommer att tryckas inom några år. Där lämnas uppgifter om riksarkivets hela innehav av bl a folkrörelsearkiv. Korta artiklar om flera av de här berörda arkiven återfinns i tidskriftsserien RA-nytt Folkrörelsearkiven och tidigare i RA-nytt De enskilda arkiven.

Folkrörelsearkiven börjar också att utnyttjas alltmer. På det lokala planet är det fortfarande främst föreningarnas medlemmar som går igenom handlingarna för att få underlag till jubileumsartiklar m m. Många föreningar bildades för omkring 100 år sedan. Det är också vanligt att elever från gymnasier, särskilt vuxengymnasier, gör examensarbeten på material från föreningsarkiven. "Gräv-där-du-står-cirklar" och andra studiecirklar rörande lokalhistoriska studier använder också folkrörelsematerial. Att arkiven är väl besökta har ock-

så en förklaring i att de är personinriktade. Det är lätt att finna uppgifter om personer, som varit engagerade i föreningslivet och det lockar bland andra släktforskare.

Arkiven utnyttjas emellertid också för avhandlingsarbeten, seminarieuppsatser och andra vetenskapliga undersökningar. Och då är det inte enbart fråga om folkrörelsernas egen historia. Det gäller för att använda Ingvar Anderssons ovan citerade ord olika drag i det moderna Sveriges framväxt. Riksarkivets folkrörelsematerial har också utnyttjats flitigt. Nykterhetsrörelsens och idrottsrörelsens arkiv efterfrågas ofta. Material från kvinnorörelsen, De förenade FNL-grupperna och kärnkraftsomröstningens linje 3 har under vissa perioder varit föremål för intensivt studium. Missionsrörelsernas arkiv tilldrar sig internationell uppmärksamhet. Också arbetarrörelsens rika material bearbetas och debatteras i en rad olika sammanhang.

Forskningen kommer med säkerhet i framtiden att i än högre grad uppmärksamma folkrörelsearkiven. De bevarar resultaten av tidigare generationers insatser och de kommer att kunna ge viktiga bidrag till ”framtidens forskning om den enskilda människan i samhällsprocesserna”.⁶ För en sådan forskning räcker det inte med ett snävt urval av föreningsarkiv. Alla arkiv kan vara av värde. Därför utför folkrörelsearkiven en stor kulturgärning då de spårar upp och räddar arkiv från förstörelse och ställer dem till forskningens och allmänhetens förfogande.

Noter

¹ Folkrörelserna och deras arkiv, *Arkivvetenskapliga studier* 2, Stockholm 1954, s 3.

² Inventering av folkrörelsearkiv, *ASF* 1967, s 12. Se även B-E Ohlsson, Inventeringar av folkrörelsearkiv i Södermanlands län, *ASF* 1968, s 20 ff, där arbetet med planeringen belyses.

³ Uppgifterna är hämtade från folkrörelsearkiven i Uppsala, Jönköping, Kronobergs, Blekinge, Skaraborgs, Värmlands, Örebro, Kopparbergs, Gävleborgs, Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län.

⁴ Det gäller exempelvis Nykterhetsrörelsens landsförbund, Sveriges Nykterhetssällskaps representantförsamling, De kristna samfundens nykterhetsrörelse, DKSN, Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppföstran, Svenska frisksportförbundet, Nykterhetsvårdens anstaltsförbund, Våra gårdar — Riksföreningen för nykterhetsrörelsens allmänna samlingslokaler och Vita Bandet.

⁵ En rad specialförbunds arkiv kompletterar bilden, t ex arkiven för Svenska friidrottsförbundet, Svenska gymnastikförbundet, Svenska ishockeyförbundet, Svenska seglarförbundet, Svenska simförbundet och Svenska basketförbundet.

⁶ HSFR:s rapport, *Kulturvetenskaperna i framtiden*, januari 1986, s 43.

De allmänna handlingarna i Finland. Offentlighet och undantag

---

Av Toivo J Paloposki

Statsmakten har under olika tider förhållit sig på rätt varierande sätt till handlingarnas offentlighet både i fråga om statsmaktens egna handlingar och handlingar förvaltade av densamma. I äldre tider var antalet handlingar i allmänhet rätt litet och fastän det ibland var nödvändigt att sprida den information som handlingarna förmedlade hade undersåtarna själva inte några möjligheter att få se dem. Eftersom undersåten i staten var ett förpliktelseernas subjekt tillkom det inte heller honom att fråga efter motiven för de beslut som rörde honom. Såsom Sven Lundkvist visat i sin utmärkta undersökning med den betecknande rubriken "Riksens arkiv och makten" var det ytterst få personer som befann sig mycket högt uppe i tjänstehierarkin som kunde bekanta sig med aktuella eller t o m äldre handlingar.

I fall där man velat sekretessbelägga ärenden synnerligen effektivt har man försökt avlägsna vissa enskilda uppgifter ur handlingarna. Som ett exempel kan här nämnas de för kunglig majestät oförmånliga utlåtandena i de karolinska kassationsakterna från 1680-talet. De besvärande handlingarna kan naturligtvis också förstöras helt och hållet. Ett dylikt förslag framkastades av greve C A Dohna vid en av frihetstidens riksdagar. Han föreslog 1 augusti 1741 i protokollsdeputationen, att de handlingar som anslöt sig till beredandet av något ärende skulle brännas "för att inte fördunkla pleniprotokollen". Grevens tanke torde ha haft ett visst samband med det rådande läget, då det gällde att få olika åsikter om krigsförberedelserna att försvinna.

Då den tidigare inställningen som förordade handlingars sekretess rätt snart övergick i sin raka motsats kan "Kongl. Maj:ts förordning angående Skrif- och tryckfriheten" av år 1766 ses som en seger för tidens liberala tänkesätt. I Finland betonade den kände juristen Matthias Calonius under det följande decenniet tryckfrihetens stora betydelse vid kontroll av regeringens och den mäktiga byråkratins åtgärder. Ett idéhistoriskt intressant faktum är att motsvarande åsikt framfördes i det självständiga Finland av K J Ståhlberg vid beredningen av den ännu gällande lagen om allmänna handlingars offentlighet: "Offentlighetsprincipens största betydelse ligger i det faktum att den möjliggör en sam-

hällelig, demokratisk kontroll av myndigheternas verksamhet". Lagberedningen inleddes på 1930-talet. Arbetet avbröts emellertid av kriget, och lagen stiftades först år 1951 efter ny beredning. Samtidigt utgavs också en "Förordning innefattande vissa undantag i fråga om allmänna handlingars offentlighet". De nya bestämmelserna trädde i kraft i början av år 1952. I det följande kommer jag att kort granska dessa bestämmelser och den praxis som uppstått på basis av dessa.¹

"Allmänna handlingar äro av myndighet upprättade och utfärdade, ävensom till myndighet insända eller ingivna handlingar, som innehavas av ifrågavarande myndighet."

"Med myndighet avses statens, kommuns och kyrkligt samt annat självstyrelsesamfunds myndigheter, i dem inbegripna även offentlighetsrättsliga sammanträden, representantskap, utskott, nämnder, kommissioner och kommittéer..."

"Alla handlingar äro offentliga efter vad i denna lag säges."

Det ligger i offentlighetsprincipens natur att en person som rekviderar fram en handling till påseende inte behöver ange några motiv för sin rekvisition. Alla sekretessbestämmelser utgör undantag från huvudregeln offentlighet.

Vid förverkligandet av offentlighetsprincipen har man i Finland som teknisk lösning, och som kommunikationsstrategi, valt ett förfarande där den person som behöver information själv bör rekvidera den erforderliga handlingen till påseende genom att vända sig till respektive myndighet. Ett system där en myndighet är skyldig att förmedla information, antingen genom allmän informationsverksamhet eller genom delgivning av enskilt förvaltningsbeslut till respektive person/personer kan utgöra ett alternativ till denna kommunikationsstrategi. Båda sätten används och detta slag av informationsverksamhet har blivit allt vanligare.

Trots vissa myndigheters omfattande informationsservice kan den av lagstiftaren avsedda offentligheten inom beslutsfattande och administration förverkligas endast på så sätt att medborgarna verkligen har rätt att personligen undersöka olika handlingar i ämbetsverken. Den vetenskapliga forskning som begagnar sig av handlingar utförs vanligen i de allmänna arkiven. Som bekant går detta bl a i hela Norden till så att forskaren själv väljer de handlingar han vill ha, varefter arkivet ställer dem till hans förfogande. Det väsentliga är här att arkivet inte levererar färdig information till forskaren utom i undantagsfall. I och för sig är detta en självklarhet men ändå befogat att nämna, eftersom nyttjare ibland framfört önskemål om att arkivväsendet skulle servera "färdig information". Härvid har man talat om "utvecklande av arkivservicen". En dylik tankegång bygger på felaktiga slutsatser; arkiven har i allmänhet inte resurser för något sådant, och även om de hade det, skulle förfarandet tillintetgöra hand-

lingsoffentligheten. I vissa länder har en sådan arkivservice visserligen ansetts vara den riktiga, men detta beror på ifrågasvarande samhällen helt andra utgångspunkter och mål i fråga om vetenskaps- och forskningspolitiken.

Utöver den demokratiska kontrollen av överheten och byråkratin har överheten dock, antagligen överallt, vissa möjligheter till skydd och kontroll av den egna verksamheten. Till handlingsoffentligheten ansluter sig också sekretessbestämmelser, som vanligen begränsar den offentliga insynen över vissa funktioner inom utrikesförvaltningen och den militära förvaltningen samt över sådana handlingar som berör medborgarnas integritetsskydd. Då regleringen av förhållandet mellan samhället och den enskilde alltid är en problematisk fråga också i det öppna samhället är detta även fallet vid regleringen av de divergerande intressena visavi frågan om handlingars offentlighet. I Finland har den rådande allmänna offentlighetsprincipen begränsats genom följande stadganden. Sekretessbelagda är

- statsrådets utrikesutskotts handlingar
- ministeriets för utrikesärendena och Finlands utrikesrepresentations politiska rapporter, urkunder rörande underhandlingar med främmande makter om politiska och ekonomiska förhållanden, ... ävensom sådana handlingar... vilkas offentliggörande kunde försvåra statens förhållande till utländska makter
- på åtgärd av försvarsväsendet eller annan myndighet uppgjorda handlingar, vilka äro avsedda att nyttjas av dem och gälla försvarsmaktens utrustning, mobilisering och krigstida sammansättning, förläggning och nyttjande; ...ävensom handlingar, vilka innehålla för rikets försvarsberedskap införskaffade eller erhållna utredningar eller andra uppgifter, vilkas offentliggörande kunde äventyra landets försvar...
- till förebyggande eller utredande av brott, för upprätthållande av statens säkerhet eller för skötseln av på polisen... handlingar
- handlingar, vilka innehålla sådana uppgifter om person i villkorlig frihet eller underkastad social vård eller övervakning, vilkas offentliggörande skulle äventyra hans framtida verksamhet, utkomstmöjligheter eller anpassning i samhället, såframt icke den, som handlingen angår, ger sitt samtycke till utlämnande av uppgifter.

Förordningen stadgar dessutom, att de handlingar som genom olika bestämmelser varit sekretessbelagda, innan lagen om handlingars offentlighet trädde i kraft, också bör förbli det. Sekretessbelagda är likaså vissa handlingar som rör offentligrättslig och enskild affärsverksamhet samt utövande av näring.

Hemlighållandet av de ovan uppräknade handlingarna som rör statens all-

männas intressen upphör efter 25 år från den dag handlingen är dagtecknad. Då skäl föreligger kan sekretessstiden förlängas genom statsrådsbeslut, ”dock icke längre än femtio år från utgången av sagda tid”. I enlighet med denna sekretessstid om huvudsakligen 25 år har de handlingar som berör Finlands utrikespolitik under andra världskriget samt även långt senare perioder varit tillgängliga för forskarna. Statsrådet har förlängt sekretessstiden för vissa handlingar till 40 år. Dessa handlingar är dock inte helt och hållet spärrade. Då särskilda skäl föreligger kan respektive ministerium efter ansökan bevilja tillstånd att nyttja dessa handlingar. Dylika tillstånd har beviljats rätt ofta. Merparten av de personer som ansökt om och erhållit tillstånd har förmodligen varit historiker. I detta sammanhang kan konstateras att de handlingar i försvarsmaktens arkiv som behövs för den militärhistoriska forskningen sedan länge har varit offentliga.

Det har visat sig att när ovan nämnda handlingar skall ställas till forskarnas förfogande, detta inte lett till sådana problem som man ofta antar. Sekretessbestämmelserna är relativt klara, och myndigheterna bör vid överförande av sekretessbelagda handlingar till riksarkivet, landsarkiven eller övriga allmänna arkiv utmärka dylika handlingar med stämpel eller på annat sätt. Ehuru märkningen ibland varit bristfällig har forskarservicen inom arkivväsendet inte drabbats av oöverkomliga svårigheter.

Det förhåller sig emellertid på ett helt annat sätt med handlingar som berör individens integritet. Tidigare har redan nämnts de handlingar som berör person i villkorlig frihet eller underkastad social vård. Myndigheterna har naturligtvis många andra handlingar av motsvarande typ; de kan innehålla uppgifter om bl a själavård, kyrkotukt, vistelse i fängelse, vid vårdanstalt eller sjukhus. Till samma grupp hör också de brev som kommit i myndigheternas händer, och som ej hör till rättegångsmål. Då offentliggörandet av dylika uppgifter kunde skada enskild person eller nära anhörig till denne har offentligheten begränsats. Ett brev blir offentligt 20 år efter brevskrivarens frånfalle. Äger myndighet icke kännedom om vederbörandes frånfalle och företes icke utredning däröver av sökanden, blir handling offentlig efter 50 år från den dag handlingen är dagtecknad eller inkom till myndighet. Hemlighållandet av de övriga tidigare nämnda handlingarna upphör efter 25 år från den dag handlingen är daterad.

Dessa begränsningar som syftar till att skydda individen kunde naturligtvis ha en menlig inverkan på forskarservicen i de allmänna arkiven. Riksarkivarie Yrjö Nurmio ansåg att det borde vara möjligt för forskarna att utnyttja sådana handlingar. Han föreslog därför i samband med lagberedningen i slutet av 1940-talet, att det skulle bli möjligt att nyttja dessa handlingar i de allmänna arkiven. Lagen kom även att inkludera ett dylikt stadgande. Sålunda måste varje

beställare vid rekvisition av handling egenhändigt förbinda sig att inte missbruka handlingarna till skada för någon; man får med andra ord inte ange personnamn i en undersökning som skall publiceras.

Enligt detta stadgande kan ifrågavarande handlingar ges till den som anhållit därom. Lagstiftaren har med önskvärd tydlighet velat överlåta prövningsrätten vid beviljandet av tillstånd till de allmänna arkiven. Den berörda myndigheten behöver inte motivera ett eventuellt negativt beslut. Om ett allmänt arkiv till exempel har skäl att misstänka att intyg som utfärdats i ett fängelse kommer att användas till skada för personer som redan sonat sina brott i stället för att nyttjas vid vetenskaplig forskning, kan rekvisitionsanhållan förkastas.

Myndigheterna, och därmed också arkiven, har motsvarande prövningsrätt i de fall någon lag föreskriver därom. Sålunda kan folkbokföringshandlingar enligt lag lämnas till person som rekvirerat dem "för godtagbart ändamål". Det är naturligtvis en tolkningsfråga vad som är ett "godtagbart ändamål"; det kanske dessutom framgår först då undersökningen, tidningsartikeln etc publicerats. Den i Tyska Förbundsrepubliken använda termen "Ermessensprincip" för denna "motivbegränsning" av offentligheten ger en träffande bild av den plikt som ålagts den västtyske tjänstemannen att bedöma beställarens "goda" eller i motsatt fall lömska motiv.

En kommitté som tillsattes av justitieministeriet för att utreda offentlighetens gränser konstaterade år 1979 i sitt betänkande att det fanns ungefär 250 lagar och förordningar som innehöll sekretessbestämmelser av olika slag. Då Finlands riksarkiv och landsarkiven årligen besöks av ca 60 000 forskare som inlämnar över 100 000 rekvisitioner av handlingar kan de sekretessbestämmelser som ingår i de olika lagarna endast delvis efterlevas. När nu även historieforskarna i hög grad fäst sin uppmärksamhet på vår egen tids historia bereder det vissa problem att ställa nytt arkivmaterial till deras förfogande. Av erfarenhet vet man att hanterandet av exempelvis hälsovårdsmyndigheternas och socialförvaltningens arkivmaterial bereder även myndigheterna själva stora svårigheter. Frågan om ADB-materialets offentlighet har givit upphov till allt fler problem och kommer att göra det även i fortsättningen. Det är helt klart att man inte ännu ens förmått gestalta problemet i sin helhet. Med tanke på de problem som förekommer i arkivarbetet vore det synnerligen önskvärt att forskarna och de övriga nyttjarna skulle föra uppkomna tolkningstvister ända upp till högsta förvaltningsdomstolen. Forskarna är dock i allmänhet ovilliga att ge sig in på denna väg även om ett domslut skulle skapa klarhet, vilket vore till nytta för både arkivet och forskarna.

I Finland är utlåningars rätt att nyttja handlingar beroende av myndighets prövning. Med myndighet avses den myndighet som förvarar handlingarna. Det är möjligt att ämbetsverket i fråga inte ger tillstånd till en undersökning av

dess yngre material, men samma myndighet kan också under vissa förutsättningar förvägra finska medborgare att ta del av detta material. De utlänningar som utför sitt forskningsarbete i de allmänna arkiven har däremot rätt fri tillgång till handlingarna. En utlänning kan emellertid ibland också få ett nekande svar på sin anhållan. Det avgörande är härvid inte frågan om utländskt medborgarskap eller ej utan att de beställda handlingarna inte kan levereras på grund av någon begränsning, som också tillämpas på finska forskare.

Allmänt taget är den finländska offentlighetslagstiftningen synnerligen omfattande. Lagens djupaste mening, *ratio legis*, är en strävan till vidsträckt öppenhet och nyttjandefrihet. Detta betonas också i den år 1981 stiftade nya arkivlagen, som förpliktar de allmänna arkiven att främja nyttjandet av handlingar som källa för information. Men då det också i lika hög grad åligger det demokratiska samhället att slå vakt om den enskilda medborgarens integritetsskydd har man fastställt begränsningar i offentligheten. Härvid uppstår i vissa fall en konflikt mellan allmänna och integritetsintressen. Olika begränsningar, bl a myndigheternas prövningsrätt som tillåter motivbegränsning, kan på grund av en inkonsekvent praxis leda till ett försvagat rättsskydd. Trots att medborgarna på grund av varierande tolkningar inte får samma behandling skulle tillåtande av absolut offentlighet också leda till orättvisor. Man torde knappast finna en optimal lösning, eftersom detta samtidigt skulle förutsätta besvarandet av flera andra eviga legitimitetsfrågor i samhället.

Noter

Artikeln baserar sig i huvudsak på författarens något mer omfattande finskspråkiga uppsats "Asiakirjajulkisuuden rajoitukset ja asiakirjain käyttö yleisarkistoissa" (Begränsningar av handlingsoffentligheten och nyttjandet av handlingar i de allmänna arkiven). *Histiallinen Aikakauskirja* 4/1979, Forssa 1980. Uppsatsen är försedd med litteraturhänvisningar som inte medtagits i denna artikel.

Arkiven i dataåldern

Nya perspektiv på forskning i arkiv

Av Berndt Fredriksson

Informationssamhället och arkiven

Under de senaste 20 åren har det svenska samhället datoriserats på ett genomgripande sätt i allt snabbare takt. Datorer används inom många olika områden. Man menar att datoriseringen fått sådana effekter på samhället att det är befogat att tala om en ny tidsålder — informationssamhället eller dataåldern.¹ På viktiga punkter skiljer sig datoranvändning från annan typ av informationshantering. Inte minst inom arkiven har dataåldern fått viktiga konsekvenser på flera olika sätt.

Datorerna har ständigt blivit mindre och billigare samtidigt som deras prestanda höjts avsevärt. Rutiner för vilka krävdes en stordator för ett tiotal år sedan kan idag utföras på en persondator, vilken inte kostar mycket mer än en skrivmaskin. Numera finns också programvaror, med vilkas hjälp även icke-ADBspecialister kan skapa egna system. Parallellt med detta har allmänbildningen i ADB — ”datormognaden” — ökat. Resultaten av denna utveckling är av såväl kvantitativ som kvalitativ art. Antalet utrustningar och system och därmed också mängden datoriserad information har ökat dramatiskt. Här har speciellt spridningen av person- och andra mindre datorer haft stor betydelse. Under 1960-talet användes datorer främst för att utföra rutinartat arbete på en ”operativ” nivå. Under 1970-talet började maskinerna utnyttjas på en ”taktisk” nivå, och under 1980-talet har användningen nått en ”strategisk” nivå, när man t ex utnyttjar datorstöd i långsiktig planering. Inom forskarsamhället har denna utveckling motsvarats av en spridning från främst statistiska beräkningar inom samhällsvetenskaplig forskning till ett mer allmänt utnyttjande inom de flesta forskningsområden med en rad olika typer av tillämpningar. T o m inom humaniora användes idag datorer exempelvis i bild- och språkanalys.² I ljuset av denna utveckling erbjuder nästa generation datorer och program — den s k femte generationens datorer och program — spännande möjligheter. Med hjälp av s k expertsystem är det möjligt att analysera logiskt mycket komplicerade samband och ”mjukdata” av en typ som t ex används vid dokumentanalys.

De svenska arkiven erfor effekterna av förvaltningens datorisering redan under 1960-talet. Det var emellertid först under 1970-talets senare del som arbetet med ADB-system tog fart på allvar. Med dataarkiveringskommitténs betänkande Moderna arkivmedier 1976 och de beslut som blev en följd av dess förslag lades en grund för arkivmyndigheternas hantering av arkivhandlingar i form av datafiler.³ Från 1979 började riksarkivet systematiskt ta emot leveranser av datafiler, dvs information i form av upptagningar för ADB, lagrade på magnetband. I början av 1980-talet ändrades den offentlighetsrättsliga lagstiftningen inom ADB-området, varvid bl a arkivens ställning ytterligare precisades.⁴ I oktober 1982 inrättades en särskild enhet inom riksarkivet för att arbeta med de tekniska frågor som berör mottagande, förvaring och tillhandahållande av ADB-medier, mikrofilm, fonogram, videogram och andra nya medier.⁵ Under 1980-talet har ytterligare en dimension tillkommit. Nu har arkiven själva börjat använda datorstöd — främst persondatorer —, och med hjälp av dessa bygga upp bl a sökregister. Det har således skett en snabb och dramatisk utveckling inom området ADB och arkiv under de senaste åtta åren — en period som sammanfaller med Sven Lundkvists tid som riksarkivarie.

Datoriseringen av informationshanteringen inom förvaltning, forskning osv får konsekvenser för arkiven på olika sätt. Jag skall i denna uppsats sammanfatta och diskutera några av de viktigaste utvecklingstendenserna hittills och vad som kan förväntas ske i en nära framtid. Här finns frågor av teknisk art men också kunskapsteoretiska och offentlighetsrättsliga problem. Den nya tekniken både öppnar nya möjligheter och skapar nya problem i relationen mellan arkiven och deras användare — inte minst forskarsamhället. Det är detta perspektiv, som är utgångspunkten för denna uppsats.

Datafiler — arkivmaterial med resurser

Vid riksarkivet förvaras datafiler från en rad olika kategorier av arkivbildare. Här finns datafiler som utgörs av skattematerial, uppgifter från arbetsmarknadssektorn, sjukförsäkringssektorn och filer från utrednings- och forskningsområdet. Det finns ingen formell skillnad mellan datafiler från olika typer av myndigheter, t ex mellan uppgifter om arbetssökande från arbetsmarknadsverket och ett forskningsregister från pedagogiska institutionen vid Göteborgs universitet.⁶ I en diskussion om möjligheterna att återanvända datafiler är det dock nödvändigt att närmare behandla de specifika förhållanden som karakteriserar ett bevarande och en återanvändning av datafiler i form av forskningsregister.

Det har i en debattskrift hävdats att det inte skulle vara möjligt att återanvända forskningsregister.⁷ Här inkluderas register såväl i form av datafiler som de

som lagras på papper. Dessa skulle vara så hårt bundna till den forskningsmiljö — den skola, det paradigm el dyl —, i vilka de tillkommit att de inte skulle vara användbara för forskare från andra forskningsmiljöer. Så kallade administrativa register skulle vara mer objektiva till sin karaktär. I praktiken är det emellertid svårt att dra en klar gräns mellan administrativa register och forskningsregister. Här finns en glidande skala, då många myndigheter inom ramen för en förvaltande verksamhet utför både utredning och forskning. Det avgörande för möjligheterna att återanvända datafiler ligger inte i deras förment formella karaktär eller vilken typ av register de utgör. Det viktiga är deras informationskvalitet, dvs möjligheterna att förstå och tolka informationsinnehållet på ett korrekt sätt — jfr nedan, avsnittet Informationskvalitet. Ur denna aspekt finns ingen egentlig principiell skillnad mellan olika typer av register. Det är dock oftare svårt att skapa hög informationskvalitet för register från forskningsverksamhet jämfört med dem från förvaltande funktioner.

En återanvändning av forskningsregister skapar problem som sammanhänger med upphovsrätten till ett insamlat material. Inom t ex naturvetenskap och medicin vållar detta mindre ofta svårigheter. Här samlar man in en datamängd, bearbetar den och redovisar resultat i en rapport. Därefter är man villig och ibland t o m angelägen att ställa sitt primärmaterial till andra forskares förfogande. Inom andra forskningsområden, t ex historia, arbetar forskaren på ett annat sätt. Primärmaterial excerperas eller skapas på annat sätt vid ett tillfälle. Samma datamängd kan läggas till grund för en serie undersökningar under lång tid. Det ligger ofta ett inslag av vetenskaplig kreativitet i hypotesgenereringen och det av denna bestämda materialinsamlandet som sådant. I dylika fall kan ett oreglerat spridande och utnyttjande av primärmaterial leda till att forskarens rätt till sitt eget material äventyras. Det är viktigt att man som en följd av de nya klargörandena kring forskningsmaterialets offentligrättsliga ställning gör en översyn av sekretesslagen så att det skapas ett skydd för den typ av situation som den skisserade. Att skydda forskarens upphovsrätt till sitt material kan lösas med relativt enkla medel. Man bör t ex fastställa en praxis som innebär att man vid återanvändning av denna typ av material använder samma teknik för källhänvisning som i andra sammanhang. I notapparaten bör anges namnet på projektet, vilken universitetsinstitution/motsvarande det tillhört samt var datafilen med dokumentation förvaras, exempelvis i riksarkivet. Här bör också anges namnet på den eller dem som ansvarat för undersökningen. I noten kan vidare lämnas upplysningar om rapporter el dyl från projektet.⁸

Bevarandet och tillgängliggörandet av forskningsregister i form av datafiler har lösts på olika sätt i skilda länder. En jämförelse är intressant av flera skäl. Vid National Archives i Kanada (NAC) började man ta emot och arbeta med

datafiler redan i början av 1970-talet. Huvuddelen av beståndet utgjordes till en början av forsknings- och utredningsmaterial från den samhällsvetenskapliga sektorn. Idag har NAC en betydligt bredare sammansättning av sitt bestånd av datafiler.⁹

I USA började man tidigt att ta tillvara forskningsregister inom forskarsamhället. Föregångaren på området är universitetet i Ann Arbor, där man tar emot, bearbetar, registrerar och tillgängliggör datafiler främst från den samhällsvetenskapliga sektorn. Efter denna förebild har det vuxit upp motsvarande "dataarkiv" i andra delar av världen. Exempel på detta är Danskt DataArkiv i Odense (DDA), Norskt DataArkiv i Bergen (NDA) samt Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst vid universitetet i Göteborg (SSD). I Danmark tar riksarkivet inte emot forskningsregister i form av datafiler. Enda möjligheten att bevara denna typ av arkivhandlingar är därför att leverera dem till DDA. I Sverige är SSD att betrakta som ett komplement till riksarkivet vad gäller service åt forskare. SSD har resurser att bistå t ex forskningsprojekt med att ta fram dokumentation, omstrukturera datafiler och i övrigt ordna informationen i sådan form att den kan tas om hand för långtidsförvaring. SSD har också möjligheter att hjälpa forskare med vissa typer av bearbetning av bevarade filer. Det är dock viktigt att betona att forskningsregister i form av datafiler, och som är arkivhandlingar som skall bevaras, skall levereras till riksarkivet.

Utnyttjandet av arkivmaterial i form av datafiler ger forskaren nya möjligheter jämfört med bearbetning av papperslagrad information. Datafilerna möjliggör nämligen snabb bearbetning och genomsökning av mycket stora datamängder. Närmast skall några av de viktigaste karakteristika för datafiler som källmaterial diskuteras. Det är dyrt och ibland krångligt att mata in uppgifter i en dator. Att bevara och tillgängliggöra information i maskinläsbar form kan därför ses som underhåll av det kapital, som en datafil representerar. Alternativet är att för långtidsförvaring ta ut informationen på papper eller mikrofilm (s k COM-film — Computer Output Microfilm). Vid återanvändning måste uppgifterna matas in i dator igen. Ett sådant förfarande är dyrbart. Det finns stor risk att information lämpad för massbearbetning blir liggande begravd i arkivens pappershögar. En politik som utesluter att man bevarar data i maskinläsbar form främjar varken forskningens eller arkivens intressen. Det finns dock fall, där det inte är möjligt eller lämpligt att bevara information i form av datafiler. I bedömningen av om och hur en informationsmängd i ett ADB-system skall bevaras måste arkivarien ta hänsyn till en rad faktorer, som har att göra med en tänkt användarsituation i en framtid. I vissa fall väljer man t o m att bevara samma information både i form av datafil och på COM-film eller på papper.

Inom ett ADB-system är inte bara datafiler av intresse för en återanvänd-

ning. Här finns en annan typ av material som är intressant för t ex teknik- och metodhistorisk forskning. Utifrån dokumentationen — system-, drifts- och programdokumentation — är det möjligt att undersöka vilken teknik som använts för att utveckla och driva ett system samt vilka forsknings- och utredningsmetoder som tillämpats. Även utifrån andra frågeställningar är frågan om bevarandet av dokumentation värd en särskild diskussion. Det finns många fall där det kan vara värdefullt att bevara dokumentation även om alla datafiler utgallrats och även om systemet aldrig satts i reguljär drift. Frågorna kring dokumentationen, dess bevarande/gallring osv har hittills inte uppmärksammats tillräckligt. Det är viktigt att såväl de teoretiska som de praktiska aspekterna på denna problematik aktualiseras. Jag avstår dock från att tränga djupare in i denna fråga nu. I stället skall diskussionen inriktas på möjligheterna att återanvända arkivmaterial i form av datafiler.

Återanvändning av datafiler kan ske för olika syften och med olika metoder. Det är fruktbart att diskutera detta utifrån fyra olika modeller eller typer för återanvändning — uppföljande studier, förnyad analys, etablering av kontrollgrupp och användning för nya syften. Jag skall belysa resonemangen med några exempel från användningen av riksarkivets bestånd av datafiler.

Uppföljande studier

För en forskning som arbetar med ett längre tidsperspektiv är det nödvändigt att göra uppföljande studier av skilda slag. Det kan t ex innebära, att man följer en bestämd population över tiden och analyserar beteende, attityder el dyl. I denna typ av analys kan en bevarad datafil utnyttjas för en retrospektiv studie så att man jämför de resultat man nått för en viss grupp med en motsvarande grupp tidigare. Bevarade datafiler kan också utnyttjas för prospektiva studier så att man följer upp den population som representeras i filen och analyserar vad som hänt den vid senare tillfälle — s k panelundersökning eller kollektiv biografi. Exempel på den senare typen av undersökning är ett projekt vid pedagogiska institutionen vid Umeå universitet. Här utnyttjar man uppgifter från det centrala antagningssystemet vid UHÄ för att analysera prognosvärdet hos olika antagningsinstrument som betyg, högskoleprov och arbetslivserfarenhet.¹⁰

Naturvetenskap och medicin arbetar ofta med långa tidsserier som bevaras. Inom miljövårdsområdet bevaras mätvärden och andra uppgifter om luft, vatten osv. Välkänd är medicinsk forskning kring olika sjukdomar, där tillgång till stora datamängder under långa tidsperioder är en förutsättning för att upptäcka sjukdomar med långa utvecklingsförlopp, t ex vissa typer av cancer. En viktig förutsättning för alla dessa typer av forskning är ett bevarande och tillgängliggörande av arkivmaterial i form av datafiler.

Förnyad analys

Det faktum att datamängder finns tillgängliga i maskinläsbar form gör det möjligt att relativt enkelt pröva nya metoder eller att tillämpa nya former av bearbetning för att utvinna ny kunskap ur ett känt material eller helt enkelt för att utveckla nya analysmetoder. Ett bevarande av grunduppgifter i form av datafiler gör det också möjligt att kritiskt analysera och pröva nådda resultat i en undersökning genom att utsätta det för alternativ analys.

Etablera kontrollgrupp

I vissa undersökningar har man behov av att skapa kontrollgrupper för att göra jämförelser och ge relief åt erhållna resultat. Inom miljö- och medicinsk forskning är detta vanligt. Det är relativt enkelt att skapa en kontrollgrupp genom att utgå från kända uppgifter i en bevarad datafil och utnyttja den efter viss selektering eller bearbetning.

Användning för nya syften

Den kanske mest intressanta användningen av datafiler är när ett givet material utnyttjas som underlag för helt nya frågeställningar och andra syften än för vilka materialet skapats. Välkänt är t ex hur socialhistoriker använt skattelängder för att ur dessa utvinna kunskap om samhällets sociala struktur, demografiska förhållanden, migration m m.¹¹

Ett exempel på denna typ av användning av riksarkivets datafiler är ett forskningsprojekt vid Göteborgs universitet, psykiatriska institutionen (Undersökning av en patientpopulation i syfte att studera samband mellan psykisk ohälsa och olika sociala och demografiska faktorer). För detta behövde projektet uppgifter rörande ett urval av befolkningen i Göteborg. Det mest rationella sättet att erhålla dessa uppgifter visade sig vara att använda en kopia av mantalslängden för Göteborg vissa år i form av en datafil.¹²

Det finns egentligen inga andra begränsningar i möjligheterna att återanvända datafiler för nya syften än forskarens kreativitet och möjligheterna att hitta fram till relevant material. Dessa förhållanden får också konsekvenser för arkivens bedömningar av vad som kan utgallras av datafiler. Det mesta kan användas för att utvinna ny kunskap. Men allt kan inte bevaras. Redan nu är arkivmyndigheterna utsatta för hård press från statsmakterna att öka gallringsintensiteten. Samma förhållanden gäller inte bara den statliga sektorn utan också den kommunala och den enskilda. Arkiven har ett många gånger tungt och svårt arbete med att göra gallringsbedömningar, och det kompliceras många gånger av de möjligheter som ett bevarande av data i form av datafiler innebär.

Gallring och bevarande av datafiler rymmer ytterligare en dimension, när dessa innehåller uppgifter om levande individer. Den övervägande delen av datafilerna vid riksarkivet är personregister enligt datalagens mening. Datalagens innebörd är att personuppgifter skall utgallras så snart som möjligt.¹³ Alternativet är att bevara en avidentifierad version av registret. Vid återanvändningen spelar dock som regel personidentifikationen en viktig roll. Den möjliggör att man till en datafil kan koppla nya variabler och analysera nya samband. För sådana undersökningar utgör personnumret ett rationellt instrument för att koppla samman olika uppgifter, som berör en person.¹⁴ Det är uppenbart att det är relativt lätt att väcka en opinion med krav på begränsningar i möjligheterna att bevara och återanvända personregister. Det är viktigt att vi får till stånd en balans i denna debatt, och att vi pekar på de möjligheter och vinster samhället som helhet och vi, dess invånare, kan göra på att kunskap om människor och deras förhållanden bevaras så att de kan analyseras i nya perspektiv i en framtid.

Personregister får enligt datalagen endast bevaras hos arkivmyndighet. Idag är det i praktiken endast riksarkivet som bevarar personregister för långtidsförvaring.¹⁵ Återanvändningen av personregister regleras genom att det som regel krävs tillstånd för detta från datainspektionen. Riksarkivet lämnar inte ut datafiler för återanvändning annat än om användaren kan uppvisa ett tillstånd eller ett annat dokument från datainspektionen som medger rätt att återanvända datafilen. Detta är en bra ordning, eftersom det är den myndighet som har tillsynen över integritetshänsynen som tar ställning i dessa fall. Det är dock möjligt att hänsynen till den personliga integriteten och forskningens behov av lättillgängligt arkivmaterial kan utvecklas vidare. Det är viktigt att föra denna typ av debatt mellan arkiven, datainspektionen och forskarsamhället. I detta sammanhang aktualiseras frågan i vilken utsträckning arkiven kan förhindra otillbörlig spridning av känsliga data genom att i ökad utsträckning själva utföra bearbetningar på uppdrag från forskare och andra användare. Därmed skulle endast uppgifter i form av tabeller eller aggregerade data lämna arkiven. En sådan ordning förutsätter en delvis ändrad inriktning av arkivens arbete — jfr nedan, avsnittet *Datorn* — nyckeln till informationsskatterna i arkiven.

Informationskvalitet

Datakvalitet innebär att data i ett ADB-system skall hållas aktuella, vara adekvata med hänsyn till sitt ändamål, och att datas egenskaper noga definieras. Kravet på datakvalitet är en av huvudpunkterna inom ADB-säkerheten.¹⁶ Datakvalitet kan i sin tur ses som en del av ett mer långtgående krav som gäller informationskvalitet.¹⁷ I detta senare begrepp innefattas att systemet skall ska-

pa en information som svarar mot användarens krav, och att denne verkligen förstår och kan utnyttja informationen på korrekt sätt. I överförd bemärkelse handlar informationskvalitet om att minimera missförstånd och att maximera förståelse av informationsinnehållet. Med denna innebörd är hänsynen till informationskvalitet en av de viktigaste delarna i arkivens arbete med att ta tillvara och tillgängliggöra informationsskatterna i arkiven.

Användning av datafiler för andra syften än för vilka de tillkommit är, som framhållits ovan, en av de mer intressanta frågorna i en diskussion om datafiler som arkivmaterial. I sådana fall är det viktigt att forskaren har god kunskap om innehållet och dess eventuella begränsningar. Svårigheterna att tolka och förstå informationsinnehållet ökar ofta med avståndet i tid och rum samt med hänsyn till syftet vid återanvändningen. Detta är välkända förhållanden t ex för den historiska forskningen. Med hjälp bl a av källkritisk metod analyseras och bedöms tillförlitligheten i bevarat material. Återanvändningen av datafiler ger nya dimensioner till denna problematik. Datorn gör det möjligt att koppla samman stora datamängder av olika ursprung för att ur nya konstellationer utvinna ny kunskap. Om de datamängder som därvid används inte är kommenterbara — trots att de synes vara det — uppstår allvarliga brister i tillförlitligheten hos resultaten. En stor del av den sk integritetsdebatten har just gällt denna fråga — att personer av misstag tilldelas felaktiga egenskaper och förhållanden. I arkivsammanhang är kravet på god informationskvalitet viktigt både med hänsyn till den personliga integriteten och till kravet på vederhäftighet. Arkiven har två vägar att gå för att nå målet med informationskvaliteten.

En viktig del av informationskvaliteten hos en datafil skapas av den systemdokumentation som hör till denna. Vid bevarandet av datafiler ställer riksarkivet krav på en systemdokumentation med såväl logiskt som tekniskt innehåll. Den förra syftar till att beskriva systemet som sådant, dess delar och dess innehåll: system-, register-, post-, kodbeskrivning m m.¹⁸ Dokumentationens tekniska del syftar till att möjliggöra förnyad bearbetning i dator: uppgifter om lagringsform, längd på dataelement, uppgifter om använd maskinutrustning när data skapades osv. De flesta arkiv och andra institutioner som arbetar med långtidsförvaring av datafiler ställer motsvarande krav på dokumentation.¹⁹ Kravet på fullgod dokumentation är oeftergivligt vid långtidsförvaring. Det finns flera fall, där riksarkivet vägrat att ta emot datafiler — främst forskningsregister —, eftersom forskaren inte förmått ställa samman nödvändig dokumentation. Alternativet i dessa fall är utgallring av datafilerna, dvs att informationen förstörs. Kravet på god dokumentation är för övrigt inte bara en förutsättning för långtidsförvaringen. Det är också en viktig del av rationell systemutveckling och drift av ADB-system i allmänhet.²⁰

Under senare år har det framkommit en ny typ av hjälpmedel för att utveck-

la och driva datasystem, s k datakataloger.²¹ Med dessas hjälp kan olika system hos en användare med skilda användningsområden kopplas samman till ett metasystem. Användaren arbetar endast mot den ram som datakatalogssystemet skapar, medan maskinen växlar mellan de olika systemen. I denna miljö är kravet på god informationskvalitet särskilt viktigt, eftersom man kopplar samman olika begrepp där det finns stora risker för förväxlingar mellan homonymer och synonymer. Den traditionella metoden för att beskriva ett informationsinnehåll är s k datalementkataloger, där man redovisar de olika objekten och deras egenskaper. I en datakatalog tvingas man dock arbeta med en s k konceptuell modell. I denna beskrivs inte bara objekten och deras egenskaper utan också hur objekten är relaterade till varandra, hur förändringar i ett objekt påverkar andra osv. Datakatalogen används också vid systemutveckling alltifrån ett första utkast till att skapa färdiga system. Det finns automatiska rutiner för att ta ut dokumentation ur datakatalogssystem.

Den nya teknik som representeras av datakataloger ger arkiven nya hjälpmedel i arbetet på att dokumentera och att entydigt beskriva innehållet i datafiler som bevaras. Det är dock viktigt att påpeka att den nya tekniken inte löser alla problem. Manuella rutiner som ligger utanför maskinen måste även framgent dokumenteras för hand. Det finns en risk att dessa nya hjälpmedel får arkivarien att ta för mycket för givet och att ge avkall på det egna arbetet med att tvinga fram behövlig dokumentation till datafiler.

Principerna för hur arkiven skall ordnas och göras tillgängliga är en annan viktig del av arbetet med informationskvalitet. I Sverige ordnas arkiven enligt den s k proveniensprincipen. Den innebär, som bekant, att handlingar bevaras i det sammanhang i vilka de tillkommit hos den arkivbildare — myndighet, företag, person, organisation el dyl —, vars verksamhet avsatt handlingarna i fråga. En arkivhandling betraktas teoretiskt som en integrerad del av arkivbildarens verksamhet. För att tolka och förstå innehållet i ett specifikt dokument har man tillgång till övriga handlingar som på olika sätt kompletterar och förklarar dokumentets innehåll. En beslutshandling, t ex ett protokoll, kan förstås utifrån uppgifter i den akt som hör till ärendet i fråga. I detta fall råder ingen skillnad mellan olika typer av arkivhandlingar, t ex en administrativ datafil eller ett forskningsregister. Genom att bevara ett forskningsregister i sitt logiska sammanhang finns möjligheter att utifrån korrespondens, ansökningshandlingar, rapporter m m rekonstruera den forskningsmiljö vari registret tillkommit. Proveniensprincipen innebär därför att arkiven tar till vara de tolkningsinstrument som skapats i den miljö, där handlingar tillkommit. Från den utgångspunkten är det en svaghet, när man bryter ut vissa typer av handlingar ur sitt sammanhang och t ex sammanför enbart datafiler med dokumentation till särskilda "dataarkiv".

Ytterst är det forskarens kompetens och kreativitet som avgör möjligheter och begränsningar i återanvändning av arkivinformation. Här har emellertid också arkivens personal ett stort ansvar inte bara i arbetet med att ordna och dokumentera t ex datafiler. Härtill kommer nödvändigheten att i arkivens forskarservice upprätthålla en god "allmänbildning" om arkivbildare och arkivens innehåll. Denna kunskap är idag fördelad på många håll — i ämbetsarkiv och i huvudet på en äldre generation arkivarier. Det är nödvändigt att denna kunskap görs systematiskt tillgänglig. Ett sådant projekt förutsätter datorstödda rutiner. Det är viktigt att detta arbete kommer igång, innan det är för sent.

Datorn — nyckeln till informationsskatterna i arkiven

Under 1980-talet har många av landets arkivinstitutioner anskaffat och börjat använda persondatorer.²² Riksarkivet leder sedan en tid en arbetsgrupp, där man diskuterar och utbyter erfarenheter — den s k DARK-gruppen.²³ Det finns ett påtagligt och stadigt växande intresse hos de flesta av landets arkivinstitutioner för att ta datortekniken till hjälp i arbetet. Också internationellt sker en ökad datoranvändning i arkiven, och man utbyter erfarenheter. De nordiska riksarkiven har t ex bildat en särskild arbetsgrupp, där man diskuterar och analyserar problem och erfarenheter.²⁴

Vid landets arkivinstitutioner används datorstöd t ex i det administrativa arbetet och för att mata in primärmaterial. Det teoretiskt mest intressanta arbetet är dock det som gäller söksystem av skilda slag. Ett särskilt intresseväckande projekt, såväl arkivteoretiskt som datortekniskt, utgör datoriseringen av sökreposter till enskilda arkiv. Vid de flesta arkivinstitutioner förekommer olika typer av manuella sökrutiner till de enskilda arkiven. I riksarkivet sammanförs och registreras centralt, i det s k nationalregistret, uppgifter om landets enskilda arkiv — vad de innehåller och var de förvaras. Registreringen sker f n manuellt, och den är mycket tung. I ett av delegationen för teknisk och vetenskaplig informationsförsörjning (DFI) finansierat projekt vid landsarkivet i Lund har man utvecklat ett ADB-system för att lokalt datorregistrera uppgifter om enskilda arkiv och att överföra dessa till en central databas i riksarkivet — ett datoriserat nationalregister. I systemet registreras uppgifter beträffande arkivens innehåll efter ämnesord. Projektet prövar både museernas system (det sk Outline) och bibliotekens SAB-system. I databasen registreras också uppgifter om arkivets geografiska hemort, personer som uppträder som brevskrivare mm samt start- och slutår för såväl arkivbeståndets omfattning som arkivbildarens verksamhet. Avsikten är att skapa en stor central databas på riksarkivet. Till den centrala databasen på riksarkivet skall anslutna arkivinstitutioner kunna lämna och hämta uppgifter. Forskare och andra användare skall med hjälp av ny teknik

i detta fall få betydligt bättre möjligheter att erhålla såväl en överblick som en inblick i de enskilda arkiv, som förvaras på skilda håll i vårt land — en typ av arkiv för vilka de konventionella sökhjälpmidlen ofta är svårarbetade och tidsödande. Försöken med en ämnesregistrering av innehållet i arkiven i detta projekt är värt att uppmärksammas särskilt.

Det är ett klassiskt dilemma inom arkiven hur man på bästa sätt skapar sökvägar in till informationen och gör den tillgänglig. Under 1800-talet ordnades handlingar efter det ämne de behandlar (den sk pertinensprincipen). Av detta finns reminiscenser kvar t ex i riksarkivets serier Biographica, Topographica och Apor.

Proveniensprincipen som ersatte ämnesordningen i svenska arkiv från sekelskiftet har stora fördelar, inte minst med hänsyn till informationskvaliteten — jfr ovan. Men proveniensprincipen försvårar en återsökning av information, då den förutsätter god kunskap om förvaltningens struktur, handläggningsrutiner m m. Den upplevs många gånger som en "omväg" för forskare som snabbt önskar nå fram till önskade uppgifter. Här erbjuder datortekniken nya utvägar. Genom att fysiskt ordna handlingarna i sitt ursprungliga sammanhang beaktas kraven på bl a informationskvalitet, möjligheter till forskning kring arkivbildarens verksamhet osv. Att på detta lägga ett datoriserat söksystem där man kan slå på ämnesord, personer, orter, tidsperioder el dyl utgör en ny etapp i arbetet med att göra innehållet i arkiven tillgängligt — att lösa den gordiska knut som ordningsprinciper/sökvägar länge utgjort inom arkiven. Ämnesordnade sökvägar till innehållet i arkiv, som ordnats enligt proveniensprincipen, är i sig ingenting principiellt nytt. Metoden tillämpas t ex i de diarie/dossié-system, som används på många håll idag. Det finns också inom arkiven en lång tradition att göra upp skilda typer av söksystem, t ex brevskrivar-, topografiska och andra register. Datoriseringens möjligheter ligger i dess närmast obegränsade möjligheter att samtidigt hålla ett stort antal sökingångar och slagord aktuella, och att kombinera dessa i mer eller mindre komplicerade sökrutiner. Det är också relativt lätt att med teknikens hjälp ändra och lägga till nya sökbegrepp vartefter forskningens inriktning, allmänintresset osv ändras över tiden. Handlingarnas ursprungliga ordning ligger hela tiden orubbad. Begränsningar finns dock, och de ligger i kostnaderna för att utveckla och driva denna typ av system samt i underlagsmaterialets kvaliteter. Driften av ADB-system på persondatorer är i sig inte särskilt dyrbar. Men det kostar resurser i form av personal att utveckla system och att mata in uppgifterna. I en tid då arkivmyndigheterna skall prioritera den utåtriktade verksamheten mot arkivbildare är detta ett arbete som råkar i konflikt med de gällande prioriteringarna, och det är svårt att finna tid för det. I många fall kräver också nya söksystem att ett äldre material av förteckningar, register m m behöver gås igenom syste-

matiskt för att undanröja olika svagheter. Erfarenheterna från projektet i Lund måste också utvärderas och diskuteras i olika sammanhang, innan man går vidare och gör ett val t ex vilken typ av ämnesordsregistrering som skall ske i de svenska arkiven. Datoriserad ämnessökning har man arbetat länge med inom bibliotek och museer. I många fall ger systemen användare tillgång till kunskap, som annars skulle varit omöjlig att nå. Men det finns också svårigheter, när det gäller att skapa enhetliga och meningsfulla sökord. Det är svårare att ämnesregistrera arkiv. Men vi kan nu utnyttja de erfarenheter och misstag som andra gjort. Med rimligt ställda ambitioner finns här nya och mycket spännande vägar för arkiven att beträda.

Andra exempel på datoriserade rutiner i arkiven är att man helt enkelt matar in i datorn uppgifter från kortkataloger och andra äldre register som förts sedan lång tid. Lappkataloger erbjuder normalt endast en sökingång, t ex brevskrivare i alfabetisk ordning. Med datorns hjälp kan den information som lagrats på lappar sorteras i ett större antal ordningar. En datorisering kan också innebära att man räddar kataloger som annars hotar att förslitas till följd av alltför flitig användning.

Ett annat principiellt intressant användningsområde för datorer är ett system som utvecklats vid landsarkivet i Uppsala. Här används datorn för att göra upp arkivförteckningar (SUA 87). Det många gånger slitsamma arbetet med ständiga ändringar och omredigeringar klarar datorn enkelt. Med maskinens hjälp kan också vissa kompletterande sökingångar skapas utifrån uppgifter i förteckningen. Systemet används också för att ta fram etiketter till det färdigförtecknade arkivet.

Under 1970-talet inledde man ett arbete i större skala med att söka göra arkiven tillgängliga genom att mata in primäruppgifter i datorn. Idag finns tre större system av detta slag i Sverige, alla med demografiskt innehåll: demografiska databasen i Umeå/Haparanda, Stockholms historiska databas vid Stockholms stadsarkiv samt en demografisk databas som drivs av ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet i samarbete med landsarkivet i Lund. Erfarenheterna visar att det föreligger en rad praktiska och teoretiska problem men främst ekonomiska svårigheter, när man söker tillgängliggöra arkivmaterial på detta sätt. Det kräver stora resurser att exciperera och lagra primärdata ur arkiven. Med nuvarande teknik kommer det att dröja, innan detta blir en framkomlig väg, när det gäller datoranvändningen i stort. Det är rimligt att räkna med att en satsning på olika typer av söksystem är mer rationell för arkiven.

Det finns också ett annat perspektiv på möjligheterna att ta datorn till hjälp för att öppna arkiven för forskning och annan användning. Som påpekats ovan skulle arkiven kunna åta sig att hjälpa forskare genom att på uppdrag utföra bearbetningar och sökningar i bevarade datafiler. På det sättet skulle informatio-

nen bli tillgänglig även för dem som saknar resurser och kompetens att själva utnyttja materialet. En aktiv forskarservice av denna art skulle också vara ett sätt att förhindra att känsliga data spreds okontrollerat utanför arkiven. En sådan utveckling är positiv av flera skäl. Eftersom verksamheten rimligen bör vara avgiftsfinansierad, finns också möjligheter att göra denna satsning inom arkivens nuvarande begränsade budgetramar. Erfarenheter från arkiv som arbetar på detta sätt visar dock på problem. I Kanada har NAC ställts inför tvistemål, om vem som skall bära ansvaret när gjorda bearbetningar visat sig vara felaktiga eller irrelevanta. Med god planering och stringenta rutiner bör dock denna typ av problem kunna undvikas.

Optisk skiva — ett arkivmedium för framtiden

Idag är magnetbandet det enda ADB-medium som arkiven godtar för långtidsförvaring. Anledningen härtill är att det idag finns en god kunskap om de optimala villkoren för att förvara och vårda detta medium.²⁵ Mindre är känt om åldringsegenskaperna hos andra ADB-medier t ex flexskivor, hårda skivor och bandkassetter. Den kunskap vi har pekar dock på att dessa medier har mer begränsad beständighet än magnetbandet.²⁶ Långtidsförvaringen av magnetband är förenad med ett omfattande vård- och kontrollarbete. Banden måste t ex regelbundet spolas om och filerna kopieras över till nya band med jämna mellanrum (efter ungefär 10 år). Filerna måste också regelbundet kontrolleras i dator för att man i tid skall upptäcka och förebygga skador och angrepp.

Inom kort kommer troligen magnetbandet att ersättas som arkivmedium för datafiler av ny teknik i form av den sk optiska skivan.²⁷ Det finns olika tekniker för att lagra data på optisk skiva. Gemensamt för alla är att man till skillnad från konventionella ADB-medier — t ex magnetband, hårda skivor och flexskivor — inte använder elektromagnetism utan optisk teknik (laser) för att skriva in och läsa data. Sedan flera år används den sk videoskivan. Den utnyttjas främst för att lagra bilder. Data lagras i form av sk analoga signaler. Vid Library of Congress i USA används detta medium sedan några år för att tillgängliggöra beståndet av stillbilder från filmer, affischer o dyl. Vid Archives Nationales i Frankrike har tekniken använts i ett projekt för att tillgängliggöra samlingen av mynt. Till användningen av videoskiva är i dessa exempel kopplat ett datoriserat sökreger, så att man enkelt kan söka fram de bilder man behöver. I denna teknik finns inga möjligheter att bearbeta bilderna.

En annan form av optisk skiva, den som används alltmer idag, innebär att data lagras digitalt, dvs i form av ”ettor” och ”nollor” ungefär som på ett magnetband eller på en skiva. Inom den digitala tekniken finns i sin tur två olika sätt att lagra text. Det sker dels i form av en bild av en textsida, dels i form

av en datafil. Hittills har den optiska skivan främst använts för det förra syftet. Vid t ex Library of Congress i USA pågår sedan början av 1986 ett försök, där man lagrar tidskriftsartiklar i form av bilder av textsidor på optisk skiva. När en bild lagras digitalt finns möjligheter att bearbeta den i dator. Man kan lätt förstora detaljer och man kan åstadkomma förbättringar t ex i de fall som fukt- och bläckfläckar skymmer texten. Med denna teknik är det dock inte möjligt att analysera textinnehållet. För detta krävs att data lagras i form av en datafil.

Det finns två skilda tekniker för att lagra och distribuera data på en digital optisk skiva. Inom musikbranschen är den s k CD-skivan etablerad. I ADB-sammanhang benämnes motsvarande typ av skivor CD-ROMskivor. Med denna teknik ”stansas” data in på nya skivor. Det är en rationell metod för att massproducera skivor. CD-ROMtekniken är intressant i arkivsammanhang som ett alternativ till en publicering i form av tryckta skrifter eller till spridning av mikrofilm. Inom detta område är dock utvecklingen fortfarande i sin linda. Det finns t ex ännu mycket få spelutrustningar för detta medium. Innan dessa nått allmän spridning är det svårt få en utbredd användning. Utomlands har man gjort försök att sprida också arkivinformer på detta nya medium. I England har BBC ställt sig bakom ett projekt, det s k ”Domesday Book-projektet”, i anledning av 900-årsjubileet av denna boks tillkomst 1085. I projektet har man på CD-ROMskiva lagrat en stor mängd av olika typ av information om England, dess invånare m m. Man vill visa hur olika typer av information kan lagras tillsammans och göras sökbara i ett interaktivt system på en optisk skiva. Här finns en databas t ex för att redovisa och bearbeta statistiska uppgifter, en samling fotografier från olika orter och miljöer.

I arkivsammanhang torde dock den andra tekniken — WORM (Write Once Read Many Times) — bli vanlig som ett alternativ till magnetbandslagring av datafiler. Den innebär att man på konventionell väg skriver in data på en skiva. Med WORM-tekniken går det inte att ändra de uppgifter som en gång skrivits in på en skiva. På det sättet skapas en säkerhet som t ex överträffar nuvarande användning av ADB-medier. Man är dock i färd med att utveckla också optiskt digitala skivor som är uppdateringsbara.

Det kommer troligen att dröja ännu någon tid, innan användningen av optiska skivor på allvar slår igenom i arkiven. Men det dröjer inte länge, och när det sker kommer det att få konsekvenser på olika sätt. Som nämnts är det möjligt att CD-ROMskivan kan komma att ersätta mikrofilmen som medium t ex för att sprida folkbokföringsmaterial till släktforskare. Den optiska skivan som lagringsmedium för datafiler erbjuder också möjligheter för rationaliseringar och kostnadsbesparingar. Det går att lagra mycket stora informationsmängder på en optisk skiva. En skiva med 130 mm diameter rymmer ungefär en halv miljard tecken, vilket motsvarar ungefär 50 hyllmeter pappershandlingar! En

skiva med diametern 300 mm rymmer en informationsmängd som motsvarar 170 hyllmeter pappershandlingar! Skivan kräver betydligt mindre vårdinsatser än magnetbandet. Den behöver t ex inte spolras om. Resultaten hittills synes också peka på att skivan har längre beständighet än magnetbandet. Det skulle innebära att man inte behöver kopiera filer så ofta. Det faktum att data lagras med annan teknik än elektromagnetism gör den också okänslig för elektriska och magnetiska störningskällor samt EMP (Electro Magnetic Pulse — den elektromagnetiska våg som alstras vid en kärnvapenexplosion). Riksarkivet har redan inlett diskussioner med statens provningsanstalt för att så småningom inleda provningar av åldringsegenskaper hos detta nya medium.

Den nyaste tekniken med optisk digital lagring erbjuder således intressanta lösningar för arkiven. Det är också påfallande hur man utomlands prövat tekniken i arkivsammanhang. Vid National Archives i Kanada, National Archives i USA, Public Record Office i England osv har man inlett försök med användning av optisk skiva som lagringsmedium. Vid svenska riksarkivet avvaktar vi erfarenheterna från dessa försök. Men det är snart tid att också vi prövar detta nya medium utifrån våra förutsättningar och våra krav.

Att bevara databaser — ett strukturproblem

Vid bevarande av data i maskinläsbar form finns en rad frågor som är förknippade med den sk kompatibilitetsproblematiken. Tidigare var det vanligt att data som skapats på en viss typ av utrustning inte gick att läsa och bearbeta i en annan datorutrustning. Dessa var inte kompatibla. I dag sker en påtaglig utveckling som innebär att olika utrustningar i allt större utsträckning går att utnyttja tillsammans. Leverantörerna har uppmärksammat att det går att vinna marknadsandelar på att möjliggöra en hopkoppling av olika produkter. Men det återstår ännu en lång väg att vandra, innan alla hinder är undanröjda.

Kompatibilitetsproblematiken har två dimensioner i långtidsförvaringen. Vad man nu är i färd med att lösa är de problem som gäller hopkopplingen i nutiden, dvs mellan olika maskintyper av samma generation. Över tid sker ganska genomgripande förändringar mellan de olika generationerna utrustningar, vilka innebär att det kommer att bestå en inkompatibilitet över tiden. Vad man tvingas göra av hänsyn till detta är att lagra data i en sådan form att man gör sig oberoende av de maskiner och den programvara som skapat datafilerna. Därefter måste man regelbundet konvertera filformat mm allteftersom tekniken utvecklas, så att man hela tiden kan bearbeta datafilerna med den datorutrustning som just då finns på marknaden. Det är nämligen omöjligt att bevara olika generationer i någon form av "maskinarkiv" i riksarkivet. Dato-

erna kräver regelbunden service och tillgång till reservdelar. När maskinerna blir "omoderna" försvinner tämligen snart både reservdelar och ett servicekunnande från marknaden.

Det format på datafiler vi idag använder i långtidsförvaring är en sk flat fil. Det är ett enkelt format som till sin struktur överensstämmer med en rådatafil eller en textfil. Till detta kommer vissa övriga krav på fast postlängd m m. I en modern databas finns möjligheter att kombinera olika uppgifter i ett nära nog obegränsat antal möjligheter. Vid uttaget av en arkivfil i form av flat fil bestämmer man en given, fast struktur och därmed endast en kombination av uppgifter. Samtidigt görs ofta en gallring så att vissa dataelement tas bort ur databasen. Resultatet blir en arkivfil som till sin struktur och till sitt innehåll egentligen aldrig har hanterats av arkivbildaren. Det blir med andra ord omöjligt att i efterhand rekonstruera ett faktiskt beslutsunderlag. Detta får betydelse med hänsyn till rättssäkerhet, forskning och annan användning.²⁸ Det här är ett dilemma som vi måste leva med idag och söka hantera på bästa sätt. Men det finns möjligheter att lösa problemet i en framtid.

Inom det område som benämns datastruktur sker som tidigare påpekats idag en påtaglig utveckling. Det internationella standardiseringsorganet ISO har nyligen antagit en standard av betydelse inom detta område, vilken också kommer att bli svensk standard (ISO 8211).²⁹ Med hjälp av denna standard kan man ta ut en databas i sekvensiell form på magnetband i stort sett i sitt ursprungliga format. Standarden föreskriver ett sätt att beskriva strukturen på databasen, vilket datorn kan läsa och förstå. Därmed kan man också automatiskt läsa upp den bevarade databasens innehåll i en ny databashanterare vid en återanvändning. Standarden har ännu bara använts kort tid. Det är för tidigt att dra några egentliga slutsatser om dess möjligheter. Men uppenbarligen anvisar standarden en möjlig väg att finna ett sätt på vilket man slipper nuvarande omväg med att bryta ner databaser för långtidsförvaring och sedan plocka upp dem i en ny databas vid återanvändning. Det är viktigt att arkiven engagerar sig i arbetet med att utveckla formerna för lagringsstrukturer. Det är intressant att kunna konstatera att en av de drivande krafterna bakom ISO-standard 8211 har varit den som ansvarar för utvecklingsenheten vid National Archives i USA.

Datoriserade arkiv — ett framtidsperspektiv

Det svenska samhället har datoriserats i snabb takt. Det finns anledning förmoda att denna utveckling kommer att fortsätta med ännu högre hastighet än hittills. I uppsatsen har analyserats några av de viktigaste effekterna av datoriseringen på arkivens förutsättningar och arbete. I detta slutavsnitt skall diskutera

ras vilken riktning utvecklingen kan komma att ta i framtiden och hur arkiven bör agera för att tillvarata sina intressen.

Traditionellt har arkiven främst utnyttjats av historiker och företrädare för närbesläktade vetenskaper. Med mottagandet av datafiler håller arkiven på att bygga upp ett arkivmaterial som är intressant också för nära nog all annan forskning. Här återstår ännu ett viktigt arbete för arkiven att sprida kännedom om dessa bestånd och att locka till sig också andra kategorier av forskare och andra användare, vilka idag inte naturligen söker sig till arkiven. Inför framtiden är det också angeläget att diskutera relationerna mellan arkivsektorn och forskarsamhället i stort. Arkiven är inte bara depåer för ett primärmaterial. De bedriver också egen forskning och utveckling — FoU.³⁰ Och här samlas en allmän kunskap om förhållanden och datamängder hos olika samhällssektorer, en kunskap som är värdefull för många olika typer av forskning, utredningar m m. Det konkreta samarbetet mellan arkiven och forskarsamhället har hittills oftast gällt gallringsutredningar och liknande. Det är viktigt att dessa kontakter breddas och utvecklas även på andra områden.

Det är rimligt att räkna med att andelen arkivfiler av det totala arkivbeståndet kommer att öka i framtiden. Det är bra av flera skäl, då denna form ger forskningen goda möjligheter att bearbeta och analysera stora informationsmängder. Inom överskådlig framtid kommer mikrofilm att bevara sin ställning som ett alternativ till eller ett komplement till arkivinformatiön i form av datafiler. Även i framtiden kommer arkivarierna att ställas inför svåra avgöranden i gallringsutredningar, när man bestämmer i vilken form en informationsmängd skall bevaras.

I uppsatsen har frågan om hänsynen till informationskvalitet ägnats visst utrymme. Det är en viktig fråga av flera skäl. Det finns risker att datoranvändningen kan försämra möjligheterna att rätt tolka och förstå data, om man inte beaktar hänsynen till informationskvalitet. Det är troligt att detta arbete kommer att ställa nya och ökade krav på arkivarierna i arbetet med att dokumentera och förteckna informationsmängder inte bara inom ADB-system utan också allmänt. Arkiven har hittills intagit en passiv attityd, när det gällt att skapa ny information för att öka förståelsen av innehållet i arkivhandlingar. Det är nödvändigt att ingående pröva denna attityd och kanske överväga nya och kompletterande vägar i arbetet med att säkerställa informationskvaliteten hos bevarade handlingar.³¹ Det är ett arbete som tar sikte både på rättssäkerhetens och forskningens intressen.

Datoriseringen medför med nödvändighet att större delen av arkivariens arbetsuppgifter kommer att handla om tekniska frågor vad gäller datastruktur, mediernas egenskaper, dokumentation m m. Det är inte nödvändigt att alla arkivarier blir tekniskt fullärda. Men det är nödvändigt att diskutera grunder-

na för rekrytering och behoven av fortbildning av personalen vid våra arkivinstitutioner. En god allmänbildning i ADB är ett grundkrav i dessa sammanhang. Det är dessutom viktigt att arkiven utformar en fortbildning som tar sikte på de speciella frågor inom tekniken som har relevans för långtidsförvaring, gallring m m.

Datortekniken har inte bara skapat nya typer av arkivhandlingar. Den har också gett arkiven möjligheter att ta nya verktyg till hjälp i arbetet med att öppna sökvägar in i arkiven. Datortekniken ger nya förutsättningar såväl arkivteoretiskt som rent praktiskt i det svåra arbetet med att ta fram de möjligheter som idag ofta dväljs i arkiven. Det är uppenbart att den nya generationen av datorer och programvara, s k expertsystem, kommer att skapa ytterligare dimensioner i detta arbete. Vid National Archives i USA har man t ex prövat möjligheten att använda datorn som ett komplement i arbetet i arkivets forskarexpedition. I vissa fall lyckades datorn bättre än arkivarien med att ta fram önskade uppgifter! Ett problem idag är att viktig kunskap om innehållet i arkiv finns spridd i ämbetsarkiv, i inledningar till arkivförteckningar samt inte minst i huvudet på en äldre generation arkivarier. Det är nödvändigt att systematisera denna kunskap och att göra den tillgänglig för att i ännu högre grad kunna slå upp portarna till arkivens skattgömmor. För att kunna hantera dessa kunskapsmängder och systematisera dessa kommer det att krävas modern datorteknik. Här öppnar sig ett mycket intressant fält som ännu är nära nog oplöjt.

Det sker också en snabb utveckling på mediasidan. Användningen av optisk skiva öppnar nya möjligheter både vad gäller lagring av datafiler och spridning av arkivinformation. En ingående prövning av den nya tekniken och dess möjligheter borde vara en av hörnstenarna i en fortlöpande översyn av möjligheterna att minska kostnader för förvaring. Nya medier — speciellt den optiska skivan — erbjuder möjligheter att starkt komprimera information, varvid lagringskostnaden per informationsenhet blir lägre. Frågan om att utnyttja ny teknik är därför inte bara en fråga om att kunna göra snabbare bearbetningar av ett stort material. Det är en fråga om att överhuvudtaget kunna bevara större informationsmängder för en framtid.

Utvecklingen inom datorkommunikation, datastruktur osv har inneburit positiva effekter för arkivens arbete när det gäller att lösa den s k kompatibilitetsproblematiken. Arkiven är redan representerade i detta FoU-arbete. Det är nödvändigt att också detta engagemang fördjupas och breddas. Här har arkiven, forskningen och annan datoranvändning gemensamma intressen att ta tillvara.

En stor del av arbetet inom arkiven grundas på offentligrättsliga regler inom ramarna för det författningskomplex som grundläggs i tryckfrihetsförordningen. Frågan om offentlighetsprincipens tillämpning på datorbaserad informa-

tion har länge varit ett problem. Den har behandlats i en serie av utredningar. Inom detta område tvingas myndigheter till ibland svåra avvägningar mellan kraven på insyn enligt offentlighetsprincipen, från en teknik som utvecklas så snabbt att lagstiftningen inte hinner med och från en allmänhet som kräver att tekniken inte missbrukas så att den enskildes integritet kommer i fara. Det är inte alltid som arkivens speciella intressen i samband med bevarandet och tillgängliggörandet av datafiler uppmärksammas i dessa sammanhang. Det är nödvändigt att detta författningskomplex ges en stringens och kongruens så att det verkligen förmår uppfylla dessa olika hänsyn. Ett sådant arbete måste för övrigt ständigt drivas framåt. När en lösning är färdig har genast tekniken skapat nya förutsättningar.

Dataålderns intåg i arkiven har skapat både nya möjligheter och nya problem. Det är nödvändigt, att arkiven tar aktiv del i arbetet med att tillägna sig och söka påverka tekniken, så att den på olika sätt kan utnyttjas för att stödja och utveckla verksamheten. Rätt utnyttjad kan den nya tekniken ge oss viktiga hjälpmedel i det ibland svåra arbetet med att ta tillvara och tillgängliggöra information för framtiden. Vi står ännu på tröskeln till den nya tidsepok då dessa visioner kan förverkligas. Det är vårt ansvar att den nya tekniken blir våra möjligheter och inte bara våra problem.

Noter

¹Se t ex A Toffler, *Tredje vägen*, Solna 1982.

²För exempel på detta, se *Kultur och samhälle i datasamhället*, M Bäck (red), Helsingborg 1986, passim.

³*Moderna arkivmedier. Beständighet, förvaring, tillhandahållande*, SOU 1976:68.

⁴Se proposition 1981/82:37 Offentlighetsprincipen och ADB, vilken ledde fram till förändringar i både tryckfrihetsförordningen och sekretesslagen. Propositionen grundades i sin tur på DALKs betänkande *Offentlighetsprincipen och ADB*, SOU 1981:31. Jfr också Claes Gränströms uppsats i denna volym.

⁵För en redovisning av NM-sektionens (ursprungligen NM-funktionens) tillkomst och verksamhet, se B Fredriksson, Nya medier i riksarkivet, *ASF* 1984, s 15—29, och densamme, Bland band och film. Hanteringen av nya medier vid riksarkivet, *RA-nytt myndighetservice* 1984:4, s 24—42.

⁶I ett uppmärksammat ärende rörande det s k Metropolitprojektet har JK nyligen slagit fast att även forskningsmaterial skall betraktas som allmän handling och arkivhandling också medan materialet är föremål för bearbetning. Se JKs yttrande 1986-10-27 Förstörande av enkätmaterial från forskningsprojektet Metropolit, riksarkivet dnr 558-86-63.

⁷J Larsson-R Nygren-S Åkerman, *Samhällsdokumentation inför framtiden. En bok om samhällsforskningens framtida materialtillgång*, Stockholm 1982, spec s 48 ff, 74 f.

⁸Lennart Brantgärde har i en opublicerad uppsats vid sjunde nordiska statsvetenskapliga kongressen i Lund 1984—08—20—22 gett ett motsvarande förslag till referenser vid återanvändning av datafiler. *Samhällsvetenskaplig dataservice- några förutsättningar för sekundäranalys*, opubl uppsats, SSD, Göteborg.

⁹Den enhet inom NAC som arbetar med datafiler — Machine Readable Archives Division — ger regelbundet ut kataloger med kortfattade beskrivningar av lagrade filer och deras innehåll. Utifrån dessa kataloger får man en utmärkt översikt över beståndets sammansättning. Här finns t ex en särskild katalog över filer som berör fritidsaktiviteter, *Recreation and Leisure Data Files*.

¹⁰Projektet leds av Anders Rexelius. Se Riksarkivet, ämbetsarkivet, dnr 1627/N6/83.

¹¹I en uppmärksammas uppsats har Sven Lundkvist analyserat rannsakingnlängderna till Älvsborgs lösen 1613—1618 för att ur detta material hämta uppgifter om social struktur, flyttning, mortalitet m m. Social rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige, *HT* 1974, s 192—258.

¹²Se Riksarkivet, ämbetsarkivet, dnr 1162—85—424.

¹³Se spec 12 § datalagen (SFS 1973:289). Jfr också J Freese, *Kommentar till datalagen*, spec s 110 f och 143 ff.

¹⁴Jfr resonemanget i Nygren-Larsson-Åkerman 1982, spec s 270 ff.

¹⁵Idag förvaras ett antal s k "långtidsarkiverade" personregister vid statistiska centralbyrån (SCB). Regeringen har dock beslutat att dessa register skall avlämnas till riksarkivet.

¹⁶Se *ADB-handbok för statsförvaltningen. ADB-säkerhet*, utg av statskontoret och försvarets rationaliseringsinstitut, spec avsnitt 8.

¹⁷Se R Wrede, Informationskvalité. Kvalitetsstyrning, *Nordisk Datanytt* 1985:14, s 10 f.

¹⁸Riksarkivets krav vid avlämnande av magnetband för ADB (RA-FS 1987:1).

¹⁹Se t ex PM om dokumentation, *SSD-kontakt* 1982:3.

²⁰Se *Riktlinjer för Administrativ Systemutveckling. En konstruktiv modell*, SIS handbok 145, spec s 42 ff. Dessa riktlinjer är idag delvis föråldrade till följd av den tekniska utvecklingen av applikationsgeneratorer och andra typer av mjukvara. Det finns ett behov att utveckla och precisera kraven på god dokumentation med hänsyn till modern systemutvecklingsteknik och kravet på god informationskvalitet.

²¹Se *Datakatalogen — användning i AU/ADB-verksamhet och i system*, statskontoret rapport 1986:15, Stockholm 1986.

²²I B Fransson-G Henrikson, Datoranvändning på svenska arkiv. En rapport, *ASF* 1986, s 10—21, ges en översikt över datoranvändningen vid svenska arkivinstitutioner sådan den såg ut vid slutet av 1985. Hösten 1986 anordnade svenska arkivsamfundet en kongress, där datoranvändningen i arkiv diskuterades, varvid redovisades olika tillämpningar. För föredragen vid denna kongress, se *ASF* 1987.

²³I B Fredriksson, ADB och arkiv — ett användarperspektiv, i *Arkivvetenskapliga studier* 6, Stockholm 1987, s 75—93 diskuteras och kommenteras arbetet i DARK-gruppen och kompletteras med en allmän teoretisk diskussion om möjligheter i att använda datorstöd i arkiven för att bygga upp söksystem av skilda slag.

²⁴Gruppen sammanträdde första gången i mars 1986. En utförlig rapport från mötet lämnas av I Fonnes i *Nordisk arkivnytt* 1986:2, s 45—47.

²⁵Denna kunskap bygger i hög grad på resultaten i dataarkiveringskommitténs slutbetänkande *SOU* 1976:68. Vår kunskap har utvecklats vidare. Senaste resultat har sammanfattats i *Magnetband. Rutiner för hantering*, SIS teknisk rapport 314.

²⁶Se *SIS teknisk rapport 304*, *SIS teknisk rapport 315*, *SIS teknisk rapport 316*.

²⁷Det finns idag en relativt begränsad litteratur på svenska som behandlar den optiska skivan, dess teknik och användning. I *Optisk skiva — teknik och tillämpningsmöjligheter*, *Elektronikvärlden* 1987:2, s 46—58, ges en allmän översikt över de olika typerna av optiska skivor och deras användningsmöjligheter. H Malmkvist, *Optiska skivan — ett minne för framtiden*, *Kosmos* 1984, s 83—98, ger en lättillgänglig introduktion till den teknik som används för att skriva, läsa och lagra data på detta medium.

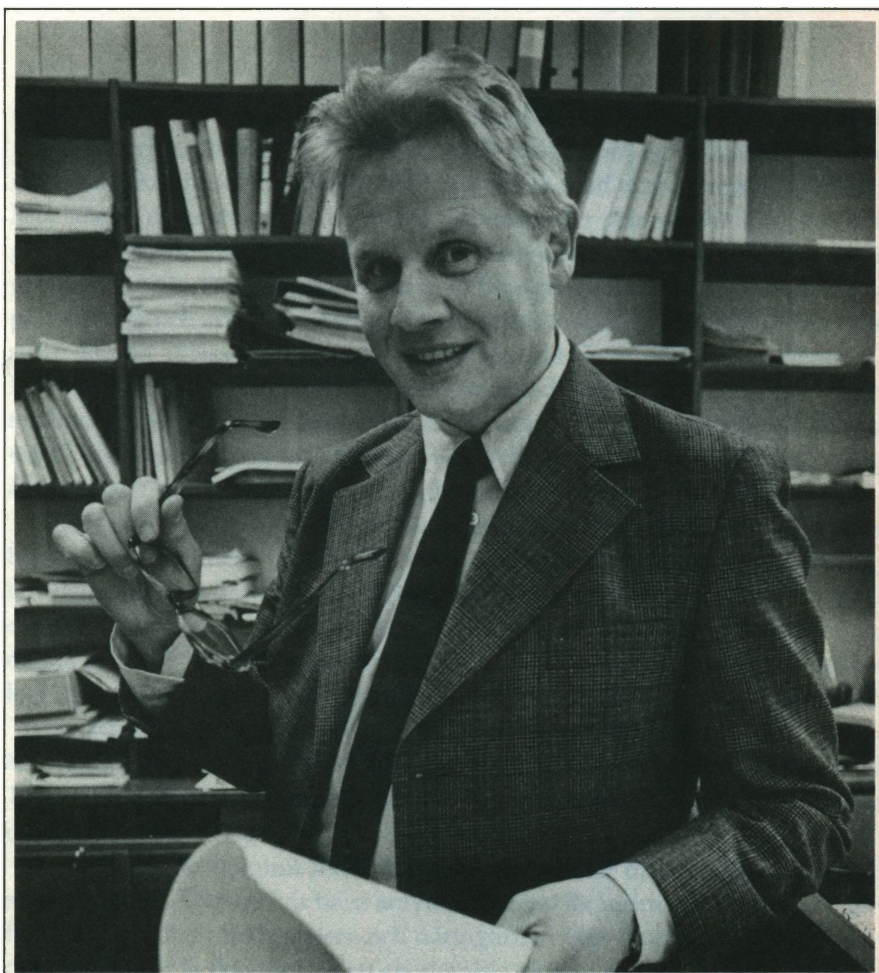
²⁸Se C Grånström, Några ADB-problem vid myndighetsservice, *ASF* 1979, s 51—61.

²⁹Generell fildisposition för datautbyte.

³⁰Sven Lundkvist har nyligen i en uppsats diskuterat riksarkivets roll som ansvarigt för FoU-verksamheten inom arkivsektorn. Forskning inom den statliga arkivsektorn, *ASF* 1985, s 7—15.

³¹Jfr resonemanget hos B Johansson, ADB och avgränsningen av arkiv. Några reflexioner, *ASF* 1985, s 62 f.

HISTORIEN

*Sven Lundkvist på sitt tjänsterum vid historiska institutionen, Umeå universitet i november 1977.
Foto: Roland Berggren.*

Orsaker till bebyggelseförändringar i Norrland under medeltiden

---

Av Evert Baudou

Problemet

De historiska källorna till övre Norrlands medeltid är få och oftast knapphändiga. I synnerhet gäller detta övre Norrlands inland som är fattigast i landet på medeltida skrivna källor. Emellertid finns rikligt med andra medeltida källor i hela landet, de arkeologiska och miljöhistoriska eller paleoekologiska, som kan ge en typ av historiska tolkningar som är oberoende av historiska källor. Nyligen har en historiker visat hur man med framgång kan använda resultat från paleoekologi och arkeologi i bebyggelsehistorisk forskning i tillägg till vad man synes kunna utläsa ur historiska källor rörande övre Norrlands medeltid.¹ Inom Det nordiska ödegårdsprojektets ram har drivits ett målmedvetet tvärvetenskapligt samarbete i Torne älvadal för att utnyttja ett mångfacetterat källmaterial, även äldre ortnamn.² Samma vida tvärvetenskapliga idé ligger i Luleälvprojektet där Sven Lundkvist tagit verksam del.³

Enligt den tidigare historieforskningen gick den fasta bygden vid 1300-talets början upp till Umeå—Bygdeå i södra Västerbotten.⁴ Uppodlingen norr där om skulle bero på kronans och kyrkans initiativ som en följd av Nöteborgsfreden 1323. Redan på 1960-talet yttrade dock flera historiker tveksamhet om denna teori och på 1970-talet kom nya resultat inom kulturgeografi och arkeologi som gick emot den äldre åsikten. Sundström⁵ har tagit steget fullt ut och ”riktat stark misstro mot det skriftliga materialets möjligheter att belysa kolonisationens orsaker och förlopp”.⁶ En odlingsexpansion norrut fanns redan på 1000—1100-talet och orsakerna skall enligt Sundström sökas i ett ekologiskt och teknologiskt perspektiv.

Sundström har kommit med väsentliga synpunkter då det gäller bebyggelsens spridning. Däremot är hans antydningar om förändringarnas orsaker alltför knapphändiga. Bebyggelsen och näringarna i övre Norrlands kustland under medeltiden är dock delar i ett ekonomiskt system som geografiskt omfattar i varje fall hela övre Norrland och som ekonomiskt är i växlande grad beroende av den politiskt-ekonomiska utvecklingen i Mälardalen, norra Finland, Kare-

len, Novgorod och Nordnorge. Ett ekologiskt-teknologiskt perspektiv är möjligt tillräckligt för studiet av Norrlands stenålder men redan under bronsåldern spelar utbyte och långväga kontakter en roll, bl a för den skarpa delningen mellan övre Norrland och Mellannorrland som består ännu under medeltiden och senare.⁷ Under järnåldern förändras omvärlden i en mängd avseenden och Norrland förblir inte oberört. När marknadsekonomiska krafter och politiska centra under medeltiden med annan och starkare drivkraft än tidigare drar in Nordfennoskandia i ett nordeuropeiskt sammanhang så får man den motsättning mellan centrala intressen baserade utanför Norrland och lokala intressen inom övre Norrland som ännu består och som kan karakteriseras som ett nära tusenårigt centrum—periferi-förhållande.

Jag skall i denna korta uppsats ge en översikt över hur en arkeolog från sitt material kan se bebyggelseförändringarnas orsaker i medeltidens Norrland. Både det arkeologiska och paleoekologiska materialet växer nu snabbt och detta blir inte annat än antydningar om forskningsmöjligheter. Jag försöker först precisera bebyggelsens och odlingens spridning omkring år 1000. Därefter tar jag upp Mellannorrland och sedan övre Norrland under medeltiden. Med Mellannorrland avses då Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Jämtland, med övre Norrland Västerbotten, Norrbotten och Lapland.

Norrland omkring år 1000

Från omkring Kristi födelse finns ett fast jordbruk i Mellannorrlands kustland vilket under det senaste decenniet påvisats genom arkeologiska utgrävningar, pollen- och makrofossilanalyser.⁸

Ett par århundraden senare förekommer likaså fast jordbruk i Jämtland. I andra delar av inlandet finns enligt pollendiagrammen boskapsskötsel från omkring Kr f och odling från mitten av årtusendet. I södra delen av övre Norrlands kustland tyder två pollendiagram vid Umeå på fast jordbruk från mitten av första årtusendet.⁹

Under tiden 600—800 märks en tillbakagång i odlingen i Mellannorrland vilket stämmer överens med en samtidig nedgång i mängden arkeologiska fynd. Under vikingatiden följer en uppgång i odlings- och fyndfrekvens. Det är omdiskuterat vad förändringarna beror på och någon klarhet har ännu inte vunnits. Jakten och fisket var hela tiden viktiga näringar i den bländekonomi som rådde.

Under första årtusendet utvecklades också hantverk och handel i Mellannorrland. Järn producerades i större omfattning i Jämtland från 400-talet och ett par hundra år senare även i Hälsingland och Gästrikland.¹⁰ Råämnen av järn bearbetades lokalt på boplatserna och även ett lokalt brons-hantverk ut-

vecklades.¹¹ Handeln/utbytet omfattade både närhandel i Mellannorrland och fjärrhandel med Tröndelagen—Sydvästnorge och med Mälardalen—Gotland.

I norr gick en gräns genom norra Ångermanland—Jämtland mot den samiska befolkningen. Gränsen var både etnisk, språklig, kulturell och ekonomisk. Inbrytningar från söder fanns ute vid kusten såsom framgår av arkeologiska fynd och ortnamn.

Vid vikingatidens slut bildades bondebebyggelsen ett sammanhängande bälte utmed kusten från södra Hälsingland till norra Ångermanland med avbrott för en del skogsområden. Norr om Själeved—Arnäs finns spår av en gles bondebygd i södra Västerbotten. I Tornedalen började en bondebygd uppstå genom inflyttning från sydvästra Finland.¹²

I Mellannorrlands inland fanns en utvecklad bondenäring i Storsjöbygden i Jämtland, för övrigt låg sannolikt glest spridda gårdar vid inlandets sjöar.

De minst 29 kända runstenarna är sena och kan hänföras till 1000-talet. Jag har räknat med 10 runstenar i Hälsingland, 18 i Medelpad och en i Jämtland. Hur man än vill förklara seden att resa runstenar, så utgör runstenarna i Mellannorrland ett historiskt, arkeologiskt och språkligt belägg för att landsdelen i religion, sed och språk är knuten till Mälardalen under 1000-talet.

Av 14 vikingatida silverskatter är tre från Hälsingland, tre från Medelpad och åtta från Ångermanland. Med något undantag är de nedlagda på 1000-talet. Fynden är ännu inte bearbetade men kan allmänt sägas överensstämma i sin sammansättning med de sena silverskatterna i Mälardalen och på Gotland. Till skillnad från dessa skatters hela eller avbrutna silvermynt är de många och delvis samtida silvermynten i de samiska depåfynden i övre Norrlands inland genomborrade för att användas fastsatta på dräkten eller bäras som smycken på annat sätt. Övre Norrlands inland var ännu under den äldre medeltiden inte inne i den typ av ekonomi som rådde i Mellannorrland och Mälardalen.

Mellannorrland kan sålunda genom väsentliga arkeologiska belägg knytas till Mälardalen vid tiden omkring år 1000. Detsamma gäller inte alls övre Norrlands inland där helt andra former av bosättning, näringar och kultur rådde. Jag återkommer till detta nedan. I övre Norrlands kustland finner man punktvisa anknytningar söderut.

Medeltiden i Mellannorrland

Nya pollenanalytiska undersökningar har gett upplysningar om förhållanden i det medeltida Mellannorrland. Från Medelpads inland föreligger fyra pollenogram som alla visar att järnålderns odling och boskapsskötsel utvidgades

omkring 1100 e Kr.¹³ En nedgång i pollenkurvorna märks omkring 1300. Två diagram från Medelpads kustland visar endast svag uppgång för ogräs och odlade växter vid medeltidens början och senare en alltmer ökad mänsklig inverkan på landskapet. Både i inlandet och vid kusten dominerar korn men också råg och havre förekommer, vid kusten även vete. I kustlandet finns en markerad topp för hampa under medeltiden.

Genom att jämföra Viennetiondets taxeringslängder från 1314 med socknarnas skattetal i början av 1540-talet har Ingvar Jonsson¹⁴ kunnat visa att jordbruket i inlandssocknarna i Medelpad får en klart mindre prestationsförmåga än kustsocknarna efter 1314. Samma resultat har Selinge¹⁵ kommit till genom att jämföra den beräknade järnåldersbebyggelsens antal enheter/socken med öretalen år 1314. Fram till 1314 skedde en odlingsexpansion i socknarna i inlandet och vid gränsen mot Ångermanland. Efter 1314 reducerades inlandssocknarnas skatteandel till förmån för kustsocknarna. Pollendiagrammens vittnesbörd stämmer väl överens med dessa beräkningar.

Även i Hälsinglands och Ångermanlands kustland finner man av pollendiagrammen att döma en jordbruksexpansion, i Hälsingland från omkring 1100¹⁶ och i norra Ångermanland från vikingatid.¹⁷ I båda landskapen markeras hampa och lin under medeltiden. Vi vet mindre om inlandet. Nya pollenanalytiska uppgifter om spår efter betesdrift i Hälsinglands inland håller dock på att bearbetas. Från Ångermanlands inland föreligger ett pollendiagram från Näsåker nära Ångermanälven.¹⁸ Undersökarna räknar med tydligare mänsklig påverkan från omkring 1000 e Kr (uppskattat efter sedimentationshastigheten).

Två pollendiagram föreligger från Norrböle vid Anundsjön i norra Ångermanland. Området tillhör en gränsszon mellankust och inland. Av pollenkurvorna för gräs och cerealia framgår att det sedentära jordbruket förekommit från 600—700-talet för att sedan tillta alltmer under vikingatid och medeltid. Brandröjningar fanns redan från tiden strax efter Kr f. Denna framväxt av odlingsbygden kan ännu inte beläggas arkeologiskt. Här befinner vi oss omedelbart söder om övre Norrlands stora skogsområde som under medeltiden och tidigare saknar odlingsspår. Den i Kalvskinnsdomen från 1443 nämnda Agnsjögården, belägen 22 km nordväst om Norrböle, är en sista utpost mot norr. Delar av gården påträffades 1960 vid utgrävningen av en stenåldersboplats på samma ställe. År 1545 hade Anundsjö socken 27 byar som utökades med endast två byar fram till 1738. Därefter vidgas bebyggelsen norrut med inte mindre än 20 nya byar under tiden 1738—1800. Bebyggelsens stillastående under den nyare tidens två första sekler föregicks således av en kraftig vidgning av den odlade bygden under vikingatid och medeltid. Ingvar Jonsson¹⁹ har understrukit den intensiva bebyggelseexpansionen under medeltiden som

framgår av att norra Ångermanland med ca 40% av jordskatten vid nyare tidens början inte var alltför skattemässigt underlägset södra delen av landskapet.

Åke Hyenstrand²⁰ har beräknat att det skett en medeltida bebyggelseexpansion i Hälsingland. Han har försökt ange antalet bebyggelseenheter omkring 1100 och jämfört med antalet vid mitten av 1500-talet. Tillväxt skall ha skett främst i söder och väster men samtidigt skall en relativ bebyggelseförändring ha ägt rum till förmån för södra Hälsingland.

Nils Blomkvist²¹ har i en översiktlig tabell sammanställt S:t Olofsgården 1314 till domkyrkan i Uppsala fördelad på varuslag från landen Alir, Sunded, Medelpad och Ångermanland. Ledungsskatterna enligt Hälsingelagen ger en liknande tabell där även "Umeå, Bygdeå och norrut" är med. Bland varorna finns väv och lärft i god överensstämmelse med markeringarna i pollendiagrammen. I övrigt är det påfallande att jaktens och fiskets produkter dominerar: skinn, säl, lax och sill. Detta innebär att andra marker än de mest odlingslämpliga har producerat det nödvändiga överskottet. Därmed ökar betydelsen av inlandets jaktmarker och yttre kustens vatten på ett sätt som inte återspeglas i den kända bebyggelsens lokalisering. Kronans och kyrkans krav har såsom Blomkvist²² säger gjort binäringarna till en huvudsak i Norrland. Åkerbruket och boskapsskötseln tjänade den lokala självförsörjningen, binäringarna tillfredsställde de centrala kraven som formulerades i Mälardalen. Därmed kan man inte se odlingsbygden som en isolerad ekonomisk enhet, i den ekonomiska helheten ingår alla producerande områden. Man kan hävda att det inte bara var möjligheten att bryta mark som lockade nybyggarna. Med lönande binärningar kunde överskott skapas. I gränsläggningstraktaten mellan Norge, Jämtland och Hälsingland från omkring 1273 nämns särskilt jämtarnas rätt att fortsätta älg- och ekorrjakten i skogar tillhörande Sverige.²³ Tvister om jakt och jaktmarker förekommer ofta i senare historiska källor.

Binäringarnas stora betydelse bör ha lett till en snabbare specialisering och till en mer utvecklad handel. Mot den bakgrunden kan man förstå den märkliga skillnaden mellan antalet landsköpmän i Medelpad och Ångermanland vid mitten av 1500-talet. Blomkvist²⁴ nämner att i Medelpad antecknades sällan mer än ett par landsköpmän om året medan de kunde uppgå till ett femtiotal i Ångermanland. Det ligger nära till hands att förbinda de många ångermanländska landsköpmännen med de goda möjligheterna till binärningar som måste ha funnits med utnyttjandet av de nära angränsande och outtömliga jaktmarkerna i norr. Den ena koncentrationen av landsköpmän följer Ångermanälvens led mot det centrala inlandet i norr, den andra går över Anundsjö mot norr. Med Jämtland tillhörande Norge från 1100-talet saknade Medelpad ett större fångstland. Dessutom var den viktigaste förbindelseleden för alla slags

kontakter mot väster om inte avskuren så dock inte lika öppen som tidigare. Medelpad fick under medeltiden och 1500-talet en viss karaktär av återvändsgränd. 1585 anlades också Härnösand på södra Ångermanlandskusten med direkt anknypning till landsköpmännens område. Därmed avtog aktiviteten i byarna i norra Ångermanland och inga nya bygder bröts förrän på 1700-talet i en ny politisk och ekonomisk situation.

Emellertid är flera ställen med arkeologiska fynd anknypande till handel kända utmed Mellannorrlands kust redan från 1200-talet.²⁵ En hamnplats med bebyggelse från 1200-talet till mitten av 1400-talet låg i en vik kallad S:t Olofs hamn på Drakön mitt för inloppet till Hudiksvallsfjärden. En samtidig hamnplats har hittats vid Kyrkesviken i Grundsunda i norra Ångermanland. På båda ställena ligger medeltida kapellgrunder. Bland fynden finns föremål som hör till den medeltida stadsmiljön i södra Sverige och Mälardalen. Huggert sätter hamnarna i samband med den medeltida handelssjöfarten och med Kyrkesviken som en plats som ur ortshistorisk synpunkt överträffar S:t Olofs hamn.

Christer Westerdahl har i en rad uppsatser²⁶ visat att det finns en mängd spår av ett till stora delar försvunnet maritimt kulturlandskap runt Bottenvikens kuster. Dit hör bl a lämningar av äldre hamnar, lastageplatser, sjömärken, varvsplatser och ortnamn. Mycket dateras till medeltiden såsom platser med namnen S:t Olofs hamn och Jungfruhamn. De medeltida platserna med maritim anknypning ligger oftast utanför den kända förhistoriska bygden. Man kan dra slutsatsen att denna sjöfart och bosättning i kustbandet är beroende av marknadsekonomins snabba utveckling i Östersjöområdet.

Generellt kan sägas att alla typer av källmaterial tyder på att den fasta bosättningen tillväxer i hela Mellannorrland under medeltiden men förloppet växlar både över tid och mellan olika delar av området. I Medelpad sker en nedgång i inlandet från omkring 1300 och en uppgång vid kusten, i Hälsingland en expansion men samtidigt en relativ förskjutning mot söder och i Ångermanland en oavbruten tillväxt i norr. Skillnaden mellan Medelpad och Ångermanland markeras av att sockenbildningen var avslutad redan i början av 1300-talet i Medelpad men fortgick i Ångermanland medeltiden ut.²⁷

Binäringarna var viktiga inte bara för att tillfredsställa kronans och kyrkans behov utan också som en av kolonisationens drivkrafter. Landsköpmännens spridning i Ångermanland före 1585 bör ses i samband med binäringarnas möjligheter i norra Ångermanland och södra Lappland. Kustområdet berörs från 1200-talet alltmer av en utvecklad sjöfart och marknadsekonomi.

Medeltiden i övre Norrland

Sedan 1970-talet har bedrivits en intensiv arkeologisk forskning i övre Norr-

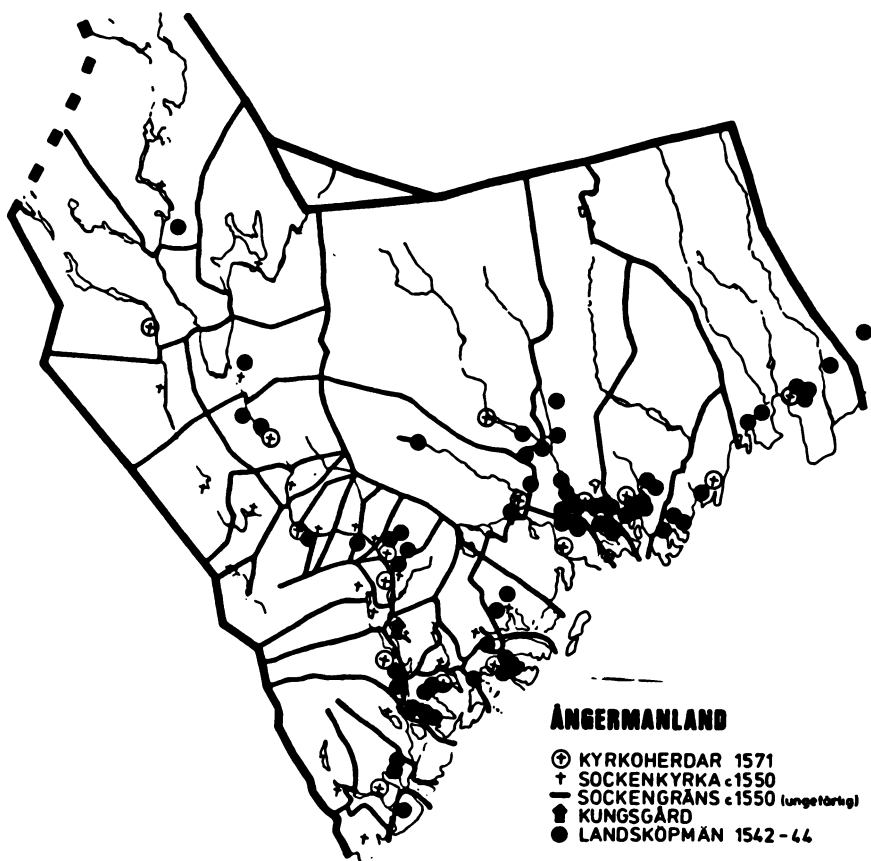

Fig. 1. Landsköpmännens spridning i Ångermanland 1542—44 (Blomkvist 1986:96). Spridningen antyder förbindelser med de rika fångstområdena i norr som gav möjlighet till rika binärningar. I Medelpad fanns sällan mer än ett par landsköpmän.

lands inland. Både i fjällområdet²⁸ och skogslandet²⁹ har upptäckts en mängd bosättningslämningar från vikingatid till nyare tid. De ligger i områden som under nyare tid bebotts av samer. Flertalet lämningar består av härdar med eller utan en låg vall runt omkring, andra är fångstgropar eller andra typer av gropar. Det mesta kan sättas i samband med renskötande samers verksamhet eller med samer som bedrivit jakt och fiske. I norska Finnmark och i Nordfinland är tiden 300—800 fyndfattig och detsamma gäller övre Norrlands inland. Däremot dateras många lämningar till vikingatid och äldre medeltid. En del finner man på sjöstränder i samma lägen som den tidigare fångstkulturens lämningar. Andra grupper av härdar ligger i skogsmarken på större avstånd

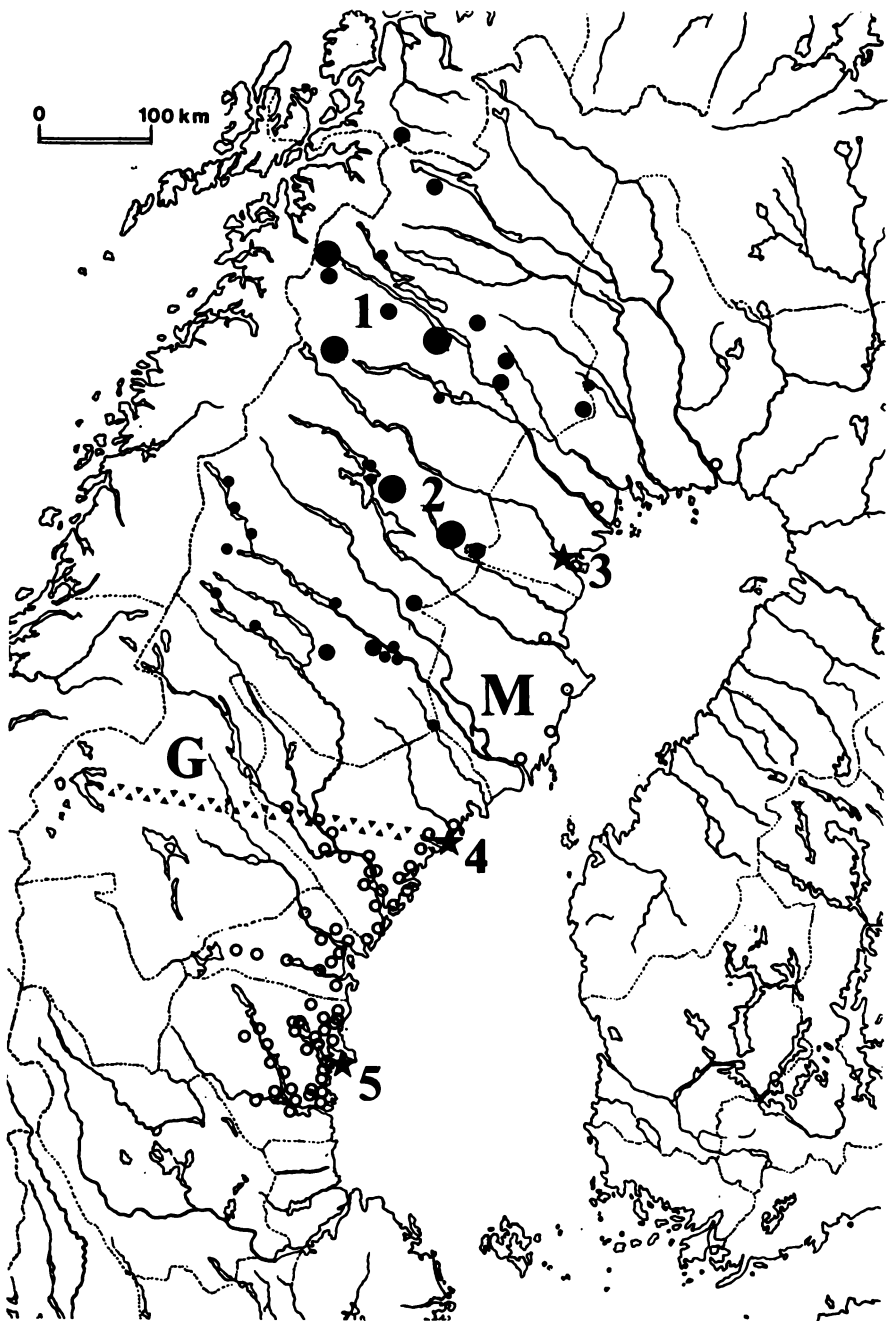
från stränderna i lägen där man inte brukar återfinna den tidigare fångstkulturen. Den största skillnaden ligger dock i att man under vikingatiden, kanske något tidigare, börjar utnyttja resurserna i de högre fjällområdena där man sällan finner äldre bosättningspå. Detta betyder en kraftig ökning av nyttjandeyområdet. Under vikingatiden och medeltiden utnyttjades renjakten och därefter de stora betesmarkerna under rennomadismens tid. Orsak till förändringen skulle kunna vara en befolkningstillväxt i övre Norrlands inland. Ett annat och sannolikare skäl är att nya resurser behövdes för att svara mot en efterfrågan från den växande vikingatida bygden på den närliggande norska kusten.

Det sistnämnda antagandet leder över till en kort kommentar till de samiska metalldepåerna (offerplatsfynden). Dessa fynd har central betydelse i övre Norrlands historia i äldre medeltid och har ofta diskuterats.³⁰

Enstaka metallföremål i depåerna dateras till ca 700—1000, huvudmassan tillhör ca 1000—1250 och en liten del ca 1250—1350.³¹ De många norska mynten talar för livliga kontakter västerut ca 1050—1200. Östliga metallföremål är särskilt vanliga under 1100- och 1200-talet. På flera av de nyfunna boplatserna i skogslandet har hittats metallföremål av samma typer som i de samiska metalldepåerna. Därmed kan metalldepåerna sättas in i ett bosättningsmönster. Samtidigt får man en grund för hypotesen att det ökade resursuttaget i både fjällområdet och i skogslandet hör samman med handelsaktiviteter som utgår från både Norge, Novgorod, Karelen och västra Finland.

Till skeendet hör också den första fasta bosättningen i Tornedalen som enligt Vahtola kommer från Tavastland under vikingatiden, kanske redan i slutet av vendeltiden,³² och den fortsatta inflyttningen från västra Finland och Karelen. I ett nyligen utkommet arbete har Kyösti Julku³³ ingående behandlat

Fig. 2. Svensk och samisk bosättning i Norrland på 1300-talet. De öppna cirkelarna anger (huvud)kyrkor i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland enligt uppbördslängderna för pallielösen 1316 och sexårsgården 1314—19 (efter Jonsson 1971:153 och Blomkvist 1986:92). I Västerbotten och Norrbotten markeras både huvudkyrkor och kapell fram till ca 1340 (Sundström 1984:184). De minsta fyllda cirkelarna anger undersökta fångstboplatser med bl a samiska föremål (Baudou 1981:141), de mellanstora fyllda cirkelarna är samiska metalldepåer (Zachrisson 1984:15). De största cirkelarna står för utgrävning av samiska boplatser, 1 inom Jokkmokks socken, 2 inom Arjeplog och Arvidsjaurs socknar. Stjärnorna vid kusten anger undersökta bosättningar från 1200- till 1400-talet med starka inslag av handel, 3 Kyrkbyn vid Öjebyn, 4 Kyrkesviken i Grundsunda och 5 S:t Olofs hamn utanför Hudiksvall. Vid G går en gräns som ca 1000 f Kr—1000 e Kr skiljer områden med helt olika fynd och fasta fornlämningar (Baudou 1986:22ff). Ca 1000—1500 förskjuts gränsen något norrut. M markerar ett smalt band av ortnamn på *-mark* mellan nordligaste Ångermanland och Luleå-trakten där majoriteten anses ha tillhört nybyggen anlagda under 1300-talet eller något tidigare (Holm 1949:95ff). I Tornedalen och utmed kusten till Kalix älv bosätter sig under medeltiden en finsk jordbrukarbefolkning.

Kvenland-problemet. Han gör troligt att man skall räkna med en finsk befolkning i ett gammalt Kainuunmaa på båda sidor Bottenviken.³⁴ På den svenska sidan tog sedan en svensk befolkning överhand utom längst i norr. Detta senare skede stämmer med en av Sven Lundkvist³⁵ framförd tolkning av kväner som hälsingar.

Enbart från de arkeologiska fynden är det ytterst svårt att avgöra i vilken mån svensk (och norsk) bosättning vinner in i det vidsträckta samiska kulturområdet under järnåldern. Studiet av älvnamnen tyder på att både samiska, finska och svenska befolkningar funnits i kustområdet vilket kan stämma med de arkeologiska fyndens blandade karaktär.³⁶ Ännu vid vikingatidens slut finns det inte säkra belegg för en sammanhängande svensk bygd längre norrut än till norra Ångermanland. Att det finns odling i Umeå-trakten i mitten av första årtusendet enligt pollendiagrammen behöver inte betyda att befolkningen var svensk. Den skulle kunna vara finsk.

Vid Kyrkbyn, ca 7 km uppströms Öjebyn, på Piteälvens strand har Norrbottens museum undersökt ett medeltida komplex 1963 och 1969—73.³⁷ Av landhöjningen att döma kan bebyggelsen knappast ha börjat före slutet av 1100-talet³⁸ och har upphört ca 1425 då hamnen grundades upp och kyrkplatsen flyttades till Öjebyn. Fynden visar att det funnits en fast bebyggelse, hantverk, långväga handel, jakt och fiske. Ett rikt utvecklat beteslandskap omgav platsen. Sju mynt slagna på svenska fastlandet och på Gotland omkring 1350—70 påträffades.³⁹ Lundholm påpekar att liknande bosättningar förmodligen funnits i de övriga nordliga älvdalarna. Fynden visar att fast bosättning funnits tidigare än vad de skriftliga källorna anger men säger ingenting om befolkningens etnicitet.

Ortnamnen på *-mark* är då av intresse. I Sverige förekommer namn på *-mark* huvudsakligen i mellersta och västra Sverige samt i ett bälte innanför kusten i norra Ångermanland och Västerbotten—Norrbotten.⁴⁰ I Norrland är dessa namn nästan uteslutande genitiver av nordiska mansnamn stammade från hednisk tid. Holm antar att i södra Västerbotten kan möjligen en del nybyggen ha anlagts redan före 1300-talet, i norr har majoriteten av namn säkert ej tillkommit efter 1300-talet. Namnskicket tyder på att nybyggarna var utflyttade från den något äldre bebyggelsen. Om nybyggarna kommit söderifrån så torde det kristna namnskicket ha märkts eftersom kyrkans inflytande börjar avsevärt tidigare där. Slutsatsen blir att de arkeologiska fynden och odlingen vid kusten hör samman med en svensk befolkning.

Jag skall ställa en hypotes om orsakerna till bebyggelseförändringarna i övre Norrland. Hypotesen utgår ifrån den ovan förda diskussionen om bebyggelsens utvidgning i norra Ångermanland fram till mitten av 1500-talet.

De samiska metaldepåerna ca 1000—1350 med sina starka östliga inslag

sammanfaller i tid med den västfinska och karelska bosättningen i Tornedalen. Möjligheterna till odling är en drivkraft till kolonisation men en byteshandel med samerna gav ytterligare resurser.⁴¹

Birkarlarna med sitt sannolikt västfinska ursprung fortsätter från omkring 1300 och medeltiden igenom handelskontakterna med samerna. Deras bosättning från Pite till Kemi älv är i än högre grad förbunden med handelsutbytet. Den svenska bosättningen omkring år 1000 är svår att påvisa. De fastlands-svenska och gotländska inslagen i de samiska metalldepåerna är också obetydliga jämfört med de östliga. Enbart nyodling var inte drivkraft nog. Dock visar *-mark*-namnens spridning att en svensk befolkning flyttar inåt land under 1300-talet eller något tidigare. Vid kusten måste då också en svensk befolkning ha funnits. Drivkraften var enligt min hypotes även i detta fall binäringarnas betydelse. Men man hade inte birkarlarnas rättighet till handel med samerna utan tog själv resurserna från skog och sjö. Kolonisationen drevs också fram av kronans och kyrkans ekonomiska intressen som kom alltmer i förgrunden efter 1323.

De norrländska bebyggelseförändringarnas orsaker

Bebyggelseförändringarna i Mellannorrland är oregelbundna och har av allt att döma flera orsaker som vi ännu inte känner. En oavbruten utvidgning av bygden sker endast i norra Ångermanland. Bara här finns kombinationen av odlingsbar mark som ännu inte tagits i anspråk och goda binäringar. Drivkraften bakom den fortsatta kolonisationen antas vara både demografisk och ekonomisk, dvs befolkningstillväxt och möjligheten till ekonomiskt överskott.

Samma hypotes kan tillämpas på övre Norrland. I norra kustlandet kommer under den äldre medeltiden ett befolkningstillskott från Finland och ekonomiskt överskott skapas genom handeln med samerna. Under den yngre medeltiden verkar samma krafter. I södra kustlandet gavs möjlighet till binäringar och en viss bebyggelsestillväxt måste ha skett före 1300. Efter 1323 tas nytt land i anspråk och binäringarna utnyttjas av nybyggarna, då under starkt tryck från kronan och kyrkan.

Bakom kolonisationen i Norrland under medeltiden kan man enligt detta synsätt se ett samspel mellan tre drivkrafter: en växande befolkning som tar nya odlingsmarker i besittning, lönande binäringar som resulterar i handel samt till sist centrala åtgärder från kronan och kyrkan, som kan ge gott ekonomiskt utbyte.

Noter

- ¹H Sundström, *Bönder bryter bygd. Studier i Övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*, *Bothnica* 4, Lund 1984.
- ²H Sundström-J Vahtola-P Koivunen, The Earliest Settlement in the Tornio (*Torne*) River Valley. An Example of Inter-Disiplinary Research. *Desertation and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300—1600*. DNÖ:s publ-serie 11, s 244—271, Stockholm 1981; K Julku-H Sundström, Tornedalens bosättningshistoria i ny belysning. Huvudresultat från det tvärvetenskapliga Tornedalsprojektet. *Folk och resurser i nord*. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt- og nordskandinavisk kultur 1982, s 125—142, Trondheim 1983.
- ³S Lundkvist, Northern Scandinavia During the Middle Ages, *Archeology and Environment* 4, s 89—97, Umeå 1985; d s, *Nordkalotten och centralmakten under 1 000 år*, manuskript, 1987.
- ⁴Forskningsöversikt hos Sundström 1984, s 21 ff.
- ⁵1984, s 143 ff.
- ⁶Ibid, s 146.
- ⁷E Baudou, Ortnamn och nordliga kulturprovinser under järnålder och medeltid, *Tre kulturer* 3, s 7—39, Umeå 1986.
- ⁸Hänvisningar, se ibid.
- ⁹R Engelmarm, The Vegetational History of the Umeå Area During the Past 4 000 Years, *Early Norrland* 9, s 75—111, Stockholm 1976, s 99.
- ¹⁰G Magnusson, *Lägteknisk järnhantering i Jämtlands län*, Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 22, Stockholm 1986, s 169, 209 ff; J-Å Ljung, Järnet från Valbo. En 700-årig historia, *Populär arkeologi* årg 5 nr 1, s 26—29, 1987.
- ¹¹P Ramqvist, Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden, *Archeology and Environment* 1, Umeå 1983, s 174 ff.
- ¹²Sundström-Vahtola-Koivunen 1981; Julku-Sundström 1983.
- ¹³R Engelmarm, The Comparative Vegetational History of Inland and Coastal Sites in Medelpad, N Sweden, during the Iron Age, *Early Norrland* 11, s 25—62, Stockholm 1978, s 46 f.
- ¹⁴*Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid*. Skytteanska samfundets handlingar 9, Umeå 1971, s 194 ff.
- ¹⁵K-G Selinge, *Agrarian Settlements and Hunting Grounds. A Study of the Prehistoric Culture Systems in a North Swedish River Valley*, Stockholm 1979, s 141 ff.
- ¹⁶R Engelmarm-J-E Wallin, Pollen Analytical Evidence for Iron Age Agriculture in Hälsingland, Central Sweden, *Archeology and Environment* 4, s 353—366, 1985.
- ¹⁷P Huttunen-M Tolonen, Pollenanalytical Studies of Prehistoric Agriculture in Northern Ångermanland, *Early Norrland* 1, s 9—34, Stockholm 1972, s 30.
- ¹⁸Ibid, s 15 f.
- ¹⁹Äldre kameral organisation och territoriell indelning i södra Norrland, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4, s 117—135, 1983, s 129.
- ²⁰Äldre territoriell indelning av de sydnorrländska kustlandskapen manuskript 1979, s 32.
- ²¹Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600, *Ångermanland-Medelpad* 1986, s 49—143, Härnösand 1986, s 74.
- ²²Ibid, s 75.
- ²³S Jansson-H Hvarfner, *Från norrlandsälvar och fjällsjöar*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1960, s 51.
- ²⁴Blomkvist 1986, s 95 ff.
- ²⁵A Huggert, S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ulträ och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs norrlandskusten, *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i Västerbotnisk kulturhistoria* 1, s 77—93, Umeå 1978.
- ²⁶T ex Något om äldre maritim kultur, Västerbottens Norra Förrminnesförening. Skellefteå museum. Meddelande XLI-XLII, s 7—21, 1980; d s, Kyrkesviken. Några notiser med en bakgrund, *Föredrag vid maritimhistorisk konferens i Örnsköldsvik 12—14 februari 1982*, *Bottnisk kontakt* 1, s 6—14, 1982.
- ²⁷Blomkvist 1986, s 55.
- ²⁸E Baudou, Förändringar inom jägarkulturen vid Lule älv, *Luleälvsymposiet 1—3 juni 1981*, *Skrifter från Luleälvsprojektet* 1, s 137—159, Umeå 1981; R Kjellström, *Lappmarksmikroskop. Intensivinventering av kulturlämningar i Jokkmokksfjällen*, Nordiska museet, Stockholm 1983.

²⁹Ännu ej publicerad undersökning.

³⁰För hänvisningar, se I Zachrisson, *De samiska metalldepåerna år 1000—1350 i ljuset av fyndet från Mörträsket, Lappland. Archeology and Environment* 3, Umeå 1984.

³¹Ibid, s 92 ff.

³²Sundström-Vahtola-Koivunen 1981, s 257.

³³*Koivunmaa-Kainuunmaa*, *Studia historica septentrionalia* 11, Oulu 1986.

³⁴Ibid, s 131, karta.

³⁵Lundkvist 1985, s 91; d s, 1987.

³⁶Baudou 1986, s 31 f.

³⁷K Lundholm, Kyrkbyn. Pitebygdens äldsta marknadsplats, *Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i Västerbotens kulturhistoria* 1, s 94—105, Umeå 1978.

³⁸T Wallerström, Kulturkontakter i Norrbottens kustland under medeltiden, *Norrboten 1982—83*, s 16—55, 1983. Se även T Wallerström, Medeltidsarkeologi Norrbotten — en översikt och några reflexioner. *ME-TA 82/3*, s 26—46, Lund 1982.

³⁹Huggert 1985.

⁴⁰G Holm, Ortnamnen i Lövånger, *Lövånger. En sockenbeskrivning* 2, s 90—157, Umeå 1949, s 95 ff.

⁴¹Även Wallerström 1983, s 45, nämner denna kontakt.

”Sex skattebönder av vart härad” — eller i varje gård?

Till frågan om bonderepresentationen vid 1430-talets riksmöten

---

Av Herman Schück

Vårt svenska riksarkiv har sedan sin tillkomst under vasatiden varit jämförelsevis förskonat från förluster i det samlade aktmaterialet. En katastrof har dock i hög grad påverkat våra möjligheter att utforska rikets inre och yttre politik, dess förvaltning och krigföring: Stockholms slotts brand 1697. Till det som då gick förlorat hörde sviten av ’förmärliga handlingar’ alltifrån 1200-talet, vilken arkivsekreteraren Erik Larsson Runell (adlad Palmiskiöld) under en halvsekel-lång verksamhet upprättat till att utgöra en ryggrad i arkivet och en stomme för rikshistorien.

Svitens sammansättning är dock väl känd genom de kronologiska förteckningar, benämnda ER A—E, som Runell vid fem tillfällen upprättade. Även själva akttexterna är i det stora flertalet fall kända. Samlingen av medeltida registra och kopieböcker samt av 1500- och 1600-talets avskriftsamlingar omfattades nämligen inte av branden. Lyckosamt nog hade nyligen (1676) Johan Hadorph som bihang till sin rimkrönikeutgåva publicerat ett stort antal akter till den medeltida politiska historien, väsentligen härrörande ur sviten av ’förmärliga handlingar’.¹

Givetvis kan dessa avskrifter och tidiga tryck inte tillfredsställande ersätta de förlorade originalen. De ger oss dock ett vida bättre läge än vi har i de icke få fall då ett aktstycke endast är känt genom en kort innehållsnotis i Runells och hans föregångares förteckningar. Vi är då utlämnade till arkivtjänstemannens uppfattning om handlingens natur och textens lydelse samt till hans bedömning, vad av innehållet som var av intresse — således en tolkning. I vissa fall har eftervärlden tillerkänt ett sådant aktstycke verklig historisk betydelse och därvid nödgats arbeta utifrån en sådan notis, med de inskränkningar och risker detta innebär. Ett sådant fall skall här granskas. Det gäller en handling från den ödesdigra våren 1436, vilken fått utgöra ett argument i en hundraårig, tidvis intensiv diskussion om den svenska riksdagens uppkomst, men troligen bättre hör hemma i en annan debatt, om unionstidens skattepolitik.

Den förste att draga fram en notis om denna akt ur Runells förteckningar var den lärde Carl Gustaf Styffe, lärjunge till Geijer. I den vidlyftiga inledningen till andra delen (1395—1448) av 'Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver' (1864) anför han en sådan på två ställen.² Han finner att Karlskrönikans ifrågasatta datum för Engelbrekts död: "fredagen före inventionis crucis" (27 april)

bestyrkes av följande Erik Runells (Palmskölds) anteckning om ett dokument som funnits i Riks-Arkivet: "Rikzens Råd i Sverige bref till Strengnäs Biskopsdöme om Engelbrekts dödellige frånfelle, ett möte fördhenskund i Upsala om Erichz messa och sex Skattebönders af hwarie heradt medh fulla macht sändande till förbe:te möthe att öfwerleggia om Rikzens ärender", dat. Stockholm die inventionis S. Crucis (d.v.s.d. 3 maj) 1436.

Styffe återkommer till notisen i sitt resonemang om Engelbrektsupprorets "demokratiska färg", vilken tar sig uttryck i "borgare- och bondeståndens deltagande uti allmänna riksmöten". Ett utslag härav är att

då underrättelse ankom till Stockholm om Engelbrekts mord, utfärdade det då församlade Rådet d. 3 Maj 1436 en kallelse till ett nytt riksmöte i Uppsala d. 18 Maj, hvarvid sex skattebönder skulle infinna sig från vart härad. Huruvida ett sådant möte verkligen blifvit hållet är visserligen icke bekant...; men man ser häraf, huru stort antal af allmogen plägade kallas.

Det är tydligt att Styffe utnyttjat Runells sista kronologiska förteckning ER E. Han har förutsatt att det kända brevet haft motsvarighet för andra stift. Han tycks också räkna med att liknande brev utsänts inför det föregående årets riksmöten. Vad gäller både källtext och reflexioner har Styffe i märkligt hög grad präglat forskningen intill senaste tid.

När Emil Hildebrand, Historisk tidskrifts redaktör, i årgången 1893 publicerade en summarisk systematisk förteckning över 'Riksdagar och ständermöten i Sverige under medeltidens sista århundrade (1435—1520)' upptogs där ett möte "[Uppsala 1436 maj]" — klammern betingad av att: "Det är ej känt huruvida detta möte hållits." Hildebrands korta kommentar gäller just denna fråga. Hans förteckning har varit ett ofta utnyttjat hjälpmedel.³

Sveriges riksdag beslöt 1926 att högtidlighålla sin, som man menade, snart 500-åriga tillvaro med ett stort historiskt-statsvetenskapligt verk. Uppdraget att författa den första delen (—1520) gick till Sven Tunberg. 'Engelbrekts tiden' framstod för honom, förklarligt nog, såsom av avgörande betydelse för den tidiga riksdagens utformning. Det utgivna Svenskt diplomatarium sträckte sig icke till dessa år. Tunberg lyckades få fram medel för ett regestverk, avsett att omfatta tiden 1421—1520. Tre av hans elever kunde sättas att från 1928 under hans ledning bearbeta urkundsmaterialet; av praktiska skäl började — och slutade — man just med 'Engelbrekts tiden'. *Svenska medeltidsregester 1434—1441*

(1937) har på följande sätt noterat vårt dokument under dateringen Stockholm 3 maj 1436:

Sveriges rikets råds brev till allmogen i Strängnäs stift att samlas i Uppsala vid Eriksmässan för överläggningar i rikets ärenden i anledning av Engelbrekts död. 6 skattebönder från vart härad skola sändas till mötet. D. helge kors dagh.

Såsom källa uppges Runells förteckning ER A, vilken dock — som nedan framgår — blott till en del mötsvarar regesten. Att 'allmogen' varit brevets adressat är en tolkning utan något stöd i källmaterialet.⁴

I sitt arbete 'Riksdagens uppkomst och utveckling intill medeltidens slut' (1931) ägnar Tunberg viss uppmärksamhet åt kallelsen till möte i Uppsala. I den kronologiska framställningen återger han fritt Runells notis. Liksom föregångarna reserverar han sig i fråga om kallelsens faktiska effekt, men reflekterar även: "Kallelsetidens korthet tyder på att det omtalade mötet varit avsett endast för mälarbygdernas befolkning." I den systematiska framställningen får brevet större betydelse. Detta enastående exempel på kallelsebrev — motsvarigheterna är vida senare — gör klart att riksrådet är den kallande instansen, ger "bestämdare uppgifter" om allmogens representation vid riksmöten, nämligen "sex skattebönder från varje härad" samt ger belägg för att "den tidsrymd, som i kallelserna beräknades för representanternas val och inställelse... synes hava satts förvånande kort".

Tunberg vill sätta in kallelsebrevet i dess aktuella sammanhang: "I första häpenheten efter Engelbrekts hastiga försvinnande synas de ledande i Stockholm hava varit benägna att söka råd och stöd på just det håll, där den avlidne folkhövdingen så ofta funnit hjälp, nämligen hos ett allmänt riksmöte." Han antyder därmed varsamt att kallelsen faller illa in i hans tolkning: att det är Engelbrekt själv som, i viss motsättning till rikets råd, drivit fram den föregående tidens möten, där allmogen varit starkt företrädd och utgjort hans fasta stöd.⁵

Nils Staf, elev till Tunberg, framlade 1935 en avhandling 'Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid'. Som äldsta belägg på 'politiskt marknadsmöte' anför han med viss tvekan Eriksmässan i Uppsala 1436. Han påpekar ovissheten "om övriga ständer på samma sätt (:som bönderna) blivit inbjudna". Men "i sin tilltänkta form" utgör mötet "det första exemplet på möten av representativ art, vilka utlystes till en bestämd marknadstermin" — med Stafs terminologi "ståndsmöten vid marknader". En viss motsättning till Tunbergs utnyttjande av möteskallelsen låg häri.⁶

För den traditionella uppfattningen om riksdagens uppkomst var ännu Karlskrönikans mötesbeskrivningar det viktigaste källmaterialet. Runells notis

om kallelsen till Uppsala lät sig inordnas häri och gav vissa värdefulla preciseringar. En helt annan tolkning vore att vänta då Erik Lönnroth i 'Sverige och Kalmarunionen 1397—1457' (1934) gör upp räkningen med 'Engelbrekt och den 'nationella demokratin' '. Men Lönnroth skjuter denna udda källnotis åt sidan. Han finner vid 'riksmötena' icke 'något som helst inflytande från de opriviligierade samhällsklasserna. Endast ett möte med ordnad allmogerepresentation kan skönjas'. Så återges Runells notis enligt ER E. 'Sammankomsten var ej något konstitutionellt riksmöte utan avsedd för en uppgörelse mellan riksregeringen och den revolutionära allmogen efter Engelbrekts död.' Lönnroths lösning låg således i att definiera bort mötet, genom att liksom Staf draga en skarp gräns mellan 'riksmöte' och 'lokalt möte' — knappast fullt konsekvent med den egna helhetssynen.⁷

När Lönnroth i 'Den svenska riksdagens uppkomst' (Scandia 15, 1943) återkom till problematiken, uppställde han som kriterium på en 'riksdag' att 'de ofrälse stånden' tagit aktiv del. Inget av 1430-talets riksmöten höll för detta. Att Stockholms stad var företrädd vid mötet i Strängnäs 1437 var irrelevant, då denna 'herredag' ej var 'allmänt riksmöte'. 'Ett allmogemöte, som synes ha omfattat åtminstone de uppsvenska landskapen och till vilket kallades sex skattebönder från varje härad, planerades i maj 1436 och kom möjligen till stånd; ej heller detta var ett allmänt riksmöte.' Greppet är detsamma, närmast skärpt.⁸

Nils Ahnlund gick i skarp polemik mot Lönnroths senare skrift i slutavsnittet av den uppsats 'Till diskussionen om 1400-talets svenska riksmöten' (HT 1944), där han försvarade den gamla uppfattningen om verkliga 'ständermöten' — 'riksdagar' under 1430-talet. Han menade sig finna en svag punkt hos Lönnroth i behandlingen av Runells notis. Denna var nämligen 'av stort intresse. Den visar att man hos oss vid tiden för Engelbrekts död — närmaste anledningen till detta möte — hade nått fram till representativa former och bruket av fullmakter, varmed allmogen utan särskilda anvisningar var fullt förtrogen; den visar överhuvudtaget, att utverkandet av allmogens samtycke till besluten innebar något mera än blott och bart en formel, som efter behov eller behag lät sig brukas.' Ahnlund understryker Uppsalas Eriksmässas centrala roll politiskt, judiciellt och ekonomiskt för Uppsverige och Norrland under senmedeltiden.⁹ Hans inlägg visar hur läget blivit trängt för den traditionella skolan sedan den tid då Tunberg kunde låta Runells notis ge supplerande kunskap till vad som utsades i krönika och mötesdokument. Ahnlund flyttar in notisen i diskussionens centrum och pressar den på dess innebörd, skickligt men farligt hårt.

Ahnlunds argumentation har gjort intryck på Jerker Rosén i hans framställning av riksdagsproblemet i läroboken 'Svensk historia' (1962). Utifrån ett

första kriterium av de 'fyra ståndens' närvaro vid möte avför han Arboga möte 1435, men påpekar formuleringar i en utgående skrivelse för Uppsalamötet 1435 samt i Karlskrönikan för Arboga möte 1436. "Och till det möte, som ägde rum i Uppsala i anledning av Engelbrekts död, utgick en kallelse, enligt vilken från Södermanland skulle infinna sig sex bönder från varje härad, medförande fullmakter. Även om det kan invändas, att vissa av de möten, där en fullständig ständerrepresentation omtalas, haft mer eller mindre provinsial karaktär och att Karlskrönikans uppräkningslistor kan vara klichéer utan verklighetsunderlag, vittnar kallelsen till det sistnämnda Uppsalamötet om en organiserad medverkan av bondeståndet." Som synes följer Rosén Ahnlund endast ett stycke på vägen. Han anför också Lönnroths kriterium att de 'lägre stånden' skall kunna påvisas vara 'självständigt handlande', något som anses infriat först på 1460-talet. Men det är påfallande att i Roséns förmedlande framställning Runells notis om Uppsalamötet i maj 1436 blir den enda källa som säkrar böndernas 'organiserade medverkan' i 1430-talets politiska möten.¹⁰

Den senaste framställningen av 'riksdagens framväxt' — i jubileumsverket 'Riksdagen genom tiderna' (1985) — saknar varje antydning om kallelsen till Uppsala. Författaren, jag själv, befann sig här i ett dilemma. Ett utnyttjande av Runells notis i likhet med Ahnlund stred mot min helhetsuppfattning, ett bortdefinierande som hos Lönnroth tillfredsställde inte. Källkritiska och sakkritiska överväganden ledde till uppfattningen att den av forskningen utnyttjade Runell-notisen i föreliggande skick var oanvändbar. En grundligare utredning än uppdraget och utrymmet tillät krävdes innan källstället kunde sättas in i ett politiskt och konstitutionellt sammanhang. Jag beslöt att bortse från det, men snarast återkomma.

En sådan grundligare utredning blottar en betydligt rikare och mer komplicerad trädning av den text av brevet från maj 1436, som förelåg i vasatidens riksarkiv. Svårigheten att värdera dessa uppgifter i andra och senare hand är sådan, att det är mest ändamålsenligt att inleda med en sakkritisk granskning och därvid taga till utgångspunkt den form, i vilken det förlorade brevet i huvudsak varit känt för forskarna alltifrån Styffe, nämligen Runells notis i ER E.

Brevet uppges där vara utfärdat av rikets råd och riktat till 'Strängnäs biskopsdöme', dvs Södermanland och Närke. Att kungens och riksrådets brev till landsändorna utnyttjade de kyrkliga enheterna var det normala: det innebar att brevet mottogs av biskop eller domkapitel och genom dem gavs spridning till stormän, städer och härad. Att just ett Strängnäsexemplar är känt är inte att förvånas över. Arkivet i Strängnäs domkyrka var, vid sidan av det i Uppsala domkyrka, det som vid indragningen av domkyrkoarkiven på 1540-talet var bäst försett med originalurkunder och lösa avskrifter av detta slag.¹¹ I den mån

inte ärendet var specifikt för Strängnässtiftet bör motsvarande exemplar förut-sättas, åtminstone för de två andra uppsvenska stiftet, Uppsala och Västerås. Vårt brev var — som det skall visa sig — sannolikt en tidigt utförd avskrift. En sådan kan naturligt sättas i samband med processen för kungörande inom stiftet.¹²

Från samma år 1436 är i original bevarat ett brev, utfärdat i Stockholm 12 december av drotsen Krister Nilsson (Vasa) och marsken Karl Knutsson (Bonde) till "biskop, prelater, riddare och svenner, köpstadsmän, bönder och bo-karlar som bygga och bo i Södermanland och Strängnäs biskopsdöme". Det är en vädjan om stöd mot Erik Puke som just rest allmogen mot rikets råd och från sitt kvarter i Arboga riktat ett fejdebrev till marsken.¹³ En konfrontation mellan detta brev och vår brevnotis väcker besvärande frågor.

Drotsens och marskens brev riktar sig till menigheten, uppställd efter 'ständerformeln'. Samma måste antagas ha gällt vårt brev. Men det förra brevets verkliga adressater är en viss grupp, "alla friborna och frälsemän" — en konventionell tautologi — vilka med hot om frälsets förlust kallas att "genast oförtövat till oss komma här i Stockholm med hästar och värjor". Detta förefaller vara en ändamålsenlig reaktion i ett hotande läge. Detsamma kan knappast sägas om ett beslut av det i Stockholm samlade rådet vid budskapet om Engelbrekts våldsamma död att utöka menigheten vid Uppsalas Eriksmässa med hundratals sörmländska och närkingska bönder — för att inte tala om västmanländska m fl — i avsikt att med dem överlägga om följderna av att deras ledare och hjälte lönnmördats av en ur 'herrarnas' led. Tunberg och Lönnroth ha här reagerat var efter sitt synsätt: den förre med att tillskriva åtgärden "den första häpenheten", den senare med att låta den avse "en uppgörelse mellan riksregeringen och den revolutionära allmogen".

Runells notis ger sken av att återge ett kallelsebrev till ett politiskt möte — sedan må man se det som ett riksmöte eller ej. Som sådant är det unikt för tiden; det nyss anförda brevet från samma år är något annat, en kallelse i enlighet med landslagen (KgB 16) av det rustande frälset att fullgöra sitt åtagande. Kallelsebrev, motsvarande detta förmenta från maj 1436, är icke kända förrän vid det följande sekelskiftet. Rådets brev från mötet i Linköping 1495 talar om mötesdeltagarna i ordalag som *kan* tolkas ha ett kallelsebrev som underlag.¹⁴ För de landsortsmöten på fem orter som rådet kallade till jultid 1504 föreligger kungörelsen om mötets tidpunkt, ärende och sammansättning.¹⁵

Endast Nils Staf har markerat problemet "om övriga ständer på samma sätt blivit inbjudna". Undran är berättigad: vi känner från svensk senmedeltid inga politiska möten som exklusivt gällt bönder; till möten kallades icke socialt lägre grupper framom högre; inga skarpa gränser fanns mellan bönderna, bergsmännen och det lägre frälset.¹⁶ Man nödgas förutsätta att Runell ur den

föreliggande texten utdragit endast vad som förefallit honom av särskilt intresse — en vanskelig väg som pekar mot ett riksmöte av väldiga dimensioner.

Staf vill likväl se mötet som första kända exemplet på ”ståndsmöte vid marknad”. Hans följande katalog blottar det konstruerade i denna term utifrån ett anakronistiskt ståndsbegrepp.¹⁷ Vad som däremot klart av den framgår är att den politiska ledningen utnyttjade de stora mässorna-marknaderna för att framföra budskap, lyssna till och påverka folkmeningen, vinna uppslutning samt hålla råds- och herremöten. Ett sådant tillfälle kan noteras redan från pingsten 1435, då Uppsala domkyrkas invigning togs till anledning för ett möte, från vilket rikets råd kunde kungöra att det sammanträtt med ’största delen av vårt rikets friborna män, köpstäder och från hela menigheten i Sverige’.¹⁸ Ahnlunds erinran om hur vid Uppsalas Eriksmässa möttes ’en menighet av alla stånd med hemvister i större delen av Svealand och flertalet norrländska landskap’ leder tankarna åt helt annat håll än han avsett. De kända politiska episoderna vid Eriksmässorna 1470, 1512 och 1526 hade sin grund i detta förhållande. Mässan erbjöd som sådan politiska möjligheter; att kalla menighetsrepresentanter dit var obehövt.

Runells notis talar om ’sex skattebönders av vart härad med full makt sändande till samma Uppsala möte att överväga rikets ärenden’. Här finns flera svårförklarliga moment. *Full makt* att handla gavs normalt av myndighet (person) till ombud. Dock nämner den propagandistiskt färgade redogörelsen för Linköpingsmötet 1495, hur där för var lagsaga och stad uppträtt ’två fullmäktige på allas deras vägnar som hemma sutto’. Att *överväga rikets ärenden* var (med variationer) en stående fras, men tillkom ’rikets råd och män’, dvs det högre världsliga frälset jämte kyrkans främste, inte köpstadsmän och bönder.

Sex bonderepresentanter för häradet är enastående i mötessammanhang. Landslagen föreskrev för två tillfällen att lagsagan skulle företrädas av tolv män — dock både av ’hovmännen’, dvs frälset, och av bönderna — nämligen vid konungaval (KgB 4) och vid beslut om extra beskattning (KgB 5:6). Bestämmelserna iaktogs och är av grundläggande betydelse för riksmötets utformning. I övrigt var det den kallandes sak att fastställa de kallades antal — vilket ofta lämnades opreciserat. Även vid av lagen icke förutsedda riksmöten var lagsagan en utnyttjad enhet alltifrån Magnus Erikssons kallande 1359 av ’fyra män av allmogen i var lagsaga’ intill Gustav Vasas 1527 av sex bönder av varje lagsaga. Häradet som enhet vid möteskallelsen möter först in på 1500-talet: till 1504 års landsortsmöten kallades ’två bönder av varje härad’; till riksmöte i Strängnäs kallade rikets råd 1511 ’två gode män av vart härad’ (vilka således icke nödvändigtvis var bönder).¹⁹

En kallelse att varje härad i Strängnäs stift — tillsammans ett tjugotal — inom två veckor skulle låta sig företrädas av sex bönder för att överlägga i rikets

ärenden i Uppsala gör således ett icke trovärdigt intryck. Besynnerligheten ökas av att de fullmäktiga skall vara *skattebönder*. Varken landslagen eller de politiska akterna och breven talar om 'skattebönder'.²⁰ Vi vet ytterst litet om hur företrädarna för allmogen vid riksmötena utsågs: från 1500-talets början finns belägg på hur rådets ledamöter var i sin landsända förväntades se till att frälset, städerna och lagsagan blev företrädade. De ur bondesamhället, som mer eller mindre villigt åtog sig, kan antagas ha hört till den kategori av förtroendemän som rekryterade häradsnämnderna — och i dem ingick både skattebönder och landbor. Först med det organiserade ständermötet från 1500-talets mitt, då av de deltagande bönderna förutsattes icke allmän uppslutning utan preliminärt åtagande av gårdar och utskrivningar, blev det en självklarhet att 'herredagsbönderna' var skattebönder.²¹

'Skattebonde' var en kameral term; det framgår tydligt exempelvis vid ett studium av beläggen i K F Söderwalls 'Ordbok öfver Svenska Medeltidsspråket'. Dessa gäller genomgående situationer då det var påkallat att urskilja dem som erlade skatt till kronan från dem som gjorde avrad till sin jordägare. Andelen skattebönder växlade starkt mellan olika delar av riket. I hela Södermanland var blott drygt var femte bonde skatte, i vissa härad blott drygt var femtonde.²² I bysamfällighet, vid sockenstämma och på häradsting samverkade bönder, oavsett om de brukade egen jord, frälsejord eller kronojord. Om rikets råd i maj 1436 velat försäkra sig om uppslutning från allmogen i Strängnäs stift, hade varken formella eller praktiska skäl funnits att inskränka de kallade till skattebönderna.

Vår granskning punkt för punkt av Runells av forskningen nyttjade notis har lett till resultatet att dennes uppgifter i flera avseenden står i strid mot väl kända samhällsmönster under senmedeltiden. Slutsatsen härav måste bli att det inte är sannolikt att notisen tillfredsställande återger ett riksrådets brev från våren 1436. Det bör prövas om icke notisen innebär ett missstolkande av den bakomliggande texten. Förrän den möjligheten kan övervägas, är det ofrånkomligt att granska traderingen, vilken är rikare och mer komplicerad än forskningen hittills beaktat.

Erik Runell förde parallellt två skilda typer av förteckning över 'förmåliga handlingar': de kronologiska ER A—E och de systematiska ELR A—D. Deras notiser om ett och samma aktstycke varierar mer än man kunde vänta sig.²³

ER A (1641—43) som endast upptar lösa handlingar, har under året 1436 notisen:

Rijkz Rådz breff till Sudhermanland, om een herdagh j Vpsala, att beråd-

slå, hwadh widhari ähr att företagha effter Engelbrecht ähr blifven dödh. dat. helge kors dagh.

ER B (o. 1660) har förlorat partiet intill 1523. Möjligen står detta i samband med att en avskrift av detta parti föreligger, B 24 RA. Den är utförd av Cl. Örnhielm 1691 "av ett gammalt koncept" som han lånat av Hadorph. B-versionen återges där i ett definitivt skick (varvid ev ändringar och kompletteringar ej framgår). B 24 har för 1436 notisen:

R. Rådz bref till Strägnäs biskopsdöme om itt möte i Upsala effter Engelbrecht är blefwen döder. Dat. Stockh. wid H. Kors dag. Copia gamal Styl F.

Som synes har Runells formella ambition tilltagit: dateringsorten anges och handlingens skick bestämmes, liksom dess placering bland 'förfäma handlingar': F. Med 'kopia gammal stil' skall förstås en lös avskrift (eventuellt koncept) senast från 1500-talets början. Dateringen har gjorts vagare: 'vid'. Allt detta är led i att förteckningens hela syfte vidgats. Den skulle nu omfatta även texter ur riksarkivets registra, kopieböcker och avskriftssamlingar. Detta medförde dels utökade uppgifter om en texts befintlighet, dels registrering av ytterligare texter.

ER C (o. 1670) framstår som ett arbetsexemplar, där Runell gått vidare efter sin vidgade plan. Vårt brev har på ett förvånande sätt påverkats härav. I grundtexten upprepade Runell notisen från ER B (B 24), med marginalrubriken "Om ett möthe" och med ett inskjutet tillägg:

copia /på Papper med/ gl Stijl F

Tillförandet av ytterligare texter från åren 1435—40 föranledde insättandet av ett extrabladd i mindre format. På ett överblivet utrymme införde Runell här en helt nyskriven notis om vårt brev, medan den tidigare notisen ströks över. Den nya löd:

Rijkzens Råd i Sverige bref till Stregnes Biskopzdöme om Engilbrichts dödelige frånfälle, ett möthe fördhenskuld i Vpsala om Erichzmesse och sex skattebönders af hwart heradt medh fulla macht sändandes till samma Vpsala möthe att öfwerwäga Rikesens ärenden. dat. Stockholm 8 dage effter helga kors dagh inventionis 1436. gl Copia F

Dateringen har i efterhand försetts med upplösningen "10 Martij" (i stället för väntat '10 Majj'). Vid marginalrubriken: "1436 möthe i Upsala" är ett signum som betecknar befintlig lös handling. Förändringen består inte enbart i den vidgade innehållsredogörelsen. Dateringen har preciserats och därmed förskjutits omkring en vecka framåt. Uppgiften om handlingens material, papper, har ej förts med.

ER D (1671—76) utgör i sin helhet väsentligen en renskrift av ER C i dess

slutliga form. Så även här: "överväga" är ersatt av "överlägga". Men datering har märkligt nog återgått till det tidigare: "die invent:s crucis" — ett förbiseende kanske, med tanke på att upplösningen "10 Martij" bibehållits.

ER E (1676—86) är väsentligen en avskrift av ER D. Enda förändringen här är att "samma möte" ersatts med "förbemälte möte".

De systematiska ELR-förteckningarnas notiser har ej begagnats av forskningen. Av självständigt intresse är notisen i ELR A (samtidig med ER A):

1436 Rikz Rådzh herdagzbreff till Stregnes Biskopsdöme att der ifrån fulmechtighe beskedelighe män till Vbsala förskickes

ELR B, C, D, (samtidiga med resp ER C, D, E) har en och samma notis, icke hämtad från ELR A, utan från ER B med obetydlig förändring: "är död" i stället för "är bliven död".

ELR-notiserna är inordnade under rubriker som 'Riks- och herredagshandlingar' (A), 'Riksdagars och krönings patenter' (B), 'Patenter om ständernas sammankomst till riksdagar' (C, D). Betecknande för handlingens unicitet är att den är den enda noterade medeltida under dessa rubriker.

Källsituationen är således redan vad gäller Runells notiser mer komplicerad än vad som hittills framgått. Men den måste kompliceras ytterligare med notiser ur förteckningar, äldre än Runells. ELR-förteckningarna har en föregångare i det 'titularregister' Jonas Bure lade upp under tjänstgöring i arkivet på 1630-talet: 'Registratur över de förnämste saker och handlingar'.²⁴ Under rubriken 'Möte, sammankomst', f 47 v, påträffas där som första notis:

Möte förskriffuit aff R Rådzh til Vbsala, sex skattebönder aff hwart härade, att öfwerwäga Riksens saker, effter Engelbrechtz död [1]436

En ännu något äldre notis finns. Peder Månsson Utters verksamhet som arkivföreståndare (1618—23) innebar en första organisationsperiod. Bl a uppordnades de särskilt förvarade handlingarna. I det 'nya' eller 'vita' arkivskåpet inordnades flertalet lösa handlingar efter kronologisk princip. 'Tredje lådan' innehöll sålunda 'drottning Margaretas och kung Eriks brev'.²⁵ Ett tidigt summariskt inventarium (A 1) uppger om denna 'tredje låda' avslutningsvis: 'I en knippa 14 st. brev som komma kung Erik av Pommerns regemente vid'. Ett något yngre inventarium (C 1) förtecknar samma lådas brev i löpande nummerföljd, avslutad med, som nr 25: 'Än elva pappersbrev av kung Erik och rikets råd skrivna'.

Mot denna 'knippa' brev av (att döma av inventarierna) varierande omfattning svarar en särskild förteckning på löst blad inlagt i A 1. Där ges notiser om tretton brev, från 1409 till 1436. Fem av dessa har i C 1 fått egna notiser, således uttagits ur 'knippan', något som till nöds förklarar förskjutningen i dennas omfattning. De tretton breven var utfärdade av kung Erik (10 st), av drottning Filippa (2 st) och av rikets råd (1 st); med något undantag hade de proveniens

från Uppsala och Strängnäs domkyrkor, dvs var uttagna ur dessas indragna brevsamlingar. Tre av dessa brev lades senare till 'förmämliga handlingar', förtecknades av Runell och förstördes vid slottsbranden; tre föreligger ännu i original (SD 1360, 1386, 1923), tydligen emedan de förts till Antikvitetskollegiet; de återstående sju kan inte följas längre.

I 'knippan' ingick vårt brev — ett 'pappersbrev' av 'rikets råd'. Den särskilda förteckningens sista notis lyder:

Sweriges Rijkens R: bref, der uthi de samankalla 6 skattebönder af hwart h: till Ubsala, fullmechtigede gjorde af sine medbröder, att öfuerwäge sakerne, effter Engelbrecht dem ifrånfallen är 1436

Vi har således nu att arbeta med tolv notiser, innebärande sex olika formuleringar tillkomna under ett halvsekel. Vår sakkritiska granskning ledde till en uttalad misstro mot trovärdigheten hos den av forskningen nyttjade notisen, således Runells ER-notis i dess slutliga utformning. Det har nu visat sig att Runells tidigare versioner (ER A, ER B, ER C första versionen, ELR A) har ett vida mindre kontroversiellt innehåll. De återger ett rikets råds brev till Strängnäs stift, kungörande att i anledning av Engelbrechts död ett möte skall hållas i Uppsala, dit 'fullmäktige beskedliga män' (ELR A) följaktligen kallas. Runells senare ER-notis uppger därutöver att mötet skall hållas vid Eriksmässan — i sak fullt rimligt — och att de 'fullmäktige' skall vara 'sex skattebönder av vart härad'. Denna senare, här betvivalde uppgiften vinner nu stöd i Utters femtio år äldre förteckning. — Om Bures notis, där de 'sex skattebönderna' ej direkt knytes till mötet är något annat än ett sammandrag av Utters, måste lämnas öppet. — Det är lönlöst att fråga sig huruvida det är ett studium av Utters gamla inventarium som fått Runell att bygga ut sin notis, liksom i hur hög grad hans tolkning av brevet är självständig från Utters. Faktum kvarstår: framdragandet av Utters notis har källkritiskt stärkt den här betvivalde uppgiften.

Utter åtnjuter stort anseende som kännare av medeltida brev. Detta innebär ej att hans uppgifter om dem är höjda över tvivel. Den lösa handling det här gäller var en tidig avskrift på papper, lagd i en 'knippa' liknande brev. Vissa brev kan ha varit i dåligt skick — liksom de 'några drottning Margaretas illa farne brev på papper' som i förbigående noteras (C 1). För ett av de nu saknade breven i knippan har kunnat påvisas ett svårt läsfel i den ofullständiga notisen.²⁶ Det är därför inte otroligt att bakom Utters väl sammanhållna notis om brevet från 1436 ligger en mödosam *tolkning* av innehållet i ett skadat, svåräst pappersdokument.

Det tvivel, som den sakkritiska granskningen ingav, har således ej fått sin bekräftelse genom en källkritisk granskning. Det återstår att taga upp problemet från ett tredje håll, rekonstruktionens: att pröva på vilken plats i det historiska förloppet det svärgripbara brevet passar in.

Vilken var ur rådets synpunkt rikets situation, när man vid korsmässan våren 1436 samlades i Stockholm? Det politiska läget var oklart: den förnyade uppsägningen av kung Erik vid Arbogamötet i januari hade icke varit mer definitiv än att man antagit en erbjudan från Hans Kröpelin, kungens tidigare hövitsman i Stockholm, att förbereda en förlikning. Den militära situationen var skenbart god genom Engelbrekts snabba vinterfälttåg, men faktiskt långt ifrån tillfredsställande: slotten utefter den svenska östkusten befann sig fortfarande i kungens hand, endast blockerade av svenska styrkor. Detta gällde t o m borgen i Stockholm, där man nu församlades i staden.

Vi känner i viss utsträckning vilka ärenden som föranledde detta möte, till vilket Engelbrekt var på väg. Stockholms stads stora privilegiebrev är daterat 1 maj: i högstämda ordalag proklamerar det en evig förening mellan riket och 'huvudstaden' — som så ofta under senare tid gått egna vägar. Visserligen har Gottfrid Carlsson påvisat att brevet är kraftigt antedaterat — beseglingen visar på Söderköpingsmötet i oktober s.å. — men det har icke betvivlats att förhandlingarna mellan rikets råd och stadens råd ägt rum vid tiden för dateringen.²⁷ Säkerligen hade mötet också till uppgift att förbereda de preliminära förhandlingar med kungen som en månad senare under hanseatisk bemedling skulle äga rum i Vadstena.

Då, när man väntade Engelbrekts ankomst till mötet, kom budet hur han mördats av Måns Bengtsson, son till en gammal, högt aktad ledamot av rådet. Vilka känslor detta än kan ha väckt — och de skiftade säkerligen — måste man ha insett att den nationella fronten utåt och det relativa lugnet inåt nu utsattes för en svår påfrestning. Bönderna kunde befaras i förtvivlan att vara förrådda och berövade sin store ledare vända sig mot 'herrarna' med mord och brand. De senaste årens arbete att styra deras missnöje i konstitutionell riktning skulle vara förgäves. Snabba åtgärder var av nöden för att entydigt klargöra 'herrarernas' välvilliga inställning till 'allmogen'. I en sådan trängd situation var området för handling givet: skattetrycket.

''Den folkliga resningen 1434 syftade i första hand till att lindra skattebördorna'', fastslår Erik Lönnroth.²⁸ Engelbrekt gjorde sig till målsman för denna strävan. Krönikan, till denna del tidigt koncipierad och starkt sympatiserande med honom, berättar från Engelbrekts möte med 'upplänningarna' i Uppsala juli 1434:²⁹

med bönder gjorde engelbrecht nade tha
tridiungen aff skatten loth han aff sla

Senare goda traditionskällor från 1400-talet gör Engelbrekt direkt eller indirekt ansvarig för avskaffande och nedsättande av pålagor eller vägran att utgiva sådana.³⁰

Denna revolutionära skattevägran måste tämjas inom ett rättsligt bindande avtal. Under förhandlingarna år 1435 var frågan gång på gång uppe, utan att dock få en tillfredsställande lösning. Det preliminära fördraget i Halmstad 3 maj talar allmänt om att "allmogens tunga i Sverige" skall regleras genom överenskommelse mellan kungen och hans svenska råd "såsom allmogen drägligt är", utan att dock kungen eller kronan led skada. De svenska 'föreningarna' kring detta fördrag, ingångna i Uppsala 6 juni och på Långholmen 12 augusti, talar lika vagt om hur "allmogens skatt och all annan rikets mäns tunga" skall beslutas "efter rikets råds råd och lagboken". Fördraget i Stockholm 14 oktober hänvisade "allmogens skatt och tunga" till skiljedomarna. Men dessa gjorde saken lätt för sig genom att i domen nästan ordagrant upprepa Halmstadsfördragets formulering.³¹

I de följande förhandlingarna mellan kungen och rådet nåddes något slags överenskommelse. Vi känner den endast indirekt, genom böndernas missnöje. Detta återspeglas i en textsvit, som kunnat påvisas härröra ur en kopicbok, förd för marsken Karl Knutssons räkning.³² I sviten ingår en rad brev från slutet av året 1435, som marsken avsänt till kungen och till dennes befallningsman i Stockholm. Karl Knutsson, som uppehåller sig i västra Uppland (Fjärdhundraland), återkommer i dem alla till sina ansträngningar gentemot allmogen "att han (:den) låte sig nöja och taga till tack om skatten som min herre (:kungen) och rikets råd det lagat hava". Men bönderna larmar om "att ej är så mycket avslaget som de ville". De samlas till egna 'folklandsting' och vägrar att göra ut den skatt som nu faller. Ett herremöte i Enköping är kallat, för "att tala över rikets ärenden, särdeles om allmogen som ej låter sig nöja om skatten". Detta möte uppskötts och förflyttades till Arboga. Det möte som hölls där på nyåret 1436 innebar en ny brytning med kungen, men löste uppenbarligen ej skattefrågan.

Så mycket är dock klart som att skattefrågan hela tiden rörde sig kring den s k 'andra skatten', den som ansågs sakna laglig hävd. I 'Karl Knutssons kopicbok', som vi känner den, föregås texterna från Arbogamötet och dess förspel av den enda text vi besitter av det förslag ett utskott av rikets råd 7 september 1403 avlät till drottning Margareta om en ny skatt. Denna skulle ersätta den tunga 'femtonmarkshjälp', vars sista 10 mark drottningen just under stora åthävor avstått från. Den nya skatten, som av allt att döma förverkligades efter förslaget, var i första hand utformad med hänsyn till slottens underhåll. Den skulle utgöras i en mängd olika förnödenheter och tjänster av en grupp om fyra bönder: "så att allmogen göre till huset spisning som här efter följer: först varje fyra män... så att två rika och två fattiga män äre tillsammans".³³

Det är denna 'andra' skatt, så nära förbunden med det förhatliga fogderegementet, som striden har gällt — icke den 'laga' skatten eller 'huvudskatten',

som ansågs ha hävd sedan S:t Eriks dagar. Veterligen hade ännu våren 1436 någon allmänt respekterad överenskommelse icke träffats.

Men redan vid midsommaren 1436 är läget förändrat. Rikets råd möttes då åter i Stockholm. Det gällde nu att snabbt vinna Finlands lojalitet. Två brev utfärdades genom ärkebiskopen, drotsen och marsken för 'bönderna och allmogen i Österland', kända genom texter i Åbo domkyrkas register, 'Svartboken', från omkring 1480.³⁴ Det förra brevet utlovar rikets råds 'försvar och hägn' under pågående 'tvedräkt':

och haffuom wi them sagdh och stadeligha loffuadh at the skulu alleleedis haffua och niwtha nadher och liisa om there scath, olagha aalægningar oc allan tungha som almogan her j rikennom faar och niwter j allo motto.

Brevet är i 'svartboken' försett med en överskrift, som med största sannolikhet återgår på originalbrevets ryggpåskrift:

Nadhenne breff hurw en tridhing affslogx aff skatten her j landheth som öffuer alt rikedh aer

Det andra brevet beviljar en för Finland specifik, förmånlig reglering av skatteunderlaget.³⁵

Ytterligare ett vittnesbörd om skattenedsättningen 1436 har råkat bevaras. I en samling texter med öländsk proveniens i en Vadstenacodex ingår ett brev till 'alla skattebönder och kronans landbor som bygga och bo i Borgholms län och på Öland', utfärdat 27 oktober från mötet i Söderköping.³⁶ Drots och marsk kungör där att de i enlighet med det nyss träffade förlikningsfördraget i Kalmar åtagit sig konungens ämbete under hans förfall. — Erik hade uteblivit från Söderköpingsmötet. — De ger Nils Jönsson (Oxenstierna) och Magnus Gren befällning över länet.

oc gören thöm reedhaligha idhran skath oc wtskyldhir äruodhe oc annor rättikhet som idher bör meth rätte ath göra Swaleedhis ath thet som här til fyre böndher giordhe i skattin thet skwlu nu siäx her äfter göra i skatten oc i äruodhe oc i annet oc allan laghaskattin wt meth alle wilioghet

Allteftersom rådet vunnit kontroll över riket har således skattenedsättningen genomförts. Slutstenen sattes vid herredagen i Strängnäs kring palmsöndagen 1437. — Då hade under tiden Erik Pukes resning slagits ned. — Mötet antog en rad punkter, vilka publicerades som en stadgesamling och vann inträde bland lagböckernas bilagor.³⁷ 'Strängnässtadgan' inleds:

Först skal Laga Skatten aller vtgå / och twädela af then andra Skatten / som the förra gjorde / tå IIII Bönder woro lagda vthi ena Giärdh / hwadh thet är Arfwode / Afradha eller andra Vthskylder / och tredjungen är af vthgifwen / Här, såsom vad gäller Kalmar 1474 och Tälje 1491, finner man att de stadgesamlingar rikets råd antog väsentligen utgjordes av, icke på stället fattade beslut, utan samlade och generaliserade beslut, fattade under senare tid.³⁸

Strängnässtadgan bekräftar således, och inordnar i ett större sammanhang av bondesamhällets reglering, den skattereform som genomförts under det gångna året. 'Laga' skatten är orubbad, men 'andra' skatten minskas med 1/3 genom att skatteenheten, 'gården', ökas från fyra bönder till sex. Överensstämmelsen med brevet för Öland är fullständig. Brevet för Finland är så vagt i sitt tal om 'nåd och lisa', att den arkiverande klerken funnit anledning att låta påskriften utgöra en precisering: 'huru en treding avlogs av skatten' — en formulering som ligger mycket nära krönikans ovan citerade om Engelbrekts självvåldiga åtgärder. Även det finska brevet låter sig således inordnas. Brevtextens allmänna ordalag beror på dess hänvisande till ett känt förhållande: lättnaden har redan kommit 'allmogen här i riket' till del. Både det finska brevet och det öländska innebär således lokala tillämpanden av ett beslut, fattat för hela riket, bekräftat i Strängnäs följande år.

Frågan uppställer sig: vid vilket tillfälle beslöt rikets råd att skriva ned den 'andra' skatten med en tredjedel? Frågan har veterligen aldrig ställts, men kan här bara få ett svar. Det bör ha skett vid det möte i Stockholm, då budet om Engelbrekts våldsamma död ställde kravet på omedelbar, kraftfull åtgärd för att förekomma att det pyrande bondemissnöjet slog ut i öppen låga. Men Stockholms stad var inte platsen att kungöra ett beslut avseende allmogen. Rätta platsen och tidpunkten var för Uppsveriges del Uppsalas Eriksmässa 18 maj.

Den sakkritiska granskningen utmynnade i ett betvivlande av att 'sex skattebönder av vart härad' kallades till möte vid Eriksmässan. Den realhistoriska genomgången har lett till ett antagande att vid ett sådant möte det kungjordes att från och med nu sex skattebönder skulle prestera vad hittills fyra gjort. Kan ett besked härom inrymmas i det brev från Stockholmsmötet som Utter, Bure och Runell förmedlat (efter en avskrift)? Ett starkt indicium för att vi är inne på rätt spår utgör termen *skattebonde* (om vilken Utter, Bure och Runell är ense). Här skulle den komma i sitt rätta, kamerala sammanhang. I stället för det omöjliga 'härad' måste då förutsättas 'gärd'. Är detta möjligt?

'Gärd' har den primära betydelsen av pålaga (utöver laga skatten). Men eftersom sådan ofta utgjordes av en grupp bönder, var det nära till att en sådan kom att betecknas med ordet 'gärd'. Så sker i Strängnässtadgan: "då fyra bönder voro lagda uti en gärd". Femton år senare skrev Karl Knutsson som kung ut en extra krigsskatt. Vi känner den genom ett brev till Ringstadaholms län (Ögtl): "varje sex skattebönder lägga sig i gärd" genom fogdes och häradshövdingens försorg.³⁹ Söderwalls medeltidssvenska ordbok ger oss tidens skrivningar. 'Härad' skrivs *häreth, härith, häredh, hered, heret, herit*; 'gärd' skrivs *gärdh, gerd, gerdh, gierd*. Med hänsyn tagen till möjliga förkortningar räcker således en missuppfattning av *g* för *h* — alls icke osannolik med tidens bokstavsform — för att 'gärd' skall läsas 'härad'. Vi antar att en sådan felläsning skett, primärt genom

Utter, eftersom det synes vara enda vägen att ge brevet en realistisk innebörd och funktion.

Vilket var då det autentiska brevets sannolika utseende? Det var i rikets råds namn ställt till 'biskop, prelater, riddare och svenner, köpstadsmän, bönder och bokarlar, som bygga och bo i Södermanland och Strängnäs biskopsdöme' — liksom det bevarade brevet 12 december 1436. Det kungjorde att rådet beslutat att i anledning av Engelbrekts bråda död kalla till ett möte i Uppsala vid Eriksmässan för att 'överväga rikets ärenden'. Adressaterna uppmanades att där infinna sig. Rådet hade nu beslutat (och avsåg att kungöra vid det aviserade mötet) att hädanefter den 'andra' skatten skulle utgöras av 'sex skattebönder i var gård'. Mot ett brev av denna form och innehåll, med motsvarigheter för andra landskap och stift, kan knappast resas några formella, reella eller situationella invändningar. Därmed icke sagt att denna rekonstruktion träffar helt rätt.

Ett speciellt problem utgör brevets datering. Utter och Bure (och ELR A) daterar endast till året. Runell ger i ER A uppgiften 'helga kors dag', dvs *inventionis sanctae crucis* 3 maj. Men i ER B (B 24) har han luckrat upp denna till 'vid helga kors dag', således 'omkring', en datering som har spritt sig till ER C (första versionen) samt ERL B, C, D. Runells utförliga notis har, när den möter första gången i ER C (andra versionen), dateringen 'åttonde dagen efter helga kors dag inventionis', vilket ger 10 maj — icke 10 mars som där felaktigt anges. Men i ER D och ER E har samma notis dateringen 'die inventionis S. crucis', således 3 maj — dock med bibehållen upplösning "'10 Martij'!"

Det är helt klart att Runell ibland nöjde sig med ungefärliga data.⁴⁰ Följden här ovan pekar mot 'åttonde dagen efter helga kors dag inventionis'. Det är då besynnerligt att han lämnade den för att återgå till sin äldsta datering, vilken han redan rubbat förtroendet för, genom 'vid'. Att (den felaktiga) upplösningen fått stå kvar tyder dock på att här ett slarvfel skett. Brevets rätta datum skulle därmed vara 10 maj 1436.

Egendomligt nog berör vi härmed en annan alternativ datering. Engelbrekts död tidfästes i den tidiga texten (av Johan Fredeberns hand) i krönikehandskriften D6 KB till "'för jnuencionis crucis fredagen thet war'", vilket tolkats till 27 april. Men ett samtida kalendarium från Strängnäs domkyrka samt av detta beroende notiser uppger fredagen *efter* inventionis crucis, korsmässan, således 4 maj. Detta datum anses nu vara att föredraga.⁴¹

Men härav följer att vårt brev, vilket omtalat Engelbrekts död som ett faktum, måste ha tillkommit flera dagar efter korsmässan — icke osannolikt 'åttonde dagen efter', dvs 10 maj, såsom Runell uppger i sin fullständigaste datering. Förhållandet är av sakligt intresse. Det innebär att endast åtta dagar åter-

stod till det utlysta mötet i Uppsala. Brevet kunde först om ett par dagar anlända till Strängnäs. Den återstående korta tiden för spridning inom stiftet, för resförberedelser och resa gör fullt klart att den kallelse enligt ständerformeln, som brevet troligen innebar, var en gest. Endast de 'rikets råd och män', som redan var i eller kring Stockholm och Uppsala, kunde hörsamma den.⁴² Det kunde nu inte hjälpas: Eriksmässan gick icke att rubba, och rådet kunde under rådande omständigheter inte passivt låta det stora tilloppet ske av en väldig menighet, uppfylld av vetskapen om Engelbrekts död. Man måste vända det riskabla tillfället till sin fördel.

Utifrån dessa förutsättningar blir det förlorade brevet endast i formell bemärkelse ett kallelsebrev till riksmöte eller lokalt möte, en företeelse som eljes icke är belagd för 1400-talet. Brevet blir snarare för Södermanlands del en motsvarighet till de kända breven för Finland och för Öland om skattenedsättningen. Den stadgesamling, som följande år kungjordes just i Strängnäs, betog brevet med dess preliminära karaktär dess betydelse.

Vår undersökning av rådets brev från Stockholm vid korsmässotid 1436 har skett i flera ansatser. Den historiografiska granskningen visade att brevet (i notisens form) vittgående utnyttjats till frågan om 'riksdagens tillkomst', utan att det underkastats någon form av analys. Senast har det ansetts vara enda säkra belägget för böndernas 'organiserade medverkan' i 1430-talets riksmöten.

Den sakkritiska granskningen gav klart utslag. Vid prövning punkt för punkt framstod en kallelse av 'sex skattebönder av vart härad' att snarast infinna sig i Uppsala för att med rikets råd överlägga i rikets ärenden såsom helt osannolik. Den källkritiska granskningen blottade en vida mer komplicerad trädning än hittills varit känt. Men den av forskningen utnyttjade notisen, utformad av Runell, kunde visas ha en betydligt äldre föregångare, en notis av Utters hand, vilken likaså upptog 'sex skattebönder av vart härad'. Det sakkritiskt grundade tvivlet fick således inget klart källkritiskt grundat stöd. Dock gav källans art: kort notis om brev, känt i form av tidig avskrift på papper, utrymme för hypoteser.

Därnäst prövades att sätta in brevet i ett realhistoriskt sammanhang. Detta var självklart skattefrågan, och det visade sig att brevet här fungerade som en 'felande länk', en saknad förutsättning för de föreliggande breven för Finland och för Öland samt för Strängnäs stadga 1437.

Den sakkritiska granskningen nödvändiggjorde en omtolkning av brevet. Denna utfördes nu, i den hypotetiska form som den källkritiska granskningen tillät: en felläsning *härad* i stället för *gård* har lett till missuppfattning av brevets innebörd. Det har formellt utgjort ett tillkännagivande att om åtta dagar, vid Uppsalas Eriksmässa, rikets råd skulle hålla ett möte om 'rikets ärenden'. Men

den sakliga tyngden har legat i budskapet om att vid utgörandet av den 'andra skatten' (från 1403) från och med nu sex bönder skulle utgöra en 'gård', icke längre fyra. Med detta innehåll torde brevet från Stockholm ha varit vida mer glädjande för den sörmländska allmogen, än med det som forskningen antagit.

Om än denna tolkning kan inge tvekan — såsom vittnesbörd om 'riksdagens tillkomst' är brevet från 1436 oanvändbart. Böndernas 'organiserade medverkan' i riksmötena, utöver vad landslagen föreskrev, kan inte spåras förrän kring sekelskiftet 1500.

Noter

¹H Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Skrifter utgivna av svenska riksarkivet 4, 1976, s 28 ff, jämte där anfordrad litteratur, främst S Bergh, Svenska riksarkivet 1618—1837, *MRA NF* II:5, 1916. Se även B Fritz, De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början, *MRA* 1976—77, samt nu J Liedgren, Förlusterna av medeltidsbrev i slottsbranden 1697, *Arkivvetenskapliga studier* 6, 1987.

Här och i fortsättningen beaktas endast det medeltida materialet i 1600-talets svenska riksarkiv, samt nu J Liedgren, Förlusterna av medeltidsbrev i slottsbranden 1697, *Arkivvetenskapliga studier* 6, 1987.

²BSH 2, s CIV, not*, CXIII.

³HT 1893, s 284. Återgivandet antyder att han även tagit del av ER A. I E Hildebrands lärobok *Den svenska statsförvaltningens historiska utveckling*, 1896, beröres ej detta möte.

⁴SMR 400. En not tillfogar: "Jfr även fascikel C och D". Att Runells dokument var en avskrift anges ej — något som heller ej sker i ER A. Jämför nedan.

⁵Sveriges riksdag I:1, s 89, 204 ff, 210. Märk att s 61 antydes möjligheten att "ett kallelsebrev" är källa för Karlskrönikans framställning av Arboga möte 1435. Likaså i K Kumliens recension i HT 1933 och i hans avhandling *Karl Knutssons politiska verksamhet 1434—1448*, 1933, s 32, 284. Sannolikt utgör här kallelsebrevet till Uppsala följande år ett analogt indicium, men inspirationen har utgått från I Anderssons undersökning av "Den s k Engelbrektskrönikan" i avhandlingen *Källor till Sveriges historia 1230—1436*, 1928. — Uppsalamötet berörs endast i förbigående i Kumlien 1933, s 65 not 1, s 68 not 9.

⁶Staf 1935, s 14. Från Hildebrand HT 1893 har övertagits den grundlösa uppgiften om "riksens råds fullmäktige" som avsedda underhandlare.

⁷Lönroth 1934, s 142.

⁸Lönroth 1943, s 5. Jfr Lönroth i *Representative Assemblies of Medieval Sweden*, 1955 (omtryckt i *Scandinavians. Selected Historical Essays*, 1977, s 88f): "a representation of the common peasantry, at least was planned at a provincial meeting".

⁹Ahnlund HT 1944, s 22. Gentemot Lönroth hävdar han att uppgiften om Stockholms deltagande i Strängnåsmötet 1437 är "tillfällig och fragmentarisk, föga ägnad att stödja allmänna slutsatser" — något som dock ej hindrat honom från att draga sådana av "den tillfälligt bevarade uppgiften" om det beramade mötet i Uppsala.

Huvudpartiet av Ahnlunds uppsats tycks dock vara föranlett av att Gottfrid Carlsson i *Sveriges historia till våra dagar* 3:1, 1941, "på 1430-talets riksmöten anlagt en utpräglat restriktiv mättstock", s 6. Carlsson berör där ej — veterligen ej heller i andra skrifter — kallelsen till Uppsala (jfr not 27).

¹⁰S Carlsson—J Rosén, *Svensk historia* 1, 1962, s 291. Likaså Rosén i *Den svenska historien* 2, 1966, s 206. Se även Roséns artikel Riksdag i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KL)* 14, 1969, spalt 239, där ständerformeln verklighetsunderlag styrkes med kallelsen till Uppsala.

¹¹Se J Liedgrens artikel Arkiv i *KL* 1, Stockholm 1956, spalt 217. För Erik av Pommerns tid se Schück 1976, s 216 ff. Exempel på sådana brev för Strängnäs biskopsdöme/Södermanland ur ER E (och föregångare): 8/9 1455, 29/3 1458, 18/2 1466, 1/12 1497. Märk också det strax nedan behandlade av 12/12 1436. Att med Ahnlund HT 1944, s 23, här räkna med "normalexemplar i biskopen—kanslerns förvar" är att onödigt komplicera förhållandet.

¹²Ett samtida belysande exempel i C 19, UUB, fol 161—163; SMR 683, 706-9: domkapitet i Linköping till prästerna i Sevede, Handbörd och Aspeland att kungöra bifogade brev från mötet i Arboga mars 1438, utfärdade av ärkebiskopen, av biskoparna och av drotsen och marsken. För C 19 se not 36.

¹³Papper, RA. SMR 495; tryckt i H Reuter Dahl, *Svenska kyrkans historia* 3:2, 1863, s 533. Brevet ingick bland "förmäliga handlingar" och är registrerat i ER A—C, men fördes inkonsekvent till de brev av förment kyrkligt innehåll som 1671 överfördes till antikvitetskollegiet. Liedgren 1987, s 205, 209.

¹⁴FMU V 4603; Schück 1976, s 368; Tunberg 1931, s 154.

¹⁵*Nya källor till Finlands historia* nr 111; Schück 1976, s 374; Tunberg 1931, s 164, 204. Missvisande för Tunberg (och Ahnlund) hit det i andra hand kända kallelsebrevet för Finland att i enlighet med landslagen vara företrätt vid Kristian I:s val och kröning 1457.

¹⁶Schück 1985, passim. 1527 ses där som en gräns för ständens särskiljande.

¹⁷Staf 1935, s 15 f, 22, 26.

¹⁸SMR 246-7. Thunberg 1931, s 66; Ahnlund HT 1944, s 7.

¹⁹*Nya källor till Finlands historia* nr 111; BSH 5 nr 372; Schück 1976, s 374, 383; Tunberg 1931, s 164, 180, 208 f.

²⁰Den ovannämnda kallelsen till landsortsmöten 1504 riktar sig till bl a "kronans skattskyldiga bönder och meniga allmogen" men benämner de till ombud utsedda endast "bönder". Tunberg 1931, s 164; jfr s 156 (1497).

²¹Schück 1985, s 33; jfr s 37, 46. Jfr Sten Claëson, Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige, *Rättshistoriskt bibliotek* 39, 1987, s 223 f.

²²H Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste* 1, 1869, bilaga s 26 f.

²³Ämbetsarkivet, RA, D2:III a 1—5, 8, IV 2—4; Bergh 1916, s 293 ff. Jag har kunnat utnyttja en promemoria (1941) och en registrant (1940), utförda av Ina Friedländer, i Svenskt Diplomatariums samlingar, RA.

²⁴Ämbetsarkivet, RA, D2:IV 1.

²⁵Ämbetsarkivet, RA, D2:II 1. Se Schück 1976, s 213 ff. Jag nödgades där påpeka, s 213, att det äldre inventariet A 1 saknades sedan 1968. Det har nu påträffats inom arkivet och återförts.

²⁶Schück 1976, s 217, 219: Filippas brev till Strängnäs domkapitel 1429 om Tomas Simonssons val till biskop; företrädarens namn Arent har lästs "Gert". — Det kan vara frestande att i denna "kopia på papper" se ett originalbrev, berövat sin besegling och därmed av Runell taget för en avskrift. Proveniensen från Strängnäs domkyrka kan tyckas tala härför: riksrådets brev i original borde ha bevarats där, medan avskrifterna spreds över stiftet. Emellertid är det att underskatta Runells diplomatiska kompetens. Skillnaden är dock avsevärd mellan en avskrift på papper och ett pappersbrev som det av 12 december 1436 till Strängnäs stift (av Runell betecknat "orig." i ER C), där ännu kan ses hur papperet varit hopvikt och förseglat med två signet (nu saknade). Tänkbart är att "kopian på papper" varit ett blad, löstaget ur en gammal kopiebok. Se Schück 1976, s 203 f, om A 1 RA, som innefattar en defekt kopiebok av strengnensisk proveniens: fjorton blad upptagande texter av riksintresse 1327—1457.

²⁷Carlsson 1941, s 356 f; N Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa*, 1953, s 261, 264.

²⁸*Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, 1940, s 214.

²⁹*Svenska medeltidens rimkrönikor* 2, SFSS 17:2, vv 940-1.

³⁰Carlsson 1941, s 344, samt i artikeln Engelbrekt Engelbrektsson, *SBL* 13, s 585 f.

³¹*Sveriges traktater* 3, s 129, 131, 134, 150, 154.

³²Schück 1976, s 244 ff. Här utnyttjade brev tryckta i *Historiska handlingar* 7, s 12 ff.

³³1403 års förslag: *Historiska handlingar* 7, s 8; SD I 380. Avlysningen av femtonmarkshjälpen 3 maj 1403: SD I 328. Lönnroth 1940, s 176 ff, 183 ff; F Dovring, *De stående skatterna på jord 1400—1600*, HVLS 49, 1951, s 51 ff.

Lönnroth menar att den "fullgård" som utgjorde 15-markshjälpen, var lika med en "fullsutten" bonde och räknar därför med att "hjälp" ersatte också den "laga" skatten. Dovring hävdar däremot att "hjälp" var lagd på en grupp bönder, liknande den i 1403 års förslag föreskrivna, och, i likhet med vad som där förutsattes, utgick vid sidan av "laga" skatten. Jag delar här Dovrings mening.

³⁴*Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok*, 1890, nr 459, 460. Se även facsimileutgåvan: *Codices medii ævi Finlandiæ* 1—2, 1952.

³⁵Lönnroth 1940, s 214, och Dovring 1951, s 59, har lagt huvudvikt vid detta senare brev: med hänvisning

till Åbopenningens nedsättande till två tredjedelar av sitt gamla värde nedskrivs skatteunderlaget med var femte "rök eller mantal". Håri ser de hela den finska skattnedsättningen. Det förra brevet får därmed innebörd av allmänt hållet skydds brev.

Men det senare brevet — "Nadhenne breff på hwar fempthe rööck som affslogx aff skatthen före thet som frölsæ och vnder kirkian ær komedh" — innebär helt klart en ytterligare, särskild nedsättning för Finland, motiverad med att den generella nedsättningen annars gick åt för att kompensera den orättvisa mot just Finland som nedskrivandet av Åbopenningen inneburit: "thy haffua the ther vm enga liisa fangeth". Det faller således utanför vårt ämne.

³⁶C 19, UUB, fol 159 v, SMR 482. (Det tryck, hos F H Jahn 1835, vartill där hänvisas, har så dålig text, efter en Langebeks avskrift, att icke vare sig 'fyra' eller 'sex' framträder, något som kan förklara att varken Lönnroth eller Dovring uppmärksammat brevet.) Om C 19 se H Schück, *Ecclesia Lincopensis*, 1959, s 230.

³⁷*Några gamla stadgar*, 1687, s 44; Schück 1976, s 232, 274, 535 (om tidiga redaktioner).

³⁸Schück 1976, s 392 ff. Så menar också Lönnroth 1940, s 215, för Strängnässtadgan.

³⁹BSH 3 nr 23.

⁴⁰Exempel härpå hos Schück 1976, s 48, 62.

⁴¹G Carlssons artikel Engelbrekt Engelbrektsson i *SBL*; K G Grandinson, Vilken var Engelbrekts dödsdag?, *HT* 1933; G Paulsson, Studier i "Strängnäs martyrologiet", *Historia och samhälle*, 1975, s 31. Jfr N Ahnlund, Engelbrekts gravskrift, *Formvännen* 1946. Krönikans text företer här en egendomlighet. Liksom vid dateringen av mötena i Halmstad 1435 och i Arboga 1436 har Fredebern ursprungligen endast begynt dateringen med ett "efter Guds börd fjorton hundra år", varefter han lämnat ett trångt utrymme för en kompletterande vers. När han sedan fört in en sådan har ordet "fredagen" först inte ingått, utan har av honom tillagts i marginalen och signerats in. Denna datering av Engelbrekts död ter sig därmed tvivelaktig. Karlskrönikan, *Äldre handskrifter i fascimile* 1, 1938, s 67. Dateringen av Stockholms privilegiebrev till den 1 maj 1436 kan såsom fiktion icke tillmätas vitsord vad gäller tidpunkten för rådets möte.

⁴²Ahnlund har uppmärksammat dateringens sakliga betydelse. Han underkänner (*HT* 1944, s 22 not 3) Lönnroths datering 10 maj till förmån för 3 maj, "vilket ju har en viss vikt för frågan, om mötet kom till stånd". I sin uppsats 1946 (not 41) räknar Ahnlund dock med 4 maj som dödsdag!

Svält och stölder i Övre Norrland under 1610-talet

Av Lennart Lundmark

Västerbottningarna råkade ut för några hårda år i mitten av 1610-talet. Anledningarna var flera. Utskrivningarna till krigsmakten hade länge dragit manfolk från bygden. Skörden slog fel fyra år i rad — från 1614 till och med 1617. Den stora extraskatten Älvsborgs lösen spädde ytterligare på problemen under de sex uppördsterminerna från 1613 och framåt. Följden av allt detta blev att många människor hade svårt att försörja sig.

De besvärliga åren kan beläggas i flera typer av källmaterial. Genom en analys av rannsakningslängderna efter Älvsborgs lösen visade Sven Lundkvist att en stor del av befolkningen måste befrias från skatten på grund av fattigdom. För att ytterligare fördjupa bilden av försörjning och social struktur i området klarlade han vilka skikt i bondesamhället de befriade tillhörde, hur de fördelade sig på olika mantal, hur många ödehemman som uppstod, anledningarna till skattebefrielsen m m.¹

Tidigare hade S I Olofsson i översiktsverket Övre Norrlands historia konstaterat att missväxt, utskrivningar och skattekrav orsakade svåra förhållanden för en stor del av befolkningen. Han framhöll att de åren ”utan all tvekan blev en av de mest påfrestande perioderna i Västerbottens historia”. Olofsson kunde grunda sina slutsatser på längder för årliga räntan, tionde, utskrivningar samt fogdebrev och han konstaterade att ”de många vittnesbörderna talar ett övertygande språk om de ovanliga lidanden och svårigheter som gick över landsändan och dess befolkning”.²

Det är alltså väl belagt att en stor del av västerbottningarna hade problem med försörjningen vid mitten av 1610-talet. Syftet med den här uppsatsen är att undersöka om de svåra tiderna satte några spår i domboksmaterialet.

Tinget och domböckerna

Det gamla Västerbotten motsvarade i stort sett våra dagars landskap Norrbotten och Västerbotten. I länet fanns socknarna Torne, Kalix, Luleå, Piteå, Skellefteå, Lövånger, Bygdeå och Umeå. Antalet skattskyldiga hushåll var drygt 2 000.³ Framför allt fisket var en viktig binäring till jordbruket.

Västerbottningsarna samlades till ting en eller två gånger om året. Axel Oxenstierna var lagman över hela Norrland från 1611 till 1654 men det arrangerandet gällde i första hand som ett slags förläning på lagmansrätten från området. Han representerades av en underlagman som reste runt till de olika socknarna, när ting skulle hållas. Under första delen av 1600-talet hette underlagmannen i Västerbotten Jacob Andersson Grubb, som skötte den sysslan i inte mindre än 40 år — från 1598 till 1638. Tinget bestod på vanligt sätt av underlagmannen och en lokal tolvmananämnd. Jan Lindegren har visat att tolvmännen i Bygdeå hämtades från storbondeskiktet under perioden 1620—1641.⁴ Tolvmannen var den förmögaste i sin by eller näst intill. Några stickprov i rannsakningslängderna för Älvsborgs lösen bekräftar denna bild även för länet i stort.

I Övre Norrlands historia skriver S I Olofsson att domböcker från Västerbotten är bevarade först från 1635.⁵ Detta är fel och uppgiften har okritiskt återgivits i flera sammanhang. De västerbottniska domböckerna för åren 1612, 1614, 1616, 1618, 1620—23 fanns tidigare i Tidöarkivet och överfördes till Riksarkivets ämnesordnade serier på 1950-talet. Av någon anledning ligger domboken för 1611 fortfarande kvar i Axel Oxenstiernas arkiv.⁶ Orsaken till att domböckerna har bevarats på detta sätt är med största sannolikhet att de blivit kvar hos lagmannen Axel Oxenstierna istället för att levereras till hovrätten. Det var nämligen dit de skulle inlämnas från åtminstone 1613 och framåt enligt 1614 års rättegångsordinantia.

Den här undersökningen bygger på dessa domböcker samt den från 1617 som återfunnits bland räkenskaperna i serien landskapshandlingar.⁷

För Västerbottens del var det inte ovanligt att domböcker bifogades räkenskapen under 1600-talets första år. Detta har inte uppmärksamrats tidigare eftersom domböckerna felaktigt klassats som saköreslängder i Riksarkivets förteckningar. I själva verket finns domböckerna för Västerbotten bevarade i räkenskapen för åren 1601—1610 fränsett 1603.⁸ Det är ingen tvekan om att det verkligen rör sig om domböcker. De innehåller inte bara brott och böter utan också sytningsuppyd, förlikningar, uppbud av hemman och annat som varken ledde till dom eller böter. De har rubriken ”Domar och saker av Västerbotten”.

Varför ligger då dessa domböcker i räkenskapen? Helt säkert kan man inte vara, men några indicier på en möjlig lösning bör ändå nämnas. Under senare delen av 1500-talet gjorde man från centralt håll — utan nämnvärda resultat — flera framstötningar om att domböckerna från häradstingen skulle levereras in till kansliet. Riksdagen i Stockholm 1602 fattade ytterligare ett beslut i det syftet.⁹ Troligen togs just det beslutet på allvar av Jacob Andersson Grubb, men Kammaren struntade i att vidarebefordra domböckerna till rätt instans.

När man försöker frilägga samhällsförhållanden i äldre tid med hjälp av domböcker måste man fråga sig vad tingsprotokollen egentligen visar. Den frågan kan i sin tur delas upp i två: Hur stor del av brottsligheten registreras i domböckerna? Vems rättsuppfattning är domböckerna ett uttryck för? Den dolda brottslighetens omfattning kan aldrig preciseras, det ligger så att säga i sakens natur. Här är inte platsen för några allmänt hållna spekulationer om hur många av det tidiga 1600-talets brottslingar som drogs inför tinget. Källmaterialet ger dock underlag för några observationer.

Christer Winberg har påpekat att det ännu i början av 1600-talet inte var ovanligt att dråpare och den dräptes släkt förliktes. Sådana uppgörelser försvann senare under århundradet.¹⁰ Förlikning skedde vid alla de fyra dråp som tingfördes i Västerbotten under den period som undersöks här. Förlikningarna registrerades på tinget och dråparen fick betala tämligen måttliga böter till kronan. Troligen var mansboten till den dräptes släkt flera gånger högre.

Hovrätten yttrar sig om dråp och förlikning som svar på ett numera förkommet brev från Grubb. Uppenbarligen har Grubb uttryckt farhågor över att dråpare och den dräptes släkt försökt förlikas utan att blanda in tinget. Hovrätten svarar skarpt att dråpare inte ”må förena sig med målsägande utan överhettens vetskap”. Både dråpare och målsägande måste uppträda inför tinget och det är där och ingen annanstans målet skall avgöras.¹¹ Det fanns tydligen tendenser till att göra upp i godo även i så allvarliga brott som dråp. Detta kan vara ett tecken på att en väsentlig del av brottsligheten aldrig drogs inför tinget och denna andel kan dessutom ha varierat högst betydligt mellan brottstyper, socknar och över tid.

I det undersökta materialet finns ytterligare ett nedslag som tyder på att registrering i domböckerna är ofullständig. En man från Sjulsnäs i Piteå socken hjälpte 1623 ”uti överdådighet” två män att rymma ur kistan. De två männen hade satts in där ”på allmogens begäran för deras tredska och motvilighet, att de inte ville komma i rätten tid till skjutshåll”. Men någon registrerad dom på att de två männen skulle sättas in i kistan finns inte, vare sig i 1622 eller 1623 års dombok. Detta trots att tredska mot att uppfylla skjutspikten flitigt registreras i domböckerna för övrigt. Man måste alltså vara försiktig och inte tillskriva domböckernas uppgifter någon heltäckande karaktär. När jag i fortsättningen talar om brottslighet skall det inte tolkas som något annat än den brottslighet som är registrerad i domböckerna.

Så till frågan om vems rättsuppfattning domböckerna uttrycker. I och med att lagmanssysslan blivit en sinekur för aristokratin försköts makten på tinget till nämndens fördel. Underlagmännen var av högst skiftande kvalitet och just i början av 1600-talet hade nämnden en mycket stark ställning.¹²

Den hade inte bara ett avgörande inflytande på tinget utan också över exempelvis utskrivningen av knektar från socknen.¹³

Sedan hovrätterna inrättats från 1614 och framöver och man vidtagit en del andra åtgärder för att stärka centralmaktens ställning ändrades förhållandena efter hand.

Jacob Andersson Grubb kunde alltså inte uppträda som någon myndig och maktfullkomlig domare på tinget. Ett brev från Grubb till Axel Oxenstierna visar att hans ställning inte var särskilt stark. I brevet ber Grubb om att bli tagen i ”hägn och förvar” av överheten, om han inte kan enas med den lokala nämnden.¹⁴ Det finns alltså många tecken på att det är nämndens uppfattning som i stor utsträckning slår igenom i domböckerna från den tiden.

Stöld och hunger

Det är dags att övergå till uppsatsens huvudfråga — nämligen om de svåra tiderna skapade nödkriminalitet och hur tinget reagerade på sådan. Den nödkriminalitet som främst kommer ifråga här är hungerstöld. Först kan man då se på hur dömda tjuvar fördelar sig i domböckerna över huvud taget. Siffrorna är som följer:

1611	1612	1614	1616	1617	1618	1620	1621	1622	1623
1	3		4		15	1	1		

Som synes når antalet avdömda stöldbrott en kraftig topp 1618. Det skulle stämma bra med missväxtperioden som varade till och med 1617. Förhållandena bör alltså ha varit mycket svåra våren 1618. Men som vi skall se visar inte domböckerna hela sanningen om stöldernas fördelning mellan åren.

Stöld kan dessutom ha många motiv och långt ifrån alla är betingade av nöd. Men i det tidiga 1600-talets Västerbotten ansågs stöld som ett så allvarligt brott att fallen fick en ganska utförlig behandling i domboken. Därför kan man gå från fall till fall och granska de motiv som tinget tillskriver brottet. Stölden 1611 kan närmast betraktas som en tvist, eftersom tjuven agerade ganska öppet och ansåg sig ha viss rätt till det hö han tog ur en grannes lada. Trots detta dömdes han till den höga boten 40 mark. Stölderna 1612 var knappast heller betingade av nöd. Två män försnillade några kannor öl, en annan en kittel. Böterna blev i 12 mark för var och en av de dömda. På tingen 1614 behandlades inga stöld och 1615 års dombok är inte bevarad.

Den första hungerstölden hittar vi i 1616 års dombok. Två flickor från Rutvik i Luleå socken — 12 och 14 år gamla — hade kommit över en nyckel, låst upp en grannes förråd och ”för hungers skull stulit några stycken bröd och matvaror”. Den yngre flickan uppgav vid förhöret att hennes mor varit inblandad. Modern dömdes mot sitt nekande att böta nio mark och de två flickorna

fick slita ris. Samma straff fick en 14-årig pojke som även han ”i likä måtto” stulit matvaror.

Vid den här tiden hade Jacob Andersson Grubb varit underlagman i 18 år och troligen är detta de första hungerstölden han träffar på. Det finns åtminstone inga upptagna i de bevarade domböckerna från 1602 och framåt. Grubbs — eller kanske snarare nämndens — reaktion på hungerstölderna kan vi belysa ytterligare tack vare de brev han skrev till högre instans under dessa år. När Grubb skickade in 1616 års dombok bifogade han en skrivelse där hovrätten får frågan hur man egentligen skall döma vid hungerstölden. Den typen av brott gör det enligt Grubb orimligt med ett enhetligt tjuvstraff när värdet av det stulna överstiger sex mark. Han skriver att det är ”sällsamt” att ”icke högre sakfälla 10 eller 12 daler tjuvat än sex mark skadegäld. Huru skall man då sakfälla den som i hungers nöd stjälar till två, tre daler eller mindre?”¹⁵

Innan vi går in på hovrättens svar måste påpekas att man vid denna tid i Norrland kunde hänvisa till två lagsamlingar. Karl IX hade låtit trycka Kristoffers landslag 1608 och gett den kunglig stadfästelse, samtidigt hade domstolarna möjlighet att använda tillämpliga landskapslagar som kompletterande rättskällor. För Norrlands del gällde det Hälsingelagen som tryckts 1609.¹⁶

I det tidigare nämnda svaret om förlikning vid dråp hänvisade hovrätten till Kristoffers landslag. I samma brev får Grubb svar om tjuvstraffen, men då hänvisar hovrätten till 28 kapitlet i Hälsingelagens manhelgdsbalk. Där stadgades varierande straff för stölden på upp till en halv mark. Om någon stal för högre summor kunde fränderna lösa honom med sex mark, annars skulle han dömas från livet. I början av 1600-talet hade summorna i praxis blivit väsentligt högre och tjuven kunde i regel köpa sig fri hos högre instans.

Hovrättens hänvisning till Hälsingelagen förefaller ha varit något slags inledande principdeklaration. Därefter anges att tinget skall följa praxis och döma tjuven från livet, om det stulna är värt mer än 10 eller 12 mark. Men hovrätten har insett att hungerstölden kan kräva särskild behandling. Den skriver: ”Dock considereras om tjuven haver det gjort i hungersnöd med ätande varor, eller tillförne icke haver varit beslagen att han är van att stjäla, eller man haver förmoda bättring, att han intet mera sådant görandes varder. Såsom ock att målsägaren beder för honom, med flera skäligen omständigheter, att man icke kan döma honom av livet.”¹⁷

Hovrätten drar här upp linjerna för en ganska mild praxis vid stölden med förmildrande omständigheter. Svaret konfunderar underlagman och nämnd till den grad att rättsförfarandet mot hungerstölden inte alls fungerar 1617. Anledningen till att det inte finns några stölden i det årets dombok är nämligen att man avstått från att avdöma stölden vid 1617 års ting. Grubb förklarar sig i ett brev som bifogas domboken. Där skriver han att tre hungerstölden inträffat

mellan tingen 1616 och 1617 men att man inte kunnat döma tjuvarna. Grubb refererar de tre stöldfallen och bifogar en förklaring. Han skriver: ”Så alldenstund den kungliga hovrätten, haver givit sitt svar och betänkande att ingen må dömas hänga under 10 eller 12 dalers värde... varför haver man inte kunnat sentera om dessa förenämnda små tjuvsaker. Utan begära E Herrars gunstiga och goda betänkande, så i denna saken, som i allt annat vad sådana små tjuvar skola böta.”¹⁸

Domarna har alltså uteblivit på grund av osäkerhet om hur man skall döma. Vad som kan utläsas av brevet är att det nu handlar om vilka bötessummor man skall döma ut. Att ingen längre skall dömas från livet för smärre stölder med förmildrande omständigheter verkar man vara överens om. Men trots det fortsatte alltså hungerstölderna att blotta motsägelser mellan samtida rättspraxis och det lokala rättsmedvetandet under den hårda tiden.

Det var alltså tre hungerstölder som inte avdömts 1617. Ett av fallen refererar Grubb så här i sitt brev till hovrätten: ”Item en utfattig hustru som haver många små barn, haver av lutter hungersnöd tagit ett får och det slaktat. Dock blev det strax uppenbarat och hon fick det inte förtära. Hennes man visste därav intet.” Detta fall finns endast nämnt i Grubbs brev och tas inte upp vid något senare ting. Möjligen hade det skett någon form av förlikning.

De två andra fallen som Grubb refererar har däremot behandlats på 1618 års ting. Det ena gäller en man i Burträskbyn i Skellefteå socken. Han hade stulit två ungsvin från sin granne. ”Och hade han och hans hustru för stor hungersnöd därtill tvungna blevo, i det de har sju små barn, och det äldsta var icke mer än tio år gammalt. Och hade slätt intet till mat än furubrod.” Vi vet inte om hovrätten svarat på Grubbs frågor om böterna, men nu registreras en ny praxis vid stölder som är helt i överensstämmelse med hovrättens brev från 1616. Domskälen anges så att rätten funnit att stölden var gjord av hungersnöd och inte av ond vanart. Såväl målsäganden som menige man bad för tjuven och han dömdes att uppfylla skadan och böta nio mark.

Det är en ganska måttlig bot, men vi kan ändå göra en liten utvikning här och fråga hur denne fattige man — liksom många andra fattiga — kunde klara att betala böter. Det verkar ha funnits ett system med lån och borgen till böter. Det kan heller inte uteslutas att slakten hade vissa underförstådda förpliktelser i sammanhanget. En skymt av systemet får vi i Grubbs tidigare nämnda brev till 1616 års dombok. Han påpekar där att enligt lagen måste de som dömts till döden själva gå till kungs eller bege sig till hovrätten för att lösa sitt liv med böter. ”Och är fara värt, att ingen vill gå i borgen eller löfte för dem. Kan hända de säger sig vilja resa till överheten, (och) under detta sken till äventyrs rymma sin kos av riket.”

Även det andra stöldmålet som borde ha avgjorts 1617 inträffade i Skellef-

teå. Inte mindre än sju personer blev dömda. Huvudanklagad var drängen Anders Persson som tjänade hos den rike Jacob Burman. Drängen hade i flera omgångar stulit säd och dråsa — avtröskad men orensad spannmål — och burit till fattiga änkor där man bakat bröd och ätit. Han hade också stulit annan mat och ställt till fest med det övriga tjänstefolket. Eftersom han ”var en ung dräng och det förmodades bättring om honom” kom han undan med 40 marks böter. De som varit med och delat på det stulna fick böta sex mark vardera.

I domboken anges inte uttryckligen, att det här skulle vara fråga om hungerstöld. Åtminstone vad gäller Anders Persson själv tyder böternas storlek på att rätten inte heller uppfattade det som sådana. Anders Persson anklagades också för andra stöld, men dem bekände han inte. I domboken uppges att han inte kunde komma till bekännelse ”trots fängelse och junfrupining”. Detta kan vara värt några kommentarer, eftersom man bara känner till ett fåtal fall där brottslingar torterats i tingsrätter. Den vedertagna bilden är att tortyr var förbjuden på den nivån — åtminstone frånsatt vissa trolldomsmål.¹⁹

Junfrur var ett slags tumskrivar och tortyren är här ovedersäglich och öppet redovisad. Trots detta finns det inget som tyder på att man från högre ort skulle ha ingripit mot den.

Tortyr förekom också vid en annan stöld i domboken 1618. Tre drängar i Torne socken hade stulit öl, brännvin och kläde. De bekände en del av stölderna ”och efter flitig och noga rannsaking, med fängelse och järnpining, kunde man dem till ingen annan bekännelse komma”. Någon hungerstöld var det inte och två av drängarna dömdes att böta 40 mark vardera. När det gäller tortyren bör man observera att den endast användes mot sådana som redan erkänt sig skyldiga till en del av de brott de misstänktes för. Detta verkar ha varit den allmänna inskränkningen i sådana här sammanhang — tortyr kunde inte användas mot sådana som förklarade sig helt oskyldiga.²⁰

Inte heller de övriga stölderna i 1618 års dombok var några hungerstöld. Två drängar i Torne hade stulit öl och en packe lärft ur en bod på marknaden. De var så berusade att de knappast visste vad de gjorde och de hade burit omkring det stulna öppet på gatan. ”Och förhörde med deras grannar och någrannar samt nämnden om de någonsin haver förstått att förenämnda drängar haver tillförne något stulit och snattat. Därtill nämnden och gemene man svarade att de aldrig sådant av dem förnummit hava.” Drängarna blev dömda till den synnerligen lindriga boten nio mark tillsammans. Vid tinget i Luleå samma år dömdes två gossar som tagit en säl ur ett nät vid Brändön till sex marks böter vardera. Det verkar dock snarare ha varit ofog än stöld.

I 1620 års dombok hittar vi en nödstöld, men den borde ha avhandlats i domboken 1618 eller möjligen 1619. I Skellefteå kom Olof Joansson i Tuvan inför tinget anklagad för att ha stulit en halv slädfült, ett par lappskor, en utgam-

mal vepa och en ost. Han erkände stölden som inträffat för halvtannat år sedan. ”Och för stor fattigdom och hungersnöd haver han gjort av filten åt sig och sina små barn skor och handskar, och av vepan andra kläder.” Här registreras än en gång i domboken den mildare praxis och det samråd på tinget som nu tillämpades. ”Sedan tillspordes nämnden och gemene man om de tillförne eller sedan hava hört eller förstått något tjuveri med honom. Därtill de samtliga svarade nej, och förmodade bättring om honom, såsom ock bådo att han skulle komma till möjliga böter.” Olof blev dömd att böta nio mark.

Några fler uppenbara nödstölder finns inte i materialet. Det anges inte heller att man diskuterat förmildrande omständigheter på tinget. En man i Umeå som 1621 gjort inbrott i en stolpbod och stulit 16 daler döms till döden trots att han är mycket fattig och att målsäganden ber för honom. Här tillämpas alltså praxis att tjuvar skall dömas från livet om värdet av det stulna överstiger 10 eller 12 daler. Dödsdomen överprövas i vanlig ordning av hovrätten och i domboken året därpå fastställs straffet till 24 dalers böter och återbetalning av det stulna.

De hungerstölder som klart markerades i domboken eller underlagmannens brev var alltså sju stycken i Västerbotten under de granskade tio åren. Fyra inträffade 1616, två 1617 och en 1618 eller 1619. Dessutom tillkommer de sju skellefteåborna som med drängen Anders Persson i spetsen stal mat 1617. Om vi räknar bort öl och brännvin så är detta de enda stölderna av mat i de bevarade domböckerna för Västerbotten under 1610-talet och några år in på 1620-talet. Och detta trots att fyra skördar misslyckats 1614—1617 och att den perioden medförde betydande problem med livsmedelsförsörjningen för många västerbottningar. Men det finns inget givet samband mellan matbrist och hungerstölder. Allt beror på möjligheten att stjäla mat och de sociala normerna i samhället. Vi vet inte hur lätt det var att stjäla mat i det tidiga 1600-talets bondesamhälle i Övre Norrland. Stöldmålet i Luleå 1616 visar att åtminstone en del förråd var låsta. Möjligheterna att komma över andras mat i ett samhälle av den typen bör dock inte ha varit oöverkomliga. Det är betydligt mer sannolikt att det fanns en stark social norm som hindrade tjuvnadsbrott. Ett indicium på detta är de i normala fall hårda straffen för stölder.

Inga hungerstölder finns i de bevarade domböckerna för Västerbotten från 1602 till och med 1615. Nämndens och underlagmannens agerande sedan de första behandlats på tinget 1616 tyder också på att de verkligen var mycket ovanliga. Om hungerstöldernas sällsynthet vid tingen också betyder att de var sällsynta i praktiken kan vi aldrig säkert veta. Men det är inte orimligt att anta någon form av samstämmighet mellan brottsbild och vad som avhandlats på tinget även om inte alla brottslingar hamnar där. Det allmänna rättsmedvetandet i 1610-talets Västerbotten var inte hjärtlöst även om både lag och rättsprax-

is såg mycket strängt på stölder. När det fanns förmildrande omständigheter drev man också igenom mildare domar. Även hovrätten var beredd att ställa sig bakom sådana ändringar i praxis. Det verkar rent av som om även andra stölder fått en förhållandevis lindrig behandling under den period då hungerstölderna förekom och i domboken markeras särskilt att både nämnd och menighet haft stort inflytande på domen. Den formella ordningen var annars att nämnden skulle avgöra skuldfrågan och lagmannen straffet.²⁶

Åverkan och undanhållande

I domböckerna finns även brottet åverkan. Det är den term som tinget använder om tjuvfiske, skördande på annans mark etc. Detta skulle kunna anses som ett slags stöld, men det är tydligt att brottet bedöms på ett helt annat sätt av tinget. Fallen är tämligen enahanda och straffas i regel med 3—9 marks böter. När brottslingarna någon enstaka gång använt våld och till exempel ”fördrivit några lappar” från deras fiskevatten blir böterna väsentligt högre — 40 mark.

I de flesta fallen av åverkan har den dömde ansett sig ha viss rätt till det han tagit. Brottet blir snarast ett slags egenmäktigt förfarande i samband med tvister. Antalet dömda för åverkan mot enskilda fördelar sig på följande sätt mellan åren:

1611	1612	1614	1616	1617	1618	1620	1621	1622	1623
2	9	2	6	4	15	18	2		4

Domarna är som synes ovanligt många 1618 och 1620. För 1618 beror uppgången på att 12 bönder från Övertorneå döms för att ha tagit upp några nedertorneåbönders laxnät och byggt pator på deras vatten. De dömda fick böta 40 mark vardera. Uppgången 1620 har inga speciella drag. Fallen fördelar sig ganska jämnt på socknar och typer. Det förefaller alltså som om de svåra åren 1614—1617 inte får något genomslag i åverkansbrotten mot enskilda. Och man hittar inte heller några uppgifter om till exempel ”åverkan av hunger” i domböckerna.

Ledde de svåra åren till några protester som kan avläsas i domböckerna? Här kan man dra in flera typer av domar som skulle kunna ha en viss protestkaraktär. Ohörsamhet mot överheten, vägran att utgöra skatt eller andra skyldigheter, åverkan på kronans mark och vatten kunde möjligen vara tecken på missnöje med skattetryck och utskrivningar under en försörjningsmässigt besvärlig tid. Även olaga handel skulle kunna räknas dit. Brotten mot kronan fördelar sig så här över åren:

	1611	1612	1614	1616	1617	1618	1620	1621	1622	1623
Åverkan						8				
Undanhållande	1		1 by	3		3 + 1 by			1	
Olaga handel		1			13				1	1
Tredska	4	7	5	13	9	3	4	6		12

I tabellen ser man en viss hopklumpning av fall under de svåra åren 1616—1618. Men när man granskar fallen står det klart att de knappast kan knytas till vare sig hunger eller proteststämningar. Fallet av åverkan mot kronan 1618 består av att åtta bönder i Torne socken byggt olaga laxpator över kungsådran. De fick böta 40 mark vardera. När det gäller undanhållande består alla individuella fall — utom det 1622 — av att man inte levererat in tionde i rätt tid. Det anses uppenbarligen inte vara något uppseendeväckande brott eftersom det bara bestraffas med 2—3 marks böter. Undanhållandet 1622 har allvarligare karaktär och riktar sig mot nämnden. En bonde i Skellefteå har velat rädda sin son från att bli utskrivet till soldat och ”mot ståthållarens och befallningsmannens bud bortsänt sin son undan nämnden”. Det kostade honom 40 mark.

Två byar blir kollektivt dömda för undanhållande. I båda fallen gäller det laxfisket. I Kalix socken blev bönderna i nuvarande Vännäsby vid Överkalix ”beslagna att hava försnillat kronans tredjedel av sitt laxbruk” 1616. Byn dömdes att betala 40 marks böter. Två år senare gjorde sig Tavleborna i Umeå socken skyldiga till samma brott och fick samma påföljd. Eftersom hela bylaget skall vara med och betala böterna kan de knappast betraktas som hårda. Vi kan påminna oss att mannen som stal hö ur sin grannes lada 1611 fick böta 40 mark ensam och de övertorneåbor som tagit upp grannarnas nät och byggt pator på deras vatten fick böta 40 mark vardera.

Om vi går över till olaga handel så består de enskilda fallen bönder som sålt enstaka skinn. De 13 som döms 1617 är birkarlar som handlat i lappmarken på olaga tid.

Slutligen har vi brottsrubriceringen tredska. Ofta specificeras brottet med att man försummat underhållet av broar längs ”allmänna vägen” eller att man ”kvarsitter i tredska” i stället för att fullgöra sin skjutsplikt. Tredska bestraffas genomgående med tre marks böter — en jämförelsevis låg summa. Från och med 1620 upphör man praktiskt taget att ange anledningen till tredskan. Troligen rör det sig bara om en förändring i registrering. Men det kan inte uteslutas att några av dem som döms för ospecificerad tredska resterar med skatt. Kungl Maj:ts utsände Erik Tönnesson utfärdade 1620 en order om att alla som tredskar med att betala in resterande medel till Älvsborgs lösen skall tingföras.²² Frågan måste lämnas öppen, men man ser i alla fall ingen skillnad i straff. Böterna är hela tiden tre mark.

I några enstaka fall har dömda rymt ur fängsligt förvar. En man i Torneå hade 1611 huggit en granne i armen och bröstet med en kniv. Han sattes i kistan, men sedan hans hustru gett honom en kniv skar han sig ut genom botten. Därefter sökte han upp den knivskurne och förlikades med honom. Böterna för rymningen blev 40 mark. Det andra fallet är det tidigare nämnda då mannen

från Sjulsnäs befriade de två tredskande ur kistan 1623. Han fick också böta 40 mark.

Det är alltså inte mycket till protester man hittar i domboken. Trots att missväxtperioden sammanföll med en ökning av skatten till långt mer än man tidigare varit med om finns inga tecken på ens individuell upproriskhet i domböckerna. De vedertagna kanalerna med besvärsskrivelser och suppliker till överheten ansågs tydligen tillräckliga som politiskt uttrycksmedel. De möjligheterna utnyttjades också och gav en del resultat. Det verkar som om bönderna dessutom hade goda möjligheter att driva igenom skattelindringar hos den lokala fogden. Kronan avsatte fogdarna Evert Eriksson 1614 och Abraham Staffansson 1618 därför att de hade varit alltför benägna att gå med på avkortningar av skatten. I båda fallen bad allmogen att man skulle få behålla fogden.²³

Möjligheter att påverka lokal och central överhet saknades alltså inte, något som också understrukits av tidigare forskning.²⁴

Men överheten kunde också påverkas genom mer hårdhänta metoder. Sven A Nilsson har fäst uppmärksamheten på flera lokala upplopp och oroligheter bland bönderna under 1620-talet.²⁵ Här finns uppenbarligen variationer mellan skilda regioner. I materialet från Västerbotten framträder bilden av en tämligen foglig och lättregerad bondeklass. Inte ens fyra missväxter i rad parade med utskrivningar och kraftiga skattehöjningar ledde till några mer spektakulära protester.

Variationerna väcker frågor om bondesamhällets förhållande till överheten, inre politisk struktur och förmåga till gemensamt agerande. Eva Österberg har fört fram polariseringen mellan ett välbärgat storbondeskikt och landsbygdens undergrupper som en faktor som kan ha hämmat samordnade aktioner mot överheten. De välbärgade bönderna hade ganska goda möjligheter att utöva ekonomiskt och politiskt inflytande lokalt och centralt. Undergrupperna sjönk möjligen ner i politisk apati och tystnad inför övermakten.²⁶ Inget i min undersökning motsäger den bilden. Men man bör kanske också betona alla de mål om förtal, angiveri, tvister, smädelser, slagsmål etc som i så stor utsträckning drogs inför tinget grannar emellan. Ett samhälle präglad av så mycket oenighet och tråtor har en lång väg till inbördes solidaritet och gemensamt agerande mot en krävande och stark överhet.²⁷ Frågan om olika typer av ideologisk och politisk kontroll på skilda nivåer i lokalsamhället blir självfallet också viktig i sammanhanget.²⁸

Sammanfattning

I uppsatsen har jag granskat de bevarade domböckerna för Västerbotten under perioden 1611—1623. Under fyra år vid mitten av 1610-talet drabbades länet

av missväxter och andra prövningar i en omfattning som föranlett tidigare forskning att karakterisera tiden som nödår för en stor del av befolkningen. Jag har fäst särskild vikt vid eventuella hungerstöder under den perioden.

Det inträffade ett fåtal fall av nödkriminalitet under de svåra åren, men intressantare än själva förekomsten är den reaktion fallen väckte. Tinget var uppbarligen helt oförberett på den typen av brott och efter en brevväxling med hovrätten — och ett års uppehåll i dömandet av tjuvar — ändrades praxis i mildare riktning. I domböckerna markeras särskilt att nämnd och menighet haft stort inflytande på de straff som utmättes.

Resultaten kan förhoppningsvis tjäna som ett bidrag till forskningen om det äldre bondesamhällets brottslighet och sociala dynamik i stort. Vi behöver tränga djupare in i föreställningarna om rätt och orätt, ordning och kaos, ont och gott i 1600-talets landsbygdssamhälle. Fortsatta undersökningar av lokal rättstillämpning och dess förändringar kan troligen hjälpa oss en god bit på väg.

Noter

- ¹ Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige, R Torstendahl—M Revera (red), *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Uppsala 1979.
- ² Övre Norrlands historia under Carl IX och Gustaf II Adolf, G Westin (red), *Övre Norrlands historia 2*, Umeå 1965, s 216.
- ³ Olofsson 1965, s 118, 175, 205.
- ⁴ *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620—1640*, Uppsala 1980, s 137 ff.
- ⁵ Olofsson 1965, s 404.
- ⁶ Axel Oxenstiernas arkiv, handlingar rörande lagskipningen i Norrland, vol E 798, RA.
- ⁷ Västerbotten 1617:1, RA.
- ⁸ Domböckerna finns för respektive år i Landskapshandlingar, Västerbotten 1602:7, 1604:2, 1605:3, 1606:3, 1607:10, RA. Från 1608 ligger norra och södra prosteriet åtskilda. Med norra prosteriet nämnt först ligger de i *ibid*, 1608:3, 1608:8, 1609:10, 1609:2, 1610:16, 1610:11.
- ⁹ J E Almquist, *Häradsstingsprotokollen före 1614*, Stockholm 1945, s 17.
- ¹⁰ *Grenverket. Studier rörande jord, släktkapssystem och ståndsprivilegier*, Lund 1985, s 82.
- ¹¹ Hovrätten till Grubb 5/10 1616, vol E 798, RA.
- ¹² G Inger, *Svensk rätts historia*, tredje upplagan, Lund 1986, s 115 f.
- ¹³ Lindegren 1980, s 145 f.
- ¹⁴ Grubb till Axel Oxenstierna 8/9 1614, vol E 798, RA.
- ¹⁵ Grubb till hovrätten, odaterat. Bifogat 1616 års dombok, vol E 798, RA.
- ¹⁶ Inger 1986, s 73.
- ¹⁷ Hovrätten till Grubb 5/10 1616, vol E 798, RA.
- ¹⁸ Grubb till hovrätten 3/9 1617, *ibid*.
- ¹⁹ H Munktel, Tortyren i svensk rätts historia I—II, *Lychnos* 1939—40; B Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, andra upplagan, Lund 1984, s 258.
- ²⁰ Munktel *Lychnos* 1939—40.
- ²¹ Inger 1986, s 54, 115 f.
- ²² Olofsson 1965, s 397.
- ²³ *Ibid*, s 195, 215.
- ²⁴ E Österberg, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige un-*

der och efter nordiska sjuårskriget, Lund 1971, s 243 ff; d s, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300—1600*, Lund 1977, s 227.

²⁵S A Nilsson, *Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid, Saga och sed 1973—74*, s 150.

²⁶E Österberg, *Alternativa processer i det gamla bondesamhället, Tvärsnitt 1984:3*.

²⁷Winberg 1985, s 212 ff.

²⁸J Lindegren, *Med glädje och utan suckan. Om den samhälleliga kontrollen i ett lokalt perspektiv*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (manuskript) 1987.

Statsmaktens närvaro

Lokalsamhället och rannsaktionskommissionerna under
1500- och 1600-talen

Av Sven A Nilsson

I en uppsats från 1974 har Sven Lundkvist fäst uppmärksamheten vid det då nästan helt obeaktade materialet från 1619—22 års rannsakingar över Älvsborgs lösen. Man undersökte där hur denna hade burits upp och vilka underslev som begåtts. Skatten var avsedd att fånga upp ett långt större antal betalande än vanligt, vilket gör både längderna över den och rannsaktionsakterna viktiga för studier över bebyggelse- och befolkningsförhållanden. Lundkvist har själv använt dem för att belysa en rad frågor om rörlighet och social struktur i den tidens Sverige.¹

Rannsakingarna förrättades av kommissarier, som rannsakade vid tingen i närvaro av häradsnämnd och präster. Av samma slag är ett stort antal andra kungliga kommissioner, som likaledes reste runt och rannsakade efter försvunnet skatteunderlag. En annan form är den där man tar upp och prövar allmogens klagomål, så som vid 1616 års rannsakingar i Finland. Ännu en när man söker stilla oron i landsändarna, vilket sker vid förmyndarregeringens rundresa 1639, som även den tog formen av en rannsaking över missförhållanden. Närbesläktad är den vid några tillfällen återupplivade konungsräfsten, som också den var kringresande och skulle döma i högsta instans men ofta hade även andra uppdrag än de juridiska.

Oberoende av vilken form det gäller, har det i regel funnits möjlighet för den vid tingen församlade allmogen att framföra klagomål, och omvänt har man bevakat kronans intressen även när rannsakingen gällde annat. Gemensamt för de rannsakingar som avses är också att de riktar sig mot personer och grupper som göres ansvariga för de missförhållanden man undersöker. I praktiken är så ofta fallet även med konungsräfsten.

Materialet från 1500- och 1600-talens rannsakingar har — i den mån det varit känt — utnyttjats i forskningen; mindre dock än man haft anledning vänta. Kommissionerna som sådana har däremot inte ägnats någon större uppmärksamhet och kan inte heller här tas upp till mera ingående behandling. Det är framför allt en fråga jag har velat belysa: deras funktion i relationen centralmakt lokalsamhälle. Den bör ha varit särskilt betydelsefull under tiden före

landshövdingeämbetenas tillkomst på 1630-talet, då en genomförd regional kontroll etablerades. Men kommissioner av detta slag har förekommit även senare, då man alltså fortfarande haft behov av detta extraordinära institut.

1

En av de få som uttalat sig om rannsaktionskommissionerna är Emil Hildebrand, som i utgåvan av ett klagomålsregister 1563 helt kort orienterar om den äldre Vasatidens kringresande kommissioner. Han påpekar att de tog upp allmogens klagomål och höll räfst med adeln och fogdarna och småningom fick en ny uppgift i undersökningar av olagligt frälse. Han konstaterar också deras samband med den "gamla" konungsräfsten och deras betydelse under tiden före lantregeringens ordnande.²

Två konungsräfst är kända från Gustav Vasas senare regering. Enligt brev den 6 februari 1545 skulle man förhandla i landsorterna om en hjälpskatt och samtidigt informera undersåtarna i aktuella ärenden. Kommissarierna skulle dessutom hålla konungsräfst, som inte kunnat ske på många år, och där ta upp klagomål, som inte kunnat avgöras på härads- eller lagmansting. Den 25 februari 1558 utfärdades en fullmakt för Svante Sture m fl att hålla konungsräfst i Västergötland, Värmland och Dal. De skulle bistå dem som hade klagomål eller vederfarits orätt av fogdar och befallningsmän och förhandla med undersåtarna i olika frågor. Samtidigt fick Jöran Persson en instruktion för sina uppdrag i Västergötland. Han skulle tillsammans med fogdarna förhandla om olika gårdar men också ta upp klagomål mot fogdar och adel. Vidare upprätta längder över kyrkogods och kungens och adelns gods. Likaså över gårdar som adeln och andra slagit under sig och skattegårdar som den skiftat till sig.

Den konungsräfst vi här möter är en utvidgad sådan, där räfstherrarna även skulle förhandla om olika pålagor, en kombination som givetvis skapat en gynnsam förhandlingsatmosfär. De hade också andra uppdrag och skulle i varje fall 1558 ta upp allmogens klagomål mot fogdar och adel. Detta också i kronans intresse, vilket även var fallet med de godsinventeringar Jöran Persson skulle företa. Från båda räfsterna finns dombrev bevarade.³

Klagomålsregistret 1563 redovisar en rannsaking i Småland, som förrättades av Erik Månsson (Ulfsparre) och sekreteraren Jakob Teit. Teit har fört pennan och om hans redovisning säger Hildebrand: "hvad som särskilt frapperar är den anda av välvilja, nästan godmodighet, som genomgår densamma, ett ovanligt drag i Erik XIV:s regering, för hvilken en kall och hjärtlös skärpa eljest är betecknande".

Teits tonfall kan möjligen ge detta intryck, men hans berättarstil är förrädisk

genom den bakomliggande ironin.⁴ Och den välvilja han demonstrerar har ett syfte: att visa hur man på detta sätt fått krigsfolk och klagande bönder att finna sig i sina villkor. Bönderna hade klagat över nya skatter och över dagsverken och andra besvär. Vilket kommissarierna lovade framföra till kungen ”och förtröstade dem, att de uppå deras underdånige besväringer, som de ödmjukeligen hade andragit, skulle näst Guds hjälp bekomme H M:ts vår allernådigste herres svar, huruledis H K M:t nådigst vill att beställas skall”.

Att bönderna fogade sig, berodde tydligen också på att man visade förståelse för deras klagomål över fogden, Lasse Toprider. De hade haft ännu mer att klaga på, om kungen ville sätta till en annan fogde, ”men så länge de befrukte att Lasse Toprider skall komma igen, så drista de icke klaga”. Kommissarierna förklarade att kungen inte vetat något härom och befriade bönderna från husbondehåll och annat som fogden lagt på, tills man fått svar från kungen. ”Då tackade de allesammans högbem:te K M:t v.a.n. herre och drogo där med ganska glada hem till sitt”.

Ett annat ärende gällde den utskrivning Lindorm Persson (Ulfsax) förrättat, över vilken bönderna hade mycket att klaga. En av dem, Gisle Bagge, hade dragit till kungen och utverkat hans brev. Även om klagomålen inte var helt berättigade, hade man försäkrat Gisle, att han skulle njuta kungens brev till godo och sagt att om han eller någon annan hade klagomål, skulle de ge dem till känna, ”man ville väl så förskaffat, att de skulle få hugsvalelse på deras klagomål”. När allmogen hörde detta, ”då tackade de allesammans på nytt H K M:t v.a.n. herre och både, att H K M:t ville värdiges veta allas deras bästa”.

Kommissarierna hade även medlat mellan allmogen och krigsfolket och sökt stilla ryttarnas klagomål över att de inte fått ut lön och underhåll. De hade förklarat detta bero på att man inte fått mer från myntet än vad som behövdes till krigsfolket i Estland. När nu dessa som låg i fält mot fienden hade visat tålamod, borde ”oss svenske göra det vår infödde herre och konung, dennom vi fullkommeligen alla veta hava både viljan och makten till att löna oss”. Man hade också försäkrat att ryttarna skulle få sitt, när ryttmästaren Knut Bengtsson hade kommit.

Även med adeln hade man förhandlat, framför allt om rusttjänsten, där Teit infordrat register över gods och förläningar. De skärpta kraven hade gjort läget besvärligt för knapadeln, som sökte utvägar att trots bristande rusttjänst få behålla sitt frälse. Men här nöjde sig kommissarierna med att hänvisa till 1562 års konstitution och dess konsekvens: att de som inte mäktade göra rusttjänst skulle gå under skatt. Endast en medlem av högadeln figurerar nämligen, fru Magdalena (Gyllenstierna) till Bergkvara, som förhört sig om möjligheten att föra stalloxar över gränsen till Danmark. Teit säger sig ha hänvisat till kungens förbud; denne skulle ”det till äventyrs taga värre vid sig, än om en bonde utför-

de någon del, efter Hennes Stränghet mera visste vad sådana förbud hava innebäre, än en simpel bonde vet”.

Även i detta fall har man alltså kopplat en rannsaking samman med krav från kronans sida. Och här är Teit mycket upplysande. Inte för resultaten, han braverar alldeles för mycket för att man skall våga tro på vad han säger om glada och tillfredsställda bönder. Utan för det som mera indirekt framgår om syftet med det hela, där Teit med tanke på att han skriver till sin kunglige herre bör var mera vittnesgill. Han är snäv i tonen när han redovisar sina mellanhanden med adeln men påfallande välvillig när det gäller bönder och krigsfolk. I deras fall har man ansträngt sig att fånga upp och tillrättalägga missnöjet med ökade pålagor och bristande löner, en uppgift desto nödvändigare som Erik XIV:s aktiva utrikespolitik måste få sådana följder. Metoden var löften om eftergifter och en hänvisning till kungens nåd och vilja att inskrida mot övergrepp som begåtts honom ovetande. Syndabock blir fogden, Lasse Toprider, och samma förklaring skymtar när det gäller de för utskrivningen och myntningen ansvariga. Den återkom under kriget, när kungen inte kunde betala krigsfolket; skulden lades då på räntmästarna som avrättades på löpande band.⁵ Kungen själv står skuldlös; han är monarken som vill rättvisa och sitt folks väl.

Teits redovisning är unik genom att den så åskådligt visar hur man på det lokala planet etablerar statsmaktens skydd och kontroll och samtidigt tillgodoser dess egna intressen. Så skulle också bli fallet vid de många rannsakingar som gällde godsfrågor. Även Teit hade utfört sådana, likaså Jöran Persson från vars rannsaking finns en fragmentarisk redovisning över adelns godsförvärv, tydligen av skattejord. Det stora flertalet rannsakingar under 1500-talet gäller just detta, dvs förvärv av skattejord som man sedan försvarar under frälse. Frälsejordens ökning under medeltiden berodde främst på sådana transaktioner, mot vilka kronan kom att resa stränga förbud. Den sökte då också i flera räfster återta det förlorade, de mest kända drottning Margaretas och Karl Knutssons räfstes. Adeln fortsatte dock att köpa skattejord, under 1500-talet i stor utsträckning, och kronan skred även nu in med rannsakingar. De inleddes under Gustav Vasas senare år och fortsatte hela 1500-talet igenom med en viss koncentration till Erik XIV:s och Johan III:s tidigare regeringsår. Man tog då ofta upp även andra frågor, om ödesmål, adelns ofrälse giften m m, allt i syfte att öka kronans inkomster.⁶

Från Gustav Vasas senare år finns utom Jöran Perssons register även ett tryckt ”Jakob Teits klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555—1556” och ett med detta sammanhängande register på skattejord som adel och borgare i Finland slagit under sig, som båda återgår på lokala rannsakingar. Till Erik XIV:s första år hänför sig flera rannsakingar i olika svenska landskap,

som även gäller andra adelns försyndelser och alla resulterat i utförliga register. För Finland har vi då ännu ett register över ”Klagomål emot frälset och Kong: e M:ts fogdar uti Bottnen och Finland anno 1562 den 23 juli”, som utgör en sammanställning av adelns och fogdarnas övergrepp och även det bör återgå på lokala räfster.

Under Johan III kommer en ny våg rannsakingar. De föregås av flera brev och mandat mot de olagliga köpen av skattejord med hårda straffhot. Till en början skulle fogdarna rannsaka om detta, men snart tillsattes särskilda kommissioner med motivering att fogdarna ingenting gjort av fruktan för dem som köpt jorden. Så var fallet när Henrik Klasson Horn, Herman Fleming och Bertil Eriksson (Ljuster) 1572 och 1573 fick fullmakt att rannsaka i Finland. 1574 utfärdades brev för Nils Henriksson, Lasse Matsson m fl att rannsaka i götalandskapen över ödehemman, ofrälse giften, adelns köp av skattejord och andra jordförvärv på kronans bekostnad. Kommissarierna var fogdar och hade måst skaffa sig skydds brev av kungen på grund av oviljan över deras rannsaking. Även 1575 och 1576 rannsakade man över ofrälse giften och köp av skattejord och fortsatte även senare härmed, vanligen då inom ramen för den ordinarie förvaltningen. I flera fall läggs uppdragen på ståthållarna, särskilt i Finland, där förhållandena ännu länge framstod ouppklarade. Här finns också från slutet av 1580-talet en serie jordrannsakingar i olika finska län.⁷

Genom rannsakingarna har åtskilliga köpta hemman återförts under skatt och en del frälsehemman förlorat sitt frälse som följd av ofrälse giften. Väl så viktigt var att det nu eftertryckligt inskräpts att det krävdes kungens tillstånd för köp av skattejord och framför allt för att lägga sådan jord under frälse. Breven härom blev under senare 1500-talet en allt vanligare form av kungligt nådevedermäle och den form under vilken skattejord donerades till adeln. Samma krav gällde vid ofrälse giften; endast genom kungligt medgivande kunde gods en då bevaras under frälse.⁸

Vad har rannsakingarna betytt i relationen centralmakt och lokala menigheter? Som framgått har de i regel förrättats av folk utifrån, män ur högadeln och den centrala förvaltningen, som vid tingen företrädde kungen gentemot fogdar och adel, vilka gjordes ansvariga för de övergrepp och försummelse som begåtts. Så skedde också när fogdar rannsakade inom andras distrikt. I deras fall fanns dock den svårighet som kom fram vid 1574 års rannsakingar och som även kungen understryker, svårigheten att hävda sig mot dem som skulle drabbas av räfsten.

Det var här inte bara fråga om att markera statsmaktens närvaro. Vid gods rannsakingarna tycks man visserligen inte direkt ha inhämtat allmogens klagomål och inte heller ha utnyttjat situationen till förhandlingar om annat. Men

allmogens medverkan var en förutsättning för att rannsakingen skulle kunna genomföras; det var i många fall bara den som kunde lämna uppgifter om vad som skett vid adelns jordförvärv och om vilka intressen som då trädde för nära. I fall av köpt skattejord är det vanligen släkten som framträder och begär få lösa in jorden. Ibland uppges att bönderna drivits bort från sina gårdar, tydligen i samband med sätesgårdsanläggningar. Även att köparen lagt skatten över på andra bönder, som då fått betala för de hemman som nu hävdades som frälse. Teit ger många exempel på detta och talar om dem som ”efter det finska sättet” lägger skatten över på andra.

Rannsakingar av detta slag, förrättade av kungens utsända, bör hos menigheterna ha markerat hans vilja att gå till rätta med lokala makthavare. Detta desto mera som de själva drogs in och fick möjlighet att klaga. I det senare fallet fanns även andra möjligheter; man kunde gå den rättsliga vägen eller klaga hos kungen eller — och något omständligare — lägga fram sina klagomål i riksdagsbesvärens form. Besvären är dock påtagligt anonyma, så snart det gäller övergrepp av adel och fogdar. Man riktar sig mot kategorierna men undviker i regel att namnge dem det gällde. Som exempel kan ges ett besvär 1594 från allmogen i Allbo, Kinnevald och Norrvinge, där man utan närmare precisering påtalar övergrepp från adel, krigsfolk och fogdar. Om den egne fogden säger man att han och hans tjänare bevisat sig ärliga och troliga och vill gärna behålla dem.⁹ Vid rannsakingarna figurerar däremot både adel och fogdar namneligen, dock så att man i fogdarnas fall iakttar en viss försiktighet. Skillnaden skall tills vidare endast noteras, liksom dess möjliga förklaring, att vid rannsakingar allmogen direkt uppmanats anföra både uppgifter och klagomål. Så är, bör det tilläggas, fallet även när rannsakingen skett i konungsråfsrens form.

2

En ny fas av rannsakingar kom när hertig Karl tagit makten. Under 1590-talets strider hade han haft stora delar av adeln och förvaltningen emot sig och måste nu säkerställa sin regim. I särskilt hög grad gäller detta Finland, som var viktigt genom närheten till krigsskådeplatsen i öster och nödvändigt att få under kontroll även av finansiella skäl. Ett av medlen blev nya rannsakingar.

Den första tiden efter hertigens maktövertagande fylldes av hårdhanta räfs-ter med hans motståndare. Många av dem avrättades, och gods och förläningar togs i beslag. Räfsterna och beslagen bör ha ingivit menige man en föreställning om att deras tid nu var kommen. Detta särskilt i Finland där hertigen alltsedan Klubbekriget markerat tagit allmogens parti mot adel och krigsfolk. När han 1599 tog landet i besittning, utfärdade han också brev om att allmogen

skulle befrias från skatterestantier och brev där han gav den rätt att kännas vid allt som de måst sälja eller förpanta till adel, präster, borgare, fogdar, skrivare och ryttare. De våldsätgärder som detta ledde till blev han dock tvungen att stävja.¹⁰

Under dessa tidiga år kom hertig Karl att ofta vistas i Finland och företog då själv ett slags resande rannsaking. Så blev fallet, när han på senhösten 1601 lämnade Estland och gav sig över till Finland och till Åbo. I Reval hade han hållit räfst med finska fogdar och där och på vägen mottagit allmogens klagomål, likaså i Åbo. Här mötte han den finska adeln och krigsbefälet och mottog deras trohetsförsäkringar. På hemresan till Sverige utfärdade han den 9 februari 1602 en utförlig instruktion för ståthållare och fogdar i Finland, ett slags summering av de iakttagelser han menade sig ha gjort.

Han säger sig ha funnit långt större oordning i Finland än någon annanstans i riket, mest beroende på att konungarna där inte kunnat själva förhöra allmogens klagomål. Förhållandena var sådana att:

”allmogen här uti landsändan äro en lång tid med oändliga utlagor blivne betungade, såsom äro gårdar, borgläger och annat mera, därutöver de sig på det högsta hava beklagat, vilka dem så tätt haver oppå halsen hela året igenom legat att de den ena gården förr icke hava utgjort än den andra är strax oppå lagt vorden, ej heller haver ryttaren förr dragit utav gården och fått sitt borgläger ut förrän knekten haver strax följt där oppå, och efter knekten båtsmannen, och sedan fogden, fogdeskrivaren och fogdetjänarna och så haver det varit året ut och året in. Dessliques så är ock med utskrivningen fast olika tillgånget att understundom den som haver haft tre eller fyra drängar, förutan mågar eller söner i gården, han haver icke mist en, efter han haver haft något till att giva och skänka”.

Så skulle alltså bondens år ha tett sig. Och dessa missförhållanden vill hertigen råda bot på genom de regler för uppbörd och uttag av olika pålagor som förordningen etablerar och som genomgående följes av anklagelser mot fogdarna för de övergrepp som nu skulle förhindras. Det säger sig själv att detta främst tar sikte på att säkra kronans inkomster, t ex i fråga om ödehemman och fortsatta förvärv av skattejord.

Förordningens sakfrågor återkommer i flera senare brev och instruktioner. Karl kommer då också in på krigsfolket, vars hemmansfriheter han sökt reglera i förordningen, dock utan att påtala några övergrepp. Det gör han däremot i senare brev, där han går till rätta med dess härjningar i landet.¹¹ Om det står dock ingenting i de följande rannsakningsinstruktionerna, påfallande nog.

Den första är en fullmakt för dem som skulle hålla ”räfst över hela Finland”, utfärdad den 9 januari 1604. Uppdraget gavs till ståthållarna i Stockholm och Åbo, Hans Johansson och Tönne Jöransson, samt Jöns Nilsson (Jakobsköld),

kansliförvanten Måns Olofsson och kamreraren Sigfrid Sigfridsson. De skulle draga från lagsaga till lagsaga, från härad till härad och från socken till socken och rannsaka tillsammans med lagman, häradshövding och nämnd samt andra, som de själva kallade, och hjälpa var och en till lag och rätt. Det som de ”dömandes och beslutandes varda, det vele vi hålla så fast, som vi det själva gjort hava”. Det är m a o konungsräfsten som här på nytt får träda in. Räfstekaraktern understryks ytterligare av personvalet: utom Tönne Jöransson kommer samtliga räfsteherrar från den kungliga förvaltningen i Sverige.

Vid Linköpings riksdag 1600 hade man konstaterat att konungsräfste inte hållits på åtskilliga år, men att en sådan var nödvändig, ”på det att så väl Kronan må veta vad henne med rätta tillkommer och behålla bör oförändrat, som andra vad de kunna hava bevislig rätt och skäl till att njuta och bruka”.¹² Räfstens dubbla funktion är här klart uttalad; den skall säkra både kronans och undersåtarnas rätt. Så också i detta fall. Räfsteherrarna skall rannsaka över vad som var kronans och vad som med orätt kommit från henne. Likaså över friheter på skatte- och kronohemman, hur många hemman ryttare och knektar hade och vad tjänst de gjorde. De skall avskeda odugliga ryttare och undersöka hur man verkställt ryttarförordningen. De skall också rannsaka över ödehemman och över adelns räntor och vilken tjänst som gjorts för dem och dessutom uppbära 30 daler per häst i rusttjänstavlösning. Till detta fogades i en särskild ”tänkesedel” för Hans Johansson och Jöns Nilsson en rad andra uppdrag.

Räfsten torde dock aldrig ha genomförts, i varje fall inte i denna form. Redan i tänkesedeln hade den gjorts beroende av förhållandet till Ryssland, som då var osäkert. Om förhandlingar kom till stånd skulle flera av räfsteherrarna delta i dem, om inte skulle de hålla konungsräfste. Men avgörandet drog ut på tiden, varför kungen gav nya direktiv. Det mest angelägna tycks nu vara rusttjänstavlösningen, medan ”jordrevningen” kunde vänta till hösten. Möjligen har den kommit till stånd, om man nämligen till den får hänföra de redovisningar över frälsebönder och deras räntor som finns bevarade för olika finska härad åren 1604 och 1605.¹³

I fortsättningen tog rannsakingarna i Finland nästan enbart sikte på sådant som ur kronans synpunkt måste rättas till; några allmogens klagomål är det i breven inte tal om. Huvudfrågan gällde det stora antalet ödehemman. För centralregeringen framgick det av kammarens sammanställningar; ett sammandrag för Finland med Österbotten och Åland 1605 redovisar sålunda ej mindre än 9 912 ödehemman, av vilka kronan inte fick någon skatt.¹⁴

Det är sådana siffror som ligger bakom kungens allt mer stegrade irritation. Den 3 januari 1605 utfärdade han en fullmakt för nyssnämnde Jöns Nilsson, räntmästaren Henrik Henriksson och kamreraren Sigfrid Sigfridsson att rannsaka i Finland om hur många hemman som var rätt öde och hur många som

brukades av andra. Trots prästernas längder fann han det omöjligt att allt som skrevs för öde kunde så vara. Den 14 augusti fick samma personer en ny fullmakt, där fogdar, skrivare, präster och nämnder anklagades för att falskeligen uppföra hemman som öde, ”ty skall allt det vara öde, som fogden införer för öde och i deras avkortning, då vore avkortningen snart så stor som själva uppbörderna”. Om någon hade handlat otroget skulle denne straffas efter lag som ”kronones fulle tjuv”. Samma år gavs ännu en fullmakt, den 27 december, för Jakob Koskull att tillsammans med Thomas Hansson, Nils Månsson och Thomas Eriksson bege sig till Finland och där rannsaka i varje fögderi om ödehemman och söka besätta dem. Fogdarna hade redovisat hundratals ödehemman, vilket kungen fann omöjligt. Han ville veta vem som brukat dem, ”ty oansett att där icke haver varit åbor på, så måtte ju likväl någon hava brukat jorden och åkern med”. Brevet handlar inte bara om öde, det är även tal om andra hemmansundersökningar. Men ödesrannsakingen står hela tiden i centrum, varför nu även bönder framstår som skyldiga; även de skall om de har kronans jord och icke betalar skatt, räknas som ”kronones fulle tjuv”.

Resultatet av dessa 1605 års rannsakingar är inte alldeles lätt att klarlägga, så mycket mindre som de knappast alla kan ha genomförts. I det finska räkenskapsmaterialet från denna tid ingår visserligen många ödelängder, men flertalet torde härröra från den stora rannsaking som går under kamreraren Johan Ottessons namn. Järnte Jakob Koskull och ytterligare några fick han den 9 juli 1606 med liknande motivering som i nyssnämnda brev i uppdrag att rannsaka i Finland över ödehemman och söka besätta dem. Kommissarierna skulle också inventera övriga hemman. I ett senare brev av den 11 augusti ålades de att även rannsaka efter frälsejord som bort förbrytas till följd av ofrälse giften eller ”lönskaläge”. Den 26 maj 1607 utgick ännu ett brev till Johan Ottesson och i huvudsak samma kommissarier att rannsaka i de finska härad där så ännu ej skett. Det tillades att de skulle rannsaka även efter den jord som adel, ryttare, skrivare, borgare och bönder slagit under sig. Redan den 12 augusti 1607 begär kungen få del av resultatet och uttalar sedan sitt gillande av den rapport han fått, en välvilja desto mera påfallande som han vid denna tid var minst sagt rasande på de finska fogdarna, ”den tjuvehopen”.¹⁵

Flertalet rannsakingar har förrättats 1606 och det rör sig i samtliga fall om tingsrannsakingar, där man går socken efter socken under nämndens deltagande. Några dramatiska ingripanden mot underslev av det slag kungen påtalat, är det inte fråga om utan om mera normala åtgärder. Säterier och frälsehemman förtecknas, och det anges om ofrälse har dem, då de döms under skatt. På samma sätt återför man till skatte hemman som adeln slagit under sig. Till ödesredovisningen har likaledes fogats uppgifter om att man låtit ta upp hemman under frihet, ibland med angivande av det år då skatt på nytt skall be-

talas. Rannsakingen har alltså fått konsekvenser för både frälsejord och ödehemman.¹⁶

Även senare har rannsakingar ägt rum men de ändrar inte bilden. Den gäller dock tillsvidare endast Finland, och innan den preciseras bör även Sverige fogas in. De råfster som föregick godsbeslagen synes här alla ha varit kameralt administrativa. Andra har juridisk karaktär och är att se som försök att lösa frågan hur en högsta rätt skulle organiseras. En form har varit konungsdöm, avkunnad vid tingen av kungens befullmäktigade, en form besläktad med konungsråfsten. En annan är den där rannsakingen sker vid marknader, så som fallet är när kungen den 11 januari 1611 ger Hans Åkesson (Soop), Andreas Burreus, Mats Jöransson och Johan Ottesson i uppdrag att på Enköpings marknad förhöra och skilja klagomålssaker. Viktiga sådana skulle dock underställas honom.¹⁷

Till detta kommer den stora rannsaking som företogs i Småland och Västergötland 1607 och 1608 av fogden Måns Jönsson. Enligt fullmakterna av 22/7 1607 och 8/4 1608 skulle han tillsammans med kammarskrivaren Anders Mickelsson rannsaka över skatte- och kronohemman som uteslutits ur räkenskaperna och till vems fördel så skett. Likaså över ödehemman och över frälsehemman med deras räntor och innehavare samt över allt som var bortgivet och förlänt. Han skulle också skattlägga nya torp. Längder och uppgifter skulle infördras av fogdarna. ”Och skall han icke allt tro vad de säga, utan han skall på ett annat sätt gå där med om, som han vet bäst, så att han äntligen får veta om fogdarnas och skrivarnas otrohet.” Ingen, vare sig av adel eller andra, skall understå sig att överfalla honom med hugg och slag.

Som akterna visar rör det sig om en råfst av samma slag som Johan Ottessons. De innehåller längder över frälse och öde samt förläningslistor och uppgifter om torp och utmarker som adeln lagt under sig. Man har sökt klarlägga nytt frälse och kräver kungens konfirmation även när tidigare brev återopas. Uppgifterna är styrkta av häradsnämnd och präster. Att tingsmenigheterna medverkat framgår bl a av uppgifterna om adelns torpanläggningar och om de fall där släkten eller bönderna själva begär få lösa in hemman som kommit i adelns ägo och klagat över övergrepp som skett.¹⁸

Trots det bondevänliga anslaget i Karl IX:s tidiga brev och förordningar har alltså det stora flertalet rannsakingar från hans tid varit fiskalt inriktade. Det har gällt att säkra kronans inkomster gentemot de underslev som kungen alltid befarade. Det är då ständigt tal om fogdarnas bedrägerier, ett tema som förmodligen även bibragts tingsmenigheterna. Säkert kan vi dock inte veta något härom; det saknas redovisningar av det slag som Jakob Teit avgav 1563. Menigheterna bör dock haft klart för sig att rannsakingen riktade sig mot olika lo-

kala makthavare, och de har fått biträda med information i de frågor som var uppe och då också själva kunnat klaga.

Denna direkta konfrontation med överheten måste ha varit viktig för båda parter. Detta desto mer som allmogen var hårt pressad av de många krigsåren. Frågan är bara hur långt den har kunnat få gehör för vad den själv hade att åska. Det är påfallande hur sällan kungen i sina instruktioner rörde vid krigsfolket och dess härjningar. Ändå var det med den motiveringen som han en gång hetsade de finska bönderna mot Klas Fleming och hans ryttare. I sådana fall kunde fogdarna inte göra tjänst som syndabockar. Det är också på detta område, som missnöjet bryter ut efter kungens död och då tar sig starkast möjliga uttryck; man talar om kung Karl som dragit in i landet ”en hop med främmande, icke folk utan djävlar, som frukta varken Gud eller människor, leva och göra vad dem synes... omdraga med horor, röva, stjäla, våldsgästning göra, borttaga, utrida böndernas hästar, traktera och slå undersåtarna likasom oskäligen kreatur”.¹⁹

3

Även under Gustav II Adolfs tid får vi fiskalt inriktade rannsakingar, de flesta dock under hans senare regering. Det som utmärker tiden dessförinnan är snarast de många försöken att komma till tals med allmogen och inhämta dess klagomål. Detta i tydligt syfte att stilla den oro som framträtt redan vid kungens regeringstillträde och under de följande åren kom till många och allvarliga uttryck i form av upplopp och våldsamheter.

Bakgrunden var kriget med utskrivningar, nya skatter och härjningar även av det egna krigsfolket. Samtidigt växer det mer eller mindre spontant fram ett missnöje med adeln och dess försumlighet under kriget. Det som här är av intresse är dock inte reaktionerna utan regeringens sätt att hantera dem, ett sätt som uppenbart influerats av oron inför hotet från Sigismund och Polen. Man har varit påfallande angelägen att ta upp och behandla allmogens besvär, både vid riksdagar och lokala förhandlingar. Ett exempel är när riksrådet Nils Bielke 1612 får i uppdrag att inhämta allmogens klagomål i Uppland och förklara varför man under kriget måst ta ut nya pålagor, men också fråga efter missbruk som ägt rum. Till bilden hör även den övervakning som ståthållarna nu utövade vid tingen. Också de skatteeftergifter som då och då beviljades.²⁰

Även kungen har under sina resor utnyttjat tillfället till direkta kontakter med allmogen. Under danska krigets tid har han inte bara tagit emot utan också inspirerat klagomål, då mot adeln för bristande tjänst. De följdes av en tydlig samordnad aktion vid 1612 års riksdag, som ledde till förläningsindragningar och andra mot adeln riktade åtgärder. Under sina senare resor har han

bevakat oroshärdarna i Småland och Dalarna, där han rannsakade över de upplopp som ägt rum. Betecknande nog hade rådet tillstyrkt att han själv tog saken om hand men manat till försiktighet. I Västbo, där allmogen vid sittande ting slagit ihjäl en häradsskrivare, lät han 1616 avrätta de skyldiga men också den fogde mot vars utpressningar allmogen hade rest sig. Här fick sedan Nils Bielke rycka ut och rannsaka i hela Småland efter övergrepp av fogdar och skrivare.²¹

Resorna gällde även Finland, där Gustav Adolf ett par gånger kom att stanna länge. 1614 företog han en färd längs Bottniska viken ner till Åbo och utfärdade då flera brev till kammarrådet och ståthållare och fogdar om klagomål han fått. Han utställde också en fullmakt för ståthållaren Stellan Mörner och kammarskrivaren Zacharias Simonsson att rannsaka i Norrland och Österbotten om allmogens klagomål över fogdar och präster och över gästning, skjutsning och annat. I Österbotten klagade man enligt rannsakningslängden över skattläggning och dagsverken och den tunga gästningen. I norra prosteriet hade man dessutom mycket att säga om fogden Torsten Svensson och om flera namngivna militärers våldgästning.²²

Två år senare var kungen på nytt i Finland, på väg hem från den ryska fronten. I januari 1616 höll han lantdag i Helsingfors och gav sig sedan till Åbo, där han stannade våren ut. Som vanligt fick han motta klagomål, som blev utgångspunkten för en ny rannsaking eller, som det till en början hette, konungsräfvt. Den skulle företas av flera kommissioner, sammansatta av adelsmän och kanslipersonal, med vilka fogdar och lagläsare skulle samverka. Det som inte kunde avgöras vid tingen skulle hänskjutas till kungen. Enligt sin instruktion skulle kommissarierna först ta upp allmogens klagomål. De skulle sedan undersöka om länsmän, krigsfolk o a begått övervåld. Likaså om fogdar, skrivare, länsmän och fogdekarlar burit upp mer än de skulle eller med våld tagit ut allt bonden ägde, ”och på det vi måge en gång komma under deras tjuveri och skinnande, skola våra utskickade med allsom största åhåga och flit hålla allmogen det före, och att de berätta sanningen, vilka de äro och på vad sätt de så illsteligten med dem handla”. De skulle även undersöka om adel, fogdar o a trängt dem från deras skattejord. Likaså pröva vilka som behövde frihet på grund av fattigdom, oförmåga eller vådeld eller upptagande av ödehemman. Frågorna är som synes traditionella; egentligen nya är bara de om länsmännen och krigsfolkets övervåld. Länsmännen kopplas dessutom ihop med fogdarna, mot vilka kungen två år tidigare hade utfärdat ett fränt mandat, där de likaledes anklagades för bedrägerier vid skatteuppbörden.²³

Akterna ger en något annan bild. De har länge använts efter Jonas Hallenbergs utdrag men finns utgivna, med en inledning där John E Roos erinrar om deras säregna öden. Rannsakingarna har förrättats sockenvis — socknarna

var i Finland tingslag — under medverkan av tolvmannanämnder, lagläsare och ofta även fogdar. De har förts efter formulär, som ibland pressats samman till en summering av klagomålen, lagd till vad som synes vara vanliga tingsrättsmål. Det klagas i en del fall på namngivna fogdar och skrivare, men ingalunda i den utsträckning kungen tydligen räknat med. Inte heller länsmännen blir särskilt belastade; ibland är det tvärtom de som klagat över trakasserier när de försökt förlägga krigsfolk till adelns bönder. Frågan om länsmännen gled ofta över till den om gäst- och skjutsningsbesvären. Man klagade över att de drabbade ojämnt, många drog sig undan och adeln ville ofta frita sina bönder. Till det kom krigsfolkets genommarscher som på många håll var allmogens tyngsta börda, särskilt i Nyland där den stora stråkvägen gick. Det var inte bara en fråga om underhåll och hästar utan även om alla våldsdåd som begicks. I en del fall har man angett de skyldiga, som ofta var ryttarfanor.

Inte heller när det gällde adeln blev svaren de väntade. Kungen hade ställt den gamla frågan om skattejord som dragits under frälse. Men det är inte mycket tal om sådant. Desto mer om adeln i en annan egenskap, som förläningsstigare. Trots alla indragningar var det finska förläningsbeståndet fortfarande mycket stort, och klagomålen illustrerar nackdelarna härav, främst att förläningsstigare tog ut mer än de skulle och inte ville medge bönderna restantier eller andra eftergifter. I Tavastland klagade man t ex över att man trots våld och kungens brev inte kunde få räntan nedsatt, ”utan de som hemmanen i förläning hava, taga likväl årliga räntan av dem”. Av samma skäl blev det konflikter, när förlänta bönder ville sätta upp ryttare och sedan få skattefrihet. Klagomålen ligger helt i linje med vad kungen själv uttalat i ett försvarsbrev för förlänta bönder i Finland den 12 maj 1613, så helt att rannsakingen nära nog ger dokumentationen till vad som sägs i brevet. Sakpåståendena demonstrerar också just de effekter som tidsbegränsade förlänningar måste få, när de ingår i ett lönesystem, som förutsätter alltid och fullt betalande bönder.²⁴

Till bilden hör emellertid också de enskilda fallen. Några bör lyftas fram. I Finland fanns vid denna tid två hårdhänta herrar, greven till Raseborg, Sten Lewenhaupt, och den livländske adelsmannen Joakim Berendes. Om den förre kommer denna gång inte mycket fram; i Karis socken säger sig allmogen inte ha något särskilt att klaga på, ”alldenstund de hava med honom tillförene förlikts”. De var nöjda med det, ”så framt han icke vill ytterligare förbrytas på dem”.

Om Berendes hade man desto mer att säga. Han hade donationer i Nyland och hade där också genom sitt äktenskap med Gertrud von Ungern fått Elimä fjärding att förvalta. Båda makarna hade för vana att skicka ut tjänstefolk för att misshandla länsmän och bönder som råkat i deras onåd. Inte minst gäller detta bönderna i Elimä, där Gertrud von Ungern ville göra en sätesgård av Pei-

pola by. Hon och hennes barn hade fått fjärdingen i erkänsla för att hennes förre man, Henrik Wrede, hade räddat Karl IX i slaget vid Kirchholm, där han själv omkom. Gåvan var en evärdlig frälsedonation men kom till en början och särskilt av bönderna att betraktas som en vanlig förläning. Hon hade enligt donationsbrevet rätt att anlägga en sätesgård och hade på lagmansting skaffat sig brev på att bönderna i Peipola resterade i skatt, varför deras gårdar tilldömdes henne.²⁵ Men de gjorde motstånd och utsattes då för en rad trakasserier. Den som främst klagade var Mats Eskilsson Råpako, som flera gånger misshandlats och måst se sin gård förstörd och sin bästa åker lagd till trädgård. Detta trots kungens brev, som han fått vid lantdagen i Helsingfors. Under rannsakingen hade man förgäves sökt ställa våldsverkarna inför rätta. Efter tinget mötte emellertid en av kommissarierna fru Gertrud i Borgå, när hon kom från kyrkan och skulle gå i sin båt, och frågade varför hon inte hade sänt sina tjänare inför rätta. ”Därtill hon spotskeligen svarade, att det var intet av nöden, förty att hennes tjänare hade ingen orätt gjort, utan vad belangandes det hon hade låtit uppbygga sätesgård på bondens ägor, det mente hon sig hava rätt till och svarade att åkern och tomten hörde henne till och icke bonden eller någon annan.” Vilket många var vittne till.

Denna och andra liknande episoder har återgivits i litteraturen, där man vad donationsbönderna i Elimä beträffar inte alltid noterat den rättsliga ställning de numera hade, inte heller att Peipola som skattevrak övergått i familjen Wredes ägo. Ändå, och det är det intressanta, har bonden i Peipola både vågat och kunnat hävda sina intressen och den rätt han menade sig ha, både inför kungen och nu vid rannsakingen.

En liknande episod kom fram i Tennila socken. En ryttarhustru, Hebla Grelsdotter, hade kungens brev på sitt hemman men Hans Wirtenberg hade tagit både brev och boskap från henne och låtit piska henne, sedan hon falskeligen skyllts för att ha kallat honom ”koridare”. När kungen kom till Helsingfors hade hon velat klaga för honom, men Wirtenberg hade då lovat henne boskapen tillbaka och pengar och spannmål i förlikning, ”vilket han henne intet givet haver, därför hon nu försakat är nu vidare beklaga sig för höga överheten”.

Peipolabonden och ryttarhustrun kan stå som representanter för allmogens outrotliga tilltro till överhetens vilja och förmåga att skaffa dem rätt mot adel och fogdar och andra deras vederparter. Det är dessa föreställningar kungen fångar upp, både personligen och genom att vid rannsakingen låta sina fullmäktige i socken efter socken framträda i rollen som den rätt skipande överheten. Och då har i förvånande stor utsträckning allmogen vågat sig fram även med klagomål mot enskilda.

Vilka blev då resultaten? Det man bäst ser är de slutsatser kungen drog. Re-

dan under pågående rannsaking lät han utfärda brev, där han fritog bönderna i Finland från äldre restantier och medgav frihetsår för utfattiga, åtgärder som i anslutning till gjorda hemmansinventeringar syftade till att förhindra mera varaktiga ödesmål. Man kan också se att förläningsindragningarna fortsätter och snarast intensifieras; rannsakingen hade här givit nya argument. Indragningarna leddes av riksskattnästaren Jesper Mattson Krus, som även fått i uppdrag att rannsaka om den finska frälsejorden, fortfarande i hopp att man på så sätt skulle kunna återföra skatteobjekt till kronan. Frälserannsakingen finns utgiven men utan de redovisningar över bl a ovisst frälse som utgör dess egentliga resultat.²⁷

Så långt rör det sig om åtgärder, som syftar till att bevara kronans inkomster och återta det som gått förlorat. Svårare är att avgöra hur kungen hanterat de enskilda klagomålen, som de flesta riktar sig mot adel och krigsfolk. I fallet Joakim Berendes och Gertrud von Ungern är det dock möjligt. 1617 lyckades Berendes utverka ett brev där kungen bekräftar att hans och hans hustrus gods var donationer och inte, som klagande bönder hade uppgivit, förlänningar. Han upphävde därför de brev som bönderna fått om frihet på sina ryttarhemman. Peipola och Elimä fjärding kom också att stanna i släkten Wredes ägo, som till slut lyckades bärga dem undan reduktionen. Den formella rätten var här på makarnas sida, som inte heller tycks ha belastats av alla våldsdåd de anklagades för. Berendes kunde sålunda fullfölja sin framgångsrika karriär i svensk tjänst.²⁷

Men Gustav Adolf har ändå tagit intryck av det som kommit fram. Det märks i den nya instruktion, som han den 15 maj 1616 i Åbo utfärdade för ståthållaren Johan De la Gardie, som fick sitt län utvidgat med Tavastland och nya uppgifter. Han skulle se till att kungen inte som hittills överhopades med klagomål från Finland och därför övervaka tingen, där han själv borde närvara. Likaså övervaka att domar exekverades och att kungens förordningar efterlevdes. Han skulle också se till att adeln inte fritog sina bönder från pålagor till kronan, att de som fått gods av kungen inte tvingade skattebönderna från deras bördsrätt och att häradshövdingarna inte gav adeln ”skäl” på skattejord med mindre de hade kungens brev. Bestämmelserna infördes även i instruktionen 30/12 1617 för Henrik Fleming som ståthållare över Viborgs, Nyslotts och Kymmenegårds län.

Det anmärkningsvärda här är inte kungens rättsliga omsorger. Utan det att han för framtiden tycks vilja normalisera klagomålsprövningen och föra in den i den administrativa rutin som nu växte fram. Så blev det också i fortsättningen, med undantag dock för det nyerovrade Kexholms län där man rannsokade 1618 och då avslöjade svåra missförhållanden.

I Sverige åter hade, som det framgick, klagomålsfältet bevakats av kungen

själv och hans utsända ombud. Också av ståthållarna som här redan utövade den tingsbevakning som Johan De la Gardie fick sig ålagd 1616. De hade emellertid ännu ej med uppbörden att göra, och det är på detta område man fortfarande använder rannsakningskommissioner.

En sådan tillsattes den 10 augusti 1613 och skulle enligt fullmakten rannsaka i Småland och Västergötland om den ödeläggelse som skett under kriget, men också om krigsfolkets hemman och räntor och särskilt om de gårdar som adeln försvarade inom en mil från sätesgårdarna, vilket skulle styrkas av häradshövding och nämnd. Privilegiefrågorna kom sedan tillbaka, bl a i den rannsaking som kammaren i kungens frånvaro lät påbjuda i brev till ståthållarna den 12 augusti 1622. De skulle rannsaka över adelns sätesgårdar och gårdarna inom rå och rör och frihetsmil och har som akterna visat gjort detta vid tingen i närvaro av fogdar, lagläsare och nämnd. Det man var ute efter var missbruken, t ex sätesgårdar i bondebruk eller försök att utsträcka rå och rör och frihetsmil för långt. Det är här som nämnden och tingsmenigheten fått lämna uppgifter.

Vid denna tid hade man nyss avslutat den stora rannsakingen över Älvsborgs lösen. Den har, som framgår av Sven Lundkvists undersökning, på vanligt sätt företagits av kringresande kommissioner som rannsakade på tingen under medverkan av fogdar, lagläsare och nämnd och nu även präster. Metoderna var genomtänkta; man skulle granska by efter by och socken efter socken och ha kontrollmaterial med sig, t ex prästernas egna uppbördslängder. Detta för att komma åt hushåll och individer, som nu var skatteenheter, inte som vanligt gårdarna. Det var också därför som prästerna fått biträda med de ursprungliga skattelängderna. Tillsammans med fogdarna fick de nu dela ansvaret för de försummelser och underslev som man kom på spåren och denna gång även beivrade.²⁸

Det var emellertid inte bara effektiviteten och den rättsliga uppföljningen som var denna rannsaknings särmärke. Till skillnad mot tidigare vände man sig inte främst mot adel och fogdar utan mot huvudgruppen bland de skattskyldiga, dvs bönderna. Det man ville få fram var alla dem som försvunnit ur materialet eller på annat sätt undandragit sig att betala. Det var detta som menigheterna fick medverka till, inte som förut till att få fram de gårdar som adeln slagit under sig och därmed dragit undan skatt.

Av samma slag var 1620-talets övriga rannsakingar, som dock genomfördes på en administrativt kameral nivå. De gällde uppbörden av boskaphjälp och tremarkspengar, även dessa nya skatter, avsedda att ge mer än de gamla, hävdvunna. Liksom de nu allt tyngre manskapsutskrivningarna var de en följd av krigspolitiken och fick i sin tur konsekvenser i form av upplopp och t o m väpnade resningar. Situationen var tidvis allvarlig och föranledde också eftergifter. Men till skillnad mot förut gjordes inga verkliga försök att komma till tals

med allmogen. Det var i stället till den hemmavarande krigsmakten som kungen hänvisade, när han gav sig över till krigsskådeplatserna och då gav regeringen instruktioner även för ”inländes uppror eller ovilja bland allmogen”.²⁹

Attitydförändringen är ett av uttrycken för att läget nu var ett annat. Det yttre trycket hade avtagit och kungamakten hade stabiliserats och utvecklats i en allt mer autokratisk riktning. Inställningen till rannsaktionskommissionerna blev då en annan. De hade varit ett av centralmaktens främsta medel att nå direkt kontakt med menigheterna, och det var så de användes i Finland 1616, där man också ser betydelsen av centralmaktens närvaro på det lokala planet. Men förfarandet upprepades inte under Gustav Adolfs fortsatta regering. Däremot använde man den andra, fiskala formen för rannsaking, där syftet var att nå fram till störst möjliga skatteuttag.

I detta läge kunde rannsakingarna inte på samma sätt som förut tillgodose behovet av kommunikation med menigheterna, ett behov som de under Karl IX:s tid hade fyllt även i den fiskala varianten. Men det fanns andra organ, riksdagen med de till den knutna besvären, hovrätten, inrättad 1614 som högsta domstol och avsedd att ersätta bl a den gamla konungsräfsten, samt och icke minst ståthållarna med sina under Gustav Adolfs tid allt mer vidgade befogenheter, bland vilka nu också ingick rätten och skyldigheten att mottaga klagomål. Viktigast av dessa var riksdagen och ståthållarna.

4

Efter Gustav Adolfs död fick Axel Oxenstierna möjlighet att foga samman den förvaltningsbyggnad som han länge arbetat med. I regeringsformen 1634 lät han förvaltningen helt ta över, även ledningen av staten, en ledning som i fortsättningen skulle utövas av de högsta förvaltningscheferna. I hans system var riksdagen tänkt som något extraordinärt, ett organ som i ärendenas normala gång inte skulle behöva användas. Här fick han dock slå till reträtt och även i fortsättningen godta ständermöten.³⁰

Med ständermötena följde ståndens besvär, av vilka allmogens nu var fyllda av klagomål över de hårda bördor som krigen fört med sig. Regeringen såg dem med irritation och uppmanade redan vid 1633 års riksdag de närvarande ståthållarna se till ”att allmogen icke må hava orsak att löpa hit upp och klaga”. Även i övrigt sökte man utnyttja ståthållarna eller landshövdingarna, som de nu började kallas, för att övervaka bönderna, både vid riksdagsvalen och sedan under mötena.

Deras åligganden fastställdes i 1635 års landshövdingeinstruktion, en följdförfattning till regeringsformen, som knyter samman och bygger ut det regio-

nala system som utvecklats under Gustav Adolfs tid. Den markerar mycket starkt landshövdingarnas ställning som regeringens förtroendemän i landsorterna, där de skall övervaka och kontrollera all förvaltning, även den judiciella med lagläsare och ting. De skall också mottaga och avgöra klagomål, eller suppliker, som de på denna nivå kallades. Förordningen ägnar flera punkter åt proceduren med ingående föreskrifter även om journalföring och arkivering. Endast i ”ringa saker såsom emellan undersåtarna falla och äro oändliga, dem behöver han icke alla anteckna, utan kunna så här efter som här till muntligen slitas”.

I ett system som detta, där landshövdingarna höll fogdarna under uppsikt och tog huvuddelen av allmogens klagomål om hand, och riksdagen resten, borde inte längre finnas något behov av rannsakande klagomålskommissioner. Men så blev ändå fallet. Förmyndarregeringen hade till en början varit återhållsam med utskrivningar och nya skatter, men fann sig i ett kritiskt läge 1638 nödsakad att kräva bådadera, vilket också Axel Oxenstierna lyckades genomdriva vid 1638 års riksdag. Detta utan några egentliga eftergifter i vare sig dessa eller andra sammanhang. Följden blev irritation i landet, även över de nya skatterannsakingar som kammarkollegiet satt igång, och över gränstullar och tullar vid införseln till städerna och småningom en allmän oro och i flera landskap formliga upplopp. Axel Oxenstierna hade ännu på hösten 1638 visat sig helt oförstående inför en deputation klagande bönder men insåg så småningom lägets allvar. Och tillgrep då återigen det gamla, beprövade medlet, en rannsaktionskommission. Denna gång skulle kungen själv, dvs förmyndarregeringen, rannsaka.

Det skedde 1639 vid en rad möten, dit man kallat den regionala och lokala förvaltningen, även den kyrkliga och judiciella, samt ombud för städerna. Allmogen fick tillfälle att inge besvär och mötte dessutom upp vid tingsrannsakingarna. Man var påtagligt varsam med bestraffningsåtgärder och lyckades också tala allmogen till rätta; både Axel Oxenstierna och hans broder Gabriel hade en naturlig fallenhet för sådant. Man har också insett behovet av syndabockar, som denna gång blev tulluppbördsmännen. Men Axel Oxenstierna hutade även åt prästerna, som han anklagade för att ha hetsat upp allmogen. Internt förmanade han landshövdingar och lagläsare att övervaka tillståndet, ’avhjälpa klagomål och sörja för en god rättskipning. Lagläsarna fick dessutom kritik för att ”de låta bruka sig uti några ärenden, som löpa emot kronan och deras eget kall och ämbete, i det de allmogens oskäligen postulater och anfordran fatta på papperet och bekräfta med häradsignet, i den staden de borde remonstrera dem vad orätt är, och vad kronan lida och tåla kan”.³¹

Det är i detta senare sammanhang som situationen 1639 representerar något nytt. Den rådsaristokratiska regimen står nu inför en opposition, där präster

och lägre ämbetsmän samverkar med allmogen. Fullt utbildad skulle den komma att innefatta alla de ofrälse stånden och delar av adeln. I det program som fördes fram hade man på ett egenartat sätt smält samman klagomålen över det hårda uttaget av skatter och krigsfolk med allt skarpare anklagelser mot adeln; den hade lagt beslag på kronans gods och räntor och därigenom vältrat bördan över på övriga stånd. Propagandan — en sådan är det fråga om — möter vid nästan alla riksdagar under den följande tiden. Det är också nu som allmogen och dess besvär får allt större betydelse, både under rådsaristokratiska regimer och under de förhållandevis korta perioderna av myndig konungs regering.³²

I de ofrälse program ingick de krav på en godsreduktion, som kungarna snart anammade och genomförde efter sina intentioner. Parallellt med 1680-talets reduktioner företogs en omfattande räfst med säterier, rå och rör och adelns tjänares hemman och en rad jordrannsakingar, främst i samband med indelningsverkets genomförande. Vi får då på nytt, och i alla län, kringresande kommissioner som rannsakar på tingen under medverkan av häradshövdingar, nämnd och menighet och fungerar på ungefär samma sätt som tidigare kommissioner.³³

Under och efter det nordiska kriget får vi nya kommissioner, tillsatta för att pröva allmogens klagomål och i ett fall de motsättningar som uppstått inom Falu bergslag. I detta sammanhang bör också nämnas de inspektionsresor, som på ständernas uppdrag företogs av justitiekanslererna Carl Gustaf Löwenhielm 1748 och Johan Gerdeschöld 1750—51. Även de många andra kommissioner som tillsattes, flera av dem i syfte att upphjälpa förhållandena i det efter de ryska krigen illa medfarna Finland.³⁴ De ligger emellertid, liksom övriga här senast nämnda, efter den tid min undersökning avser; jag nämner dem främst för att markera den kontinuitet som finns. Varmed också är sagt att behovet av rannsaktionskommissioner kvarstår även efter landshövdingeämbetenas tillkomst, trots att dessa fått den regionala kontrollen som en av sina främsta uppgifter.

5

Jag återvänder till frågan om rannsaktionskommissionernas funktion. Till skillnad från vår tids många kommissioner var de som här behandlats på intet sätt fristående i förhållande till statsmakten. Det är tvärtom den som agerar, på det lokala planet. Detta är förvisso inte något för Sverige utmärkande.³⁵ Men det kan synas egendomligt att en för tiden väl utvecklad statsmakt använder ett till synes så primitivt medel som kringresande kommissioner. 1500-talets svenska stat hade dock ännu ej infört det långtgående kontrollsystem som senare tog form. Men den förde en resurskrävande politik som gjorde det nödvändigt att fullt utnyttja skatteköllorna. Här såg man länge adel och fogdar som

hinder. Kommissionerna blev då medlet att komma åt det underslev man ständigt befarade, och de sammansattes gärna så att de skulle kunna framträda med auktoritet och samtidigt inrymma sakkunskap från den centrala förvaltningen. Deras arbete förutsatte samverkan med allmogen, vilket även i övrigt var naturligt för en statsmakt som fortfarande bemödade sig om direkt kontakt med menigheterna och därför också såg hållandet av konungsräfst som en nära nog skyldighet för kungen.

Kommissionernas rannsaking kom i hög grad att gälla den lokala förvaltningen, dvs fogdarna. Vi saknar för denna tid en undersökning motsvarande den Rolf Fladby gjort om de norska fogdarna. I litteraturen har dock uttalats meningar om deras ämbetsutövning, bland vilka jag erinrar om Eva Österbergs uppfattning om förhållandena under nordiska sjuårskriget. Fogdarna skulle då ha kunnat relativt fritt hantera avkortningssystemet och gjort det i något av en lokal konsensus. Frågan, som är av vikt, torde böra testas även på rannsakingmaterialet. Som det framgått, riktar man i instruktionerna ständiga och våldsamma beskyllningar mot just fogdarna, även för övergrepp mot allmogen. Beskyllningarna är ofta stereotypa på ett sätt som antyder en fast kansliträdion. Under Karl IX byggs den på med ett för honom typiskt okvädande och står kvar ännu under Gustav Adolf. Märkligt nog är det oaktat nästan alla fogdar kvar i tjänst, visserligen inte alltid i samma fögderi, men omflyttningar av fogdar hörde till systemet. Som ett av de många exemplen kan hänvisas till den i Teits redogörelse särskilt utpekade Lasse Toprider, som ännu länge stod kvar som fogde.³⁶

Att så var fallet har många orsaker som jag här inte kan gå in på. Vad som däremot bör påpekas är att beskyllningarna mot fogdar och andra uppborädsmän ingår i sammanhang där man behövt syndabocker. Det är också så de användes, även av Axel Oxenstierna när han trots sin nyskapade förvaltningsapparat 1638 råkade in i den förtroendekris som han endast kunde lösa genom att ännu en gång anlita en rannsakingskommission.

Vid rannsakingarna har man ständigt frågat efter fogdarnas övergrepp och bedrägerier och har också fått fram anklagelser mot namngivna fogdar och skrivare. Men långtifrån i den utsträckning som Karl IX och Gustav Adolf hade förutsatt. Normalsvaret på frågan om fogdars och skrivares övergrepp var faktiskt det som ofta gavs vid 1616 års rannsakingar: ”Där till svarade de 12 i nämnden och menige man på golvet, att de i dessa före:a punkter ingen veta att beskylla, varken de som nu äro eller de som några år sedan varit hava.” Detta behöver dock inte betyda mer än att man inte vågade klaga. Det kan vara så som man uttryckte saken, när man klagade på Lasse Toprider, nämligen att de haft mer att klaga över, men ”så länge de befrukta att Lasse Toprider skall komma igen, då drista de icke klaga”.

I flera fall har man dock riktat beskyllningar mot namngivna fogdar och då också konkretiserat i vilka avseenden de haft möjlighet att sko sig. I de samtida besvären vänder man sig däremot inte gärna mot enskilda fogdar, men väl mot gruppen som sådan. Det ligger nära till hands att här knyta an till iakttagelser som gjorts inom det nordiska 1700-talsprojektet "Centralmakt och lokalsamhälle". Man har där fäst särskild vikt vid besvär och suppliker som kommunikationsled mellan de båda nivåerna. Claes Peterson har emellertid också framhållit svårigheten för bönderna att klaga på fogdar och andra kronobetjänter. Det har då enligt lag fordrats helt bevis, vilket innebar erkännande eller två oberoende vittnen. Det säger sig självt att sådana regler här som eljest lagt hinder i vägen för lagförande av brott; en obestyrt anklagelse straffades. Peterson behandlar också justitiekanslerernas inspektionsresor, som torde kunna jämföras med rannsakningskommissioner. Vid den senare av dem har tydliga framförts anklagelser mot just kronobetjänter, samtidigt som kanslern funnit anledning påtala vissa landshövdingars passivitet. Birgitta Ericsson har senare gett belägg från Dalarna på just dessa förhållanden och på fall där kronobetjänter som följd härav måst lämna sin tjänst.³⁷ Det kan tilläggas att samma bevisregler gällde även före 1734 års lag. De förklarar varför allmogen var så återhållsam i sina besvär. Vid rannsakingarna var den direkt uppfordrad att framföra klagomål och har då också i större utsträckning vågat sig fram.

Det här väsentliga är dock inte fogdarnas övergrepp utan det förhållandet att statsmakten gång efter annan söker tränga bakom sina lokala ombudsmän och etablera direkt kontakt med menigheterna. Som då får tillfälle att besvara sig även över adel, krigsfolk och andra deras motparter. Rannsakingarna kommer på detta sätt att fungera som en viktig kontaktled mellan centralmakt och menigheter. Överfört till det ideologiska planet innebär detta att kungen fungerar som rättens vårdare i en föreställningsvärld, där man har konung och folk och — som störande element — adel, fogdar och andra lokala storheter. Det är mot dem och deras övergrepp som brev och aktioner riktar sig. En förkunsel av denna art lät sig väl förena med den som kyrkan gav. Att den var verkningfull kommer ofta till synes, t ex i akterna från 1616 års rannsakingar, där bilden av kungen är just denna.

Omkring 1630 börjar man emellertid rubba systemet genom att på landshövdingarna lägga över flera av de uppgifter, som kommissionerna fullgjort. Detta samtidigt som de fiskalt inriktade rannsakingarna allt mer vänder sig mot bönderna själva. Ändå, och det är det märkliga och i detta sammanhang kanske mest intressanta, ändå kvarstår behovet av kringresande kommissioner. Man tar till dem i situationer, när det byråkratiska systemet inte fungerar eller räcker till och man just därför behöver denna beprövade kommunikationsled mellan överhet och menigheter. Det kan här inte bara gälla behovet av

lokal information. Det måste också, och hela tiden, ha varit en fråga om att etablera statsmaktens närvaro och göra undersåtarna delaktiga i de åtgärder eller förändringar som skulle vidtas.

Noter

Hänvisningssystemet har förenklats enligt följande:

När kungliga brev, instruktioner och förordningar anges med data, sker ingen särskild hänvisning. Breven etc har då hämtats ur riksregistraturet (RR), RA eller ur trycken i *Konung Gustaf den förstes registratur* 26, 1911, *Samling af instruktioner etc i Sverige och Finland*, utg av C G Styffe 1852, *Samling af urkunder rörande Finlands historia* 1—5, utg av J E Waaranen, 1863—1878 och *Svenska riksdagsakter* (SRA) I:1:1, 1887—1888.

Sak samma gäller rannsaksakterna. Några här använda är tryckta, nämligen *Jakob Teits klagomålsregister emot adeln i Finland 1555—1556*, utg av K Grotenfelt, 1894, *Ett klagomålsregister från Småland 1563* utg av E Hildebrand, HT 1895, s 321 ff. Vidare rannsakningslängderna för Österbotten 1614 och Kexholms län 1618 i Waaranen 4, s 351 ff och 5, s 256 ff samt för Finland 1616 i *Vuoden 1616. Valitusuettelot*, utg av J Jaakola och J E Roos, 1936. Det otryckta rannsakningsmaterialet är arkivaliskt starkt splittrat, delvis som följd av sena omflyttningar. Akterna från 1550- och 1560-talen finns i Klagomålsregister, vol 1, RA, och de från 1570-talet i Klagomålsregister, vol 3, samt i Frälse- och rustjänstlängder, vol 17 och 29, RA. För skatte-rannsakingarna se också S A Nilsson, *Krona och Frälse i Sverige 1523—1594*, 1947, s 230 ff, 240 ff och där anförda ytterligare akter. Johan Ottessons rannsakingar ingår i Fogde- och länsräkenskaper etc, nrs 1646, 1572 a och b, 1681, 2479 a, 4384, 4387, 3554 a, FRA; 1607 och 1608 års rannsakingar i Småland och Västergötland i Frälse- och rustjänstlängder, vol 19, 20, 24, 25, RA; Jesper Matsson Krus frälserannsaking i Acta ang ridderskapet och adeln, vol 4, RA. 1622 års privilegierannsakingar ingår för Skaraborgs och Älvsborgs län i Frälse- och rustjänstlängder, vol 31, RA, för Jönköpings län i Landskapshandlingar, Småland 1622:7 a och för Kalmar län i Kammarkollegiet, kansliet 1612—1879, E II a, vol 2—3, samtliga i RA. För Älvsborgs lösenrannsakingarna se S Lundkvist, HT 1974, s 200 ff.

¹S Lundkvist, Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige, HT 1974, s 192 ff.

²HT 1895, s 321. Jfr E Hildebrand, *Svenska statsförvaltningens historiska utveckling*, 1896, s 287.

³N Edling, *Uppländska konungsdömar från vasatiden intill Svea hovrätts inrättande*, 1933, s 33 f, 35.

⁴För uttrycksvanorna i kretsen kring Erik XIV, se I Andersson, Charles de Mornay, *SBL* 11, s 81; S A Nilsson, *De gustavianska arvegodsens, Gustav II Adolf och Uppsala universitet*, 1982, s 82 f.

⁵B Odén, *Kronohandel och finanspolitik 1560—1595*, 1966, s 61 ff, 175 ff.

⁶Nilsson 1947, s 239 ff.

⁷Fullmakter för Henrik Klasson 26/11 1572, för Henrik Klasson, Herman Fleming och Bertil Eriksson 10/7 1573, för Nils Henriksson, Lasse Matsson m fl 22/6 1574, RR, RA. Fullmakter för ståthållarna Klas Åkesson Tott 28/9 1576, Nils Gyllenstierna 5/5 1577 och Axel Leijonhufvud 21/8 1587, RR, RA. Jfr Nilsson 1947, s 230 f, 246 ff. Jfr även jordrannsakingregister för Kumogårds län 1590, Raseborgs län 1589, Borgå län 1586, Tavastehus län 1586—1589, Fogde- och länsräkenskaper etc nrs 2401 b, 3437, 3419 a, 4251, 4265 a, 4282, 4286, FRA. Jag tackar riksarkivarien Toivo Paloposki, som gjort mig uppmärksam på detta material.

⁸Nilsson 1947, s 228 ff, 269 ff.

⁹Albo m fl härader besvär 8/1 1594, Allmogens besvär, R 5465, RA.

¹⁰E Anthoni, *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland*, 1935, s 111 ff; d s, *Konflikten mellan hertig Carl och Finland. Avvecklingen och försoningen*, 1937, s 12 f, 175 ff, 215 ff.

¹¹Brev till krigsfolket i Finland 12/5, till Tönne Jöransson 14/5, till alla rytmästare i Finland 7/12 1603, Waaranen 2, s 29 ff, 68 ff.

¹²A von Stiernman, *Alla riksdagars... beslut* 1, 1723, s 509 f.

¹³H Almquist, *Sverige och Ryssland 1595—1611*, 1907, s 80 ff. Brev till Tönne Jöransson 23/4 1604, Waaranen 2, s 97 ff, jfr s 80. Se även frälseredovisningar för Sääksmäki, Vemo, Borgå län och Övre Satakunta, Lagus samling, vol 4, FRA.

- ¹⁴Finska cameraia, vol 109, RA.
- ¹⁵Breven i RR. Jfr brev till Anders Nilsson och Thomas Hansson 18/8 1607 samt till Johan Ottesson m fl 30/9 1607, Waaranen 2, s 323 ff, 335. Jfr ibid, s 332 ff.
- ¹⁶För frälsejorden, se Anthoni 1937, s 309 ff, 374 f. För ödehemmanen se förläningsregistren, som nu särskiljer upptagna hemman. 1609 års register redovisar sålunda för Finland med Österbotten och Åland 7 328 ödehemman, därav 662 upptagna på frihet, Förlänningar, vol 36, RA.
- ¹⁷S A Nilsson, Karl IX:s adelspolitik, *På väg mot reduktionen*, 1964, s 38 ff; Edling, s 68 ff, 162 ff.
- ¹⁸Rannsakningarna ligger i tiden nära de rusttjänstförhandlingar som fördes med adeln 1607—1609 och kan ha något samband med dem. Kravet på konfirmation av äldre donationer belyser Karl IX:s försök att göra donationsbeslutet i Norrköping 1604 retroaktivt, jfr Nilsson 1964, s 44 f.
- ¹⁹SRA I:2:1, s 143, jfr s 67, 146.
- ²⁰Jfr t ex Allmogens besvär 1612 med resolutioner, SRA I:2:1, s 252 ff, memorial för Nils Bielke 26/6 1612, RR, RA. Brev till Nils Stiernsköld 7/11 1612 om frihet för skatterestantier för allmogen i Kronobergs län, RR, RA. För ståthållarna, se B Broomé, *Nils Stiernsköld*, 1950, s 173 ff.
- ²¹Nilsson 1964, s 63 ff. Rådets brev 7/1 1615 och 9/8 1616, memorial för Nils Bielke 7/11 1616, RR, RA. Jfr även N Ahnlund, *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*, 1940, s 142 f, 217, Broomé, s 196 f.
- ²²Breven i Waaranen 4, s 241 ff, fullmakt 30/3 1614, ibid, s 245 ff.
- ²³De kommissioner som framträder i materialet är: Knut Klasson (Uggla) med kansliförvanten Nils Nilson samt Klas Eriksson (Slang) och Thomas Beurres med kansliförvanten Bertil Birgersson, till vilka i Nyland fogades Anders Grip och Bengt Matsson. Jfr fullmakter och instruktioner av 4/3 1616 samt uppgifter i akterna. Jfr även Waaranen 4, s 270 ff.
- ²⁴Härom S A Nilsson, Från förlänning till donation, *HT* 1968, s 429 ff.
- ²⁵Donationsbrevet 21/7 1608, RR, RA, tingsbevis 2/12 1610, Wredeska kopieboken, Smärre samlingar, FRA. Jfr P O von Törne, Inverkningsarna av förläningsväsendet på jordbesittningsförhållandena före och efter reduktionen, *HT för Finland* 1916, s 220 f, 237 f.
- ²⁶Brev av 27/3 och 28/3 1616, Waaranen 5, s 132 ff, Nilsson, *HT* 1968, s 415. W G Lagus (utg), *Undersökningar om finska adelns gods och ätter*, 1860. Utgåvan bör jämföras med "Adelns sätesgårdar och gamle och nye frälselandbönder uti Finland pro anno 1618", Acta ang ridderskapet och adeln, vol 4, RA.
- ²⁷Brev för Joakim Berendes 17/5 1617, Waaranen 5, s 231 f. För Peipola och Elimä fjärding, se Lagus 1860, s 393 f. Jfr B Boëthius, Joakim Berendes, *SBL* 3, s 784 f, vilken dock inte utnyttjat rannsaksakterna.
- ²⁸Lundkvist, *HT* 1974, s 208, S A Nilsson, Krig och folkbokföring, *Scandia* 1982, s 17.
- ²⁹S A Nilsson, Militärstaten i funktion, *Gustav II Adolf — 350 år efter Lützen*, 1982, s 38, 41 f.
- ³⁰Jag följer här och i det följande min uppsats, 1634 års regeringsform i det svenska statssystemet, *Stv T* 1984, s 295 ff.
- ³¹För rannsakingarna se *Svenska riksrådets protokoll* 7, 1895, s 25 ff samt redogörelsen hos G Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare*, 1948, s 211 ff. I övrigt Nilsson, *Stv T* 1984, s 301 f.
- ³²För allmogens besvär främst Wittrock 1948 samt d s, *Regering och allmoge under Kristinas egen styrelse*, 1953. För framväxten av det ofrälse programmet Nilsson *Stv T* 1984, s 301 f.
- ³³För reduktionstidens kommissioner se licentiatavhandlingar av G Kallin, *Räfst och reduktion i Södermanland och leivgedingets Södermanlandsdel*, 1964, samt Å Lindström, *Studier i Karl XI:s räfst- och reduktionspolitik i Jönköpings län*, 1967, Historiska institutionen, Uppsala. Se vidare A Åberg, *Indelningen av rytteriet i Skåne*, 1947, och J Weibull, *Tienden i Skåne under senare delen av 1600-talet*, 1952.
- ³⁴Jag hänvisar allmänt till akterna i Äldre kommissioner, RA, samt till B Ericsson, *Bergsstadens Falun 1720—1769*, s 111 ff, och C Peterson, "En god ämbetsman är bättre än en god lag", *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, 1985, s 307 ff. För Finland se särskilt T Paloposki, *Suomen talouden kehittämisen 1750—1760 — Lukujen valtiopäiväpolitiikkassa*, 1976.
- ³⁵Jag kan här inte etablera en jämförelse med kommissionssystemet i andra länder men vill ändå erinra om de uppenbara parallellerna i Danmark—Norge, främst under Kristian IV, vars många kommissioner brukar ses som steg på vägen mot ett fastare förvaltningssystem. Men det synes då också — liksom senare — ha varit en fråga om behovet av direkt kontakt mellan konung och undersåtar. Jfr G Sandvik, *Dömande kommissioner i Norge*, 1974, s 13 ff, S Imsen, Norske ad hoc kommissioner i forvaltning og politikk under Christian IV, *Hamarspor* 1982, s 131 ff, samt för 1700-talet bl a S Supphellen, *Statholdarinstitutionen i Norge 1722—1739*, 1983, s 83 ff, 156.

³⁶R Fladby, *Fra lensmanstjener til Kongelig Majestets Foged*, 1963, E Österberg, *Gränsbygd i krig*, 1971, s 227 ff. För omflyttningen av fogdar se J A Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630*, 1, s 116 f samt 4, s 3 ff.

³⁷K Bäck, Ett komparativt perspektiv på det näringspolitiska beslutsfattandet i Norden under 1700-talet, *Skog och brännvin*, 1984, s 355 f, P Frohnert, Administration i Sverige under frihetstiden, *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, 1985, s 25 ff, Peterson ibid, s 310 f, 321 ff, B Ericsson, Dalaallmogen och överheten vid slutet av 1700-talet, *Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård* den 23 och 24 juni 1986, 1987, s 55 ff. Det kan tilläggas att förhållandet bönder och lokala ämbetsmän under 1700-talet behandlas i en kommande avhandling av Pär Frohnert.

Pater Noster i Rafnasill och Alphabeta varia. Eller några av kyrkolivets tecken

---

Av Egil Johansson

1

”Då kunde ingen sitt pater noster i Straumi”. Med detta citat från en svensk-norsk gränstraktat på 1200-talet vidgade riksarkivarie Sven Lundkvist perspektivet kring riksarkivets konferens i Ramsele våren 1987. Konferensens tema var ’forskningen och arkiven’.¹ På SVAR, Svensk Arkivinformatiön, i Ramsele samlar nämligen riksarkivet allt större mängder av det filmade källmaterialet från våra arkiv. Mikrofilmerna överförs till mikrokort (mikrofiche), som katalogiseras, kopieras och distribueras till forskningen, biblioteken och många enskilda kunskapsidkare. I det natursköna Ramsele, på gränsen mellan Ångermanland och Jämtland, har tingshuset och tingsalen blivit en forskarmiljö för konferenser och besökare från nära och fjärran.²

Under de första åren står kyrkboksmaterialet från hela landet i centrum för verksamheten. Kyrkolivet och dess historia kommer därför gärna på tal. Det skedde även under den senaste konferensen, när en grupp deltagare gjorde ett studiebesök i Ramsele väl bevarade medeltidskyrka. Det var då som de citerade orden från socknens äldsta tid lyftes fram. Tillsammans med andra betrodda män ’fotfor’ bonden Loden på 1230-talet gränsen mellan ’Rafnasill’ (Ramsele) och bygden uppe i ’Straumi’ (Ström). Långt efteråt, på tinget i Sveg 1273, antydde han denna missionstidens kunskapsmarkering vid riks- och sockengränsen, nämligen att ’ingen kunde sitt pater noster i Straumi’.³ Pater noster, Fader vår, var således något av ett kyrkolivets tecken i utmarkerna kring den lilla helgedomen, som restes på älvnipan i ’Rafnasill’.

2

På detta sätt kan spåren av den kyrkliga kunskapen och undervisningen, främst Pater noster och Credo (Fader vår och trosartiklarna) vara tecken för kyrkolivet, dess funktion och utbredning i olika tider och länder. En förvissning härom har vuxit sig stark, när jag sedan en tid arbetat med motsvarigheterna till våra

äldsta ABC-böcker inom katolsk tradition.⁴ Då passar inte uppslagsordet 'ABC' längre, utan den ursprungligare läsarten 'alphabeta' leder vidare in i bibliografierna. Här skall jag, bland många fynd, helt kort presentera särskilt ett — från Carolina Redivivas ålderdomligt sköna boksalar. Där fick jag uppleva hur — högt uppe på hyllorna — i den italienska boksamlingen från 1700-talet stod två små samlingsvolymner, som svarade mot kataloguppgiften 'Alphabetaria varia'. Med stor spänning tog jag emot böckerna och fann dem innehålla ett antal små häften från skilda tider, som bundits samman i två samlingsvolymner, 'Alphabetaria varia', utgivna av den katolska kyrkans missionsledning i Rom. Volymerna innehåller sjutton 'ABC-böcker' på skilda språk, somliga med långa inledningar på latin kring det främmande språkets alfabet, skriftsystem och språkformer. Men i stort sett alla har som första läsövning Pater noster, Ave Maria och Credo, några både på latin och på det aktuella språket.⁵ I högsta grad hör således även dessa häften hemma i perspektivet från 'Rafnasill' och de tydbara tecknen för kyrkolivet i historia och nutid.

En uppställning över de sammanbundna häftena med titel, tryckår och sidantal ger en första uppfattning om de båda volymerna. Tryckorten enligt titelsidorna är hela tiden Rom och kyrkans avdelning för trospropaganda, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. På flertalet pryds framsidan av en bild med en skara människor, som lyssnar till en förkunnare, en missionär, med devisen: 'Euntes in universum mundum predicate evangelium omni creaturae' (Gån ut i hela världen och prediken evangelium för allt skapat). Titlarna framgår av tabell 1.

Tabell 1. Alphabetaria varia. Vol 1—2. Två samlingsvolymner av 'ABC-böcker' tryckta i Rom under 1600- och 1700-talet. Innehållsförteckning.

Alphabetaria varia. Vol 1—2. Innehållsförteckning.

Vol 1.

- Alphabetum aetiopicum sive abyssinum. 1631. 16 s.
- Alphabetum arabicum. 1715. 15 s.
- Alphabetum armenum. 1673. 16 s.
- Alphabetum barmanum sev bomanum. 1776. XVI + 51 s.
- Alphabetum brammanicum sev indostanum. 1771. XX + 152 s.
- Alphabetum chaldaicum antiquum Estranghelo dictum. 1636. 16 s.
- Alphabetum chaldaicum. 1634. 11 s.
- Alphabetum coptum sive aegyptiacum. U.å. 11 s.
- Alphabetum graecum. 1771. 15 s.
- Alphabetum veterum etruscorum et nonnulla eorundem monumenta. 1771. 38 s.
- Alphabetum hebraicum addito samaritano et rabbinico. 1771. 16 s.
- Alfabeto del Protoparente Adamo... U.å. 16 s.

Vol 2.

(Alphabetum Hieronymi et Cyrilli Illyrice. 1753. 78 s.)

Alphabetum ibericum sive georgianum. 1629. 32 s.

Alphabetum grandonico-malabaricum sive samscrudonicum. 1772. XXVIII + 100 + VIII s.

Alphabetum persicum. 1783.

Alphabetum tangutanum sive tibetanum. 1773. 138 s.

Innehållsförteckningen är tagen från de två fullständigaste banden på universitetsbiblioteket i Uppsala. I ett annat band finns även ett Alphabetum persicum utan tryckår. De många häftena är som synes alfabetiskt ordnade efter sin språktillhörighet. En uppordning efter tryckår ger en bättre bild av den allmänna strategin för utgivning och kan samtidigt presentera något av häftenas innehåll. Det sista häftet i första volymen liksom det första i den andra volymen faller av allt att döma utom ramen för volymernas huvudsakliga tema och lämnas därför här utan beaktande (Tabell 2).

Tabell 2. Alphabetum varia. Vol 1—2. Två samlingsvolymerna av 'ABC-böcker' tryckta i Rom under 1600- och 1700-talet ordnade efter tryckår med uppgift om språk, innehåll och sidantal.

År	Språk	Innehåll: lästexter	Sidantal
U.å.	Koptiska/egyptiska	?	11
1629	Iberiska/georgiska	P.N. Ave Credo Decal Opera Sacr Magnif*	32
1631	Etiopiska/abessin.	P.N. Ave Credo Decal	16
1634	Kaldeiska	P.N. Ave Salve	11
1636	Kaldeiska/syriska	P.N. Ave Credo	16
1673	Armeniska	P.N. Ave Credo	16
1715	Arabiska	P.N. Ave Credo	15
1771	Grekiska	P.N. Ave Credo Decal	15
1771	Hebreiska/samaritan.	P.N. Ave Credo	16
1771	Etruskiska	?	38
1771	Industanska	P.N. Ave Credo	172
1772	Malayiska/malabar.	P.N. Ave Credo Decal	136
1773	Tibetanska	P.N. Ave Credo Decal	138
1776	Burmanska	P.N. Ave Credo Magnif Decal	96
1783	Persiska	P.N. Ave	24

Förkortningar:

P.N.	Pater Noster. Oratio Dominica.	(Fader Vår)
Ave	Ave Maria. Salutatio Angelica.	(Änglahälsningen)
Credo	Symbolum Apostolorum.	(Apostoliska trosbekännelsen)
Decal	Decem Praecepta Decalogi.	(Tio Guds bud)
Opera	Opera Misericordiae corporalia.	(De sju barmhärtighetsverken)
Sacr	Septem Ecclesiae Sacramenta.	(De sju sakramenten)
Magnif	Canticum Bened. Mariae Virginis.	(Min själ prisar storligen)
Salve	Salutatio ad Virginem Mariam. 'Salve Regina mater misericordiae'	

*Den iberiska texten innehåller även 'Litaniae B. Mariae Virginis'.

Missionsstrategin är tydlig. Äldst är en grupp häften för länder med gammal kristen kultur: Etiopien, Egypten, Syrien, Armenien, Georgien. Sedan följer de tre stora kulturspråken arabiska, hebreiska/samaritanska och grekiska (samt gammal-etruskiska). Åtta av dessa tio häften är tunna med endast 11—16 sidor, precis som protestantiska ABC-böcker från samma tid. De yngre häftena är mer omfattande, hundra sidor eller mer. De riktar sig till missionsfälten i Fjärran Östern. Långa introduktioner på latin gör dessa senare häften till utförliga handböcker för inläringen av de främmande språken. I två häften är texternas innehåll oklart. De saknar anvisningar eller ledtexter på latin. De övriga har åtminstone rubrikerna — några texterna i sin helhet — även på latin. Lika påfallande som självklart är att den gamla muntliga dop- och biktundervisningen helt präglar innehållet med Pater noster, Ave Maria, Credo och i sex häften även Decalogen (de tio buden), som första läsövningar. Det iberisk-georgiska häftet är rikast till sitt innehåll med ännu fler inslag av lärostycken ur den klassiska församlingsundervisningen.

3

Hur skall dessa småskrifter förstås till sitt syfte och sin funktion? Mycket återstår att undersöka och pröva, t ex i vad mån dessa häften också faktiskt spreds i de olika länderna. Målgrupperna för utgivningen kan ha varit minst tre: utresande missionärer, som behövde lära sig missionslandets språk, eller inhemska präster och medarbetare i respektive land, som behövde läroböcker för sin utbildning, eller för det tredje, möjligen, församlingsmedlemmar, som skulle inhämta den muntliga undervisningen även genom läsning — allt i mycket på motsvarande sätt som i vårt eget land.

I vårt land har nämligen ABC-böckerna för den lärda skolan, för missionärerna i lappmarken och för folket haft i stort sett samma uppställning och innehåll: Fader vår, tron, buden, bords-, morgon- och aftonböner. Dock trycktes naturligtvis nybörjarboken för trivialskolan på latin, medan häftena för folket spreds (ofta som lösa ark) på svenska, samiska och finska. Missionärerna för lappmarken fick således reda sig med de svensk-samiska ABC-böckerna och handböckerna eller med någon tolk.⁷

Ute i Europa har t ex även nybörjarböckerna i grekiska haft i huvudsak samma uppställning. Sålunda innehåller ett 'Alphabetum graecum', tryckt i Antwerpen 1534, på sina sexton sidor (efter den vanliga inledningen med bokstäver och stavelser) de klassiska läsetexterna på grekiska och latin: Pater noster, Ave, Credo, Magnificat, Nunc dimittis (Simeons lovsång), ett stycke ur bergspredikan (Matt 5:39—48) samt Salve regina (en Maria-bön, se förkl. till tabell 2).⁸

I detta perspektiv framstår missionshäftena från Rom som tämligen knapphändiga till sitt innehåll. De speglar den muntliga traditionen och den elementäraste dopundervisningen med de kunskaper som prövades i den årliga bikten och som i princip var nödvändiga åtminstone sedan 1500-talets mitt för deltagande i nattvarden och för ingående av äktenskap, nämligen i första hand Pater noster, Credo och Ave Maria. Dessa moment kan också konstateras ha fått en allt stabilare utbredning i 'motreformationens' tidevarv.

Bevis för denna folkliga spridning ger t ex vissa protokoll från inkvisitionsförhören i ärkestiftet Toledo i Spanien 1540—1650. Bland drygt 1 200 protokoll innehåller mer än 700 protokoll uppgifter om kristendomskunskaper vitsordade med tre alternativa bedömningar: 'bene, mediocriter, male' (väl, någorlunda, illa). Enligt dessa bedömningar var nära nog ingen helt främmande för Pater noster, Ave och Credo under denna tid. Bedömningen att ha svarat väl, 'bene', fick nästan alla för dessa första tre av de 'fyra bönerna', som denna klassiska grupp av texter ofta kallades. Även för den 'fjärde bönen', Salve regina, erhöll nästan alla vitsordet 'bene' fram emot 1600-talets mitt. Decalogen (buden) däremot uppgavs endast hälften kunna år 1565, då uppgifterna därom började noteras. Men nästan alla återgav även budorden väl mot periodens slut.⁹

Denna stabiliseringsperiod uppvisar tydliga paralleller med vår kyrkas ansträngningar och krav för nattvard och äktenskap under samma tid. I båda länderna drevs kunskaperna fram i förstone utan större beroende av läskunnighet. De läskunniga i den spanska gruppen låg endast obetydligt före de övriga i memoreringen av de 'fyra bönerna'. 86 respektive 73 procent uppnådde bedömningen 'bene' under perioden 1575—1650. Skillnaderna var större för de tio buden.

Så långt var de viktigaste texterna i församlingsundervisningen fortfarande en örats, munnens, hjärtats och minnets sak. Den nya tekniken med tryckta bokstäver skulle emellertid snart göra det hörda synligt för ögat som lästa ord. Då kom kunskaperna att drastiskt öka i de protestantiska kyrkogrenarna. I den katolska kyrkan skulle bokstäverna föra de gamla texterna ut i världen på många nya språk.¹⁰

Men under allt har programmet varit detsamma i den 'allmänneliga kyrkan' med Herrens bön och tron som det allra första, både uppe i 'Rafnasill' och långt borta i fjärran länder genom dessa egendomligt intressanta små läsehäften, 'Alphabeta varia'.

Noter

¹Konferensen ägde rum i Sollefteå/Ramsle 17—19 maj 1987. Jag är riksarkivarie Sven Lundkvist stort tack skyldig för det inspirerande citatet och hänvisningarna till de medeltida källorna.

²Angående SVAR, se t ex Hur går vi vidare? Ett exempel: Forskningen och SVAR, *ASF* 1986, s 93—100.

³Handling rörande gränsen mellan Sverige och Norge. 1273?, O S Rydberg (utg), *Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dät hörande handlingar*, 1, 822—1335, Stockholm 1877, s 244. Jfr kommentaren hos N Ahnlund, *Jämtlands och Härjedalens historia*, 1 (intill 1517), Stockholm 1948, s 124, 181.

⁴E Johansson, På läsbräda, mikrokort och dator — eller kyrkolivets böcker i gammal och ny undervisning, *Föreningen Lärare i Religionskunskap Årsbok 1986*, s 89—100.

⁵Alphabeta varia, 1—2, samlingsvolym, Rom 1600- och 1700-talen.

⁶Bokband 1700-talet, Italien 1:1—2, UUB.

⁷T Forsgren, *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619—1850*, Arbetsrapport från pedagogiska institutionen, Umeå universitet nr 36, 1987.

⁸Alphabetum graecum, Antwerpen apud Michaelum Hillenium, oktober 1524.

⁹J P Dedieu, "Christianisation" en nouvelle castille. Catéchisme, communion, messe et confirmation dans l'archevêché de Tolède 1540—1650, i *Melanges de la Casa de Velasquez* 15, Paris 1979, s 261—294.

¹⁰Jfr t ex E Johansson, Den kyrkliga lästraditionen i Sverige — en konturteckning, i *Läskunnighet och folkbildning före folkskolan. Mötesrapport III, Nordiska historikermötet 1981, Jyväskylä 1981*, s 193—224.

Idé och verklighet i det tidiga 1800-talets Norden

En och samma nykterhetstanke i olika stater och samhällen

Av Torkel Jansson

När delegaterna vände åter från Wienkongressen, kom de inte hem till stater och samhällen av samma slag som de lämnat. Gamla och nya idéer bröts mot varandra om hur de europeiska länderna skulle reorganiseras. Befolkningsökningen blev på de flesta håll stark, de traditionella näringarna — främst de agrara — förmådde inte suga upp tillväxten, och en förändrad syn på vad som ansågs vara rationell jordbruksdrift började göra sig gällande. Kollektivismen övergavs, vare sig det handlade om att spränga livegna storgodsgemenskaper eller att skifta ut byar bestående av fria bönder. Äldre normsystem för sociala relationer bröts därmed upp, "Bauerschutz" och "vornedskab" fortsatte ingestans att vara ledstjärnor för de "halvherrar" som tog ett betydligt mindre ansvar för sina underlydande än föregångarna. Dessa nya intressenter gjorde sitt intåg i en rural ekonomi, av vilken man nu väntade sig avkastning enligt kapitalistiska principer. I städerna möter samma utvecklingstendenser. Den beskyddande ordning som åtminstone principiellt låg i det patriarkala systemet mästare—gesäll—lärling kunde varken stå emot befolkningstrycket eller förenas med idéerna om lättnader i näringstvånget och fri konkurrens.¹

Kända effekter av denna ofta hastiga förändring är nya sociala beteenden på olika plan. Verkstadsindustriens intåg kunde leda till motdrag av "machine breakers", en hårdhänt omstrukturering av modernäringen till olika former av bondeuppror, och överallt iakttas en debatt om det samhälls- och personlighetsfördärvande superi som både tilltog och fick andra följder i ett tidigare närmast okänt produktionssätt. De i samtiden ansvarskännande satte stor tilltro till den liberala utvecklingsfilosofien, i vilken "associationsandan" på det praktiska planet kom att stå helt centralt. För att komma till rätta med dessa, och andra, problem, som gärna tolkades som ett tecken på religiöst förfall, inrättades runt om i det evangeliskt kristna Europa mycket likartade bibelsällskap med vitt syftande ambitioner. När man snart nog insåg att dessa behövde kompletteras med en mer målinriktad verksamhet, föddes allt efter omständigheterna en rad ideologiskt närbesläktade organ för exempelvis inre och yttre mission, folkundervisning och nykterhetens befrämjande. I samma anda tillkom vidare kor-

rektionshus för dem som skulle återbördas till ett värdigt liv, inrättades det sparbanker för dem som nu börjat få penninginkomster, och reviderades eller nyskrevs psalmböcker för de församlingsbor som måste lära sig att stå på egna ben i ett på "personlighetsprincipen" grundat individsamhälle. Det handlade om, skulle man idag säga, en social ingenjörskonst av anseelig omfattning. Innan de strävanden behandlas, som syftade till att stävja alkoholmissbruket, skall kort något sägas om hur de stater kunde te sig, som naturligtvis ytterst bestämde ramarna för samhällsverksamheten.

Om de auktoritära regimerna inte föll, fortsatte de som envälden med delvis andra ambitioner än förr. Centralmakten i de utpräglade feodala områdena sökte inte sällan stärka sin ställning på godsägaradelns bekostnad, relationen stat—samhälle sågs gärna mer omedelbar. En "avfeodaliseringprocess" satte in som på samhällslivets område måste leda till en grundlig översyn, om inte till ett direkt nyskapande, av institutionaliserade organ. Sedan länge bortförpaktade funktioner drogs in i vad som kan liknas vid en organisationsstrukturell reduktion, och statsmakternas strävan blev den naturliga att lagstiftningsvägen sörja för lokalsamhällets innevånare från vaggan till graven. Där självhärskardömena inte överlevde, eller där de blott utgjort parenteser i den konstitutionella utvecklingen, stod statsmakterna trots en rad skillnader inför i grunden samma problem. Lokalsamhället måste reorganiseras på den grund som sedan länge var organiskt framvuxen, de undersåtar som vart efter transformerades till medborgare ordnades även här, om än inte i samma utsträckning, in i ett alla och en var omfattande kommunalväsende med ständigt växande uppgifter av skilda slag, i vilket ett sedlighetsövervakande moment alltid funnits inbyggt.

Härmed har kortfattat den triangel presenterats som i århundraden varit bestämmande för lokalförankrad social verksamhet: staten, offentligrättsligt reglerade samhällsinstitutioner på en lägre nivå i den allmänna sfären och privaträttsligt grundade organisationer i en mer eller mindre fri sfär. Denna trehörning bildar också teoretisk utgångspunkt för den aktuella studien, som dels förutsätter att dessa relationer varit av skiftande art i olika samhällsformationer, dels att övergången från en feodal till en kapitalistisk ordning inte varit oproblematiske — men också att den i hög grad skiftat beroende på att utgångslägena trots allt inte var identiska.

När Marc Bloch skrev om komparationen som historisk metod i *Revue de Synthèse Historique* 1928, hävdade han att dess mål inte kunde vara att uppnå "praktiska resultat", syftet måste i stället vara "orienterat mot kunskap". Denna uppsats kan inte byggas på någon primärforskning inriktad på att "additivt" upptäcka nya "fakta", vilket var vad som avsågs med att sträva efter praktiska resultat; den kan inte annat än vila på vad som är tillgängligt i ge-

nomförda undersökningar, på vad som retts ut om tillstånd i med varandra jämförbara områden, vilket var ett annat huvudkrav. Avsikten här är alltså inte att mekaniskt teckna konturerna av det tidiga 1800-talets nykterhetsförhållanden i varje land. Med avhållsamhetsidén som ett bland flera tänkbara exempel skall i stället ett försök göras att i det jämförande perspektivet locka av redan känd materia ny kunskap. Vad kan, om för ett ögonblick landsgränser lämnas, tillfogas av nya dimensioner till det närmast självklara?

I Amerikas förenta stater hade man lancerat "frivillighetssystemet såsom motsats till det förutvarande", och "genom association eller förening av individer stärkes den mänskliga kraften i större progression, än den aritmetiska. Associationer synas vara det medel varigenom de svåraste samhällsproblem en gång skola lösas".²

Med dessa ord på läpparna reste under 1830- och 1840-talet den amerikanske presbyterianske pastorn Robert Baird runt i Europa, och hans nitiska kamp mot rusdryckseländet gjorde honom till en välkommen gäst även i furstehusen. Vad annat kunde denne nykterhetspredikant från det stora "frihetslandet" komma med än just "frivillighetssystemet", och vad hade Europa, där samhällsinstitutionerna i stort gått i stå, att erbjuda som alternativ? Man kunde inte bilda ett skrå för att omvända "fyllhundar", som man ofta sade i samtiden. Här skall alla detaljer i dessa tidiga bairdska nykterhetssträvanden lämnas åsido och intresset koncentreras till frågan om hur exakt samma föreningsidé planterades in i de olika staterna och samhällena, vilket är ett ovanligt bra utgångsläge för en komparativ analys.

Lämpligt är att börja med *Sverige*, där som bekant Svenska nykterhetssällskapet instiftades som i högsta grad kungligt beskyddad, "auktoriserad" nykterhetsinstitution år 1837.³ Marken var då sedan ett antal år väl förberedd genom bl a Samuel Owens och George Scotts verksamhet i Stockholm och Peter Wieselgrens, och andras, initiativ ute i landet. "Nykterhetsföreningar" hade också börjat "ingås" i det Bondesverige där den utomordentligt diffusa sockenstämoinstitutionen kunde tas i bruk för de flesta samhällsgagnande åtgärder. Föreningar till rovdjurs utdödande och mot kaffedrickning var direkta och helt naturliga paralleller i ett samhälle där centralmakten var mer mån om att inte behöva gripa in än att strikta gränser upprätthölls mellan vad som idag helt klart är att hänföra till en offentlig och en privat sfär. Därtill var "sällskapsmodellen" sedan en tid väl beprövad. Några år tidigare klarade överståthållaren inte av att räkna alla de filantropiska föreningar huvudstadens borgare satt igång och drev, och staten själv, ointresserad som den var av ökning på utgiftssi-

dan, välsignade folkbildning och sedlighetsövervakning i associationens form — allt sammantaget bidragande till att förklara den internationellt sett så sena lagstiftningen på bl a skolans och fattigvårdens område. Samhällsorganisatoriskt blev Sverige i påfallande omfattning ”associativt”.⁴

Liksom i Preussen, där allt sedan Freiherr vom Steins reformering av städerna 1808 frivilligföreningstanken sågs som ett viktigt komplement till institutionaliserade organ, fann alltså Baird en intresserad åhörarskara i Sverige. Fr a på tillskyndan av den socialt medvetne kronprins Oskar bildades för alla ”nitälskande personer, av båda könen” det på måttlighetsprincipen vilande Svenska nykterhetssällskapet (kungen själv upplevde initiativet som så banbrytande, att han omedelbart förlänte resenären Illis quorum). Som sällskap betraktat, dvs antalet betalande ledamöter, nådde detta aldrig över c:a 150 personer, men dessa, som var socialt mycket starka med regeringsföreträdare, biskopar och andra dignitärer i spetsen, utgjorde en viktig ekonomisk bas för verksamheten, till vilken inte minst grosshandlare och fabrikörer lämnade avsevärda bidrag. Däremot hade de åtminstone på papperet inget inflytande över ledningen, som bestod av 8 ”herrar och män”, och som förnyade sig själv när så behövdes.⁵

Verksamheten blev i rätt hög grad kopplad till det två år tidigare instiftade Svenska missionssällskapet, och den var inriktad på hela landet. För att effektivt nå ut till dem som skulle räddas tillgrip man, liksom 1835, den mest landsomfattande institutionsstruktur som stod till buds, dvs kyrkan och prästerna — i regel bondevalda statstjänstemän som tillika presiderade i de ofta ”oformliga och överraskande sockenstämmorna”. Härigenom kunde snabbt nykterhetsöverenskommelser börja ingås och individuella nykterhetsförbindelser under tecknas, som ibland rent av krävdes som kvalifikation för dop, konfirmation och vigsel. Arrangemangen klarades inte sällan av i anslutning till högmässorna och de sockenstämmor som med jämna mellanrum hölls i anslutning till dem, då folket var samlat.⁶

Det var knappast tilltag av detta slag en landshövding hade i åtanke när han vid just denna tid påtalade den ”mera nitfulla än rättsenliga lagstiftning” som bedrevs ute i bondsocknarna,⁷ men de hör naturligtvis hemma i vad som kunde ges bindande verkan i dessa rurala offentligheter. Denna kampanj resulterade snart i 100 000 nykterhetslöften på hundratals orter, och oavsett vad de som avlade dessa kallade sig själva och vad man i efterhand rubricerar dem som, kan de inte liknas vid senare tiders medlemmar i allehanda ”folk rörelser”. Fel vore dock att påstå att ingen verksamhet skulle ha förekommit ute på fältet. Nykterhetsföredrag hölls, tecken finns på en begynnande biblioteksverksamhet, och givetvis läste man högt ur uppbyggelseskrifter (bl a ur ”Bairds bok”, som man allmänt sade, vilken givits ut på kungahusets bekostnad, och ur egna periodika som Nykterhetshärolden och Fosterlandsvännen). ”Överenskom-

melseföreningarna”, för att i klarhetens namn använda detta uttryck, hade emellertid inget som helst inflytande på riksorganisationen, som Stockholms-sällskapet i själva verket fungerade som. De nykterhetsmöten som hölls med början från 1846, och som därtill var skandinaviska, kom s a s till vid sidan av stadgorna men ledde icke desto mindre till att olika meningar om nykterhetsarbetet gjorde sig gällande, bl a framställdes krav om en strängare tolkning av nykterhetsprincipen och lagstiftningsåtgärder.

Andra avvikelser från den närmast normala bilden kan också iakttas. Det brukar alltid framhållas att Nykterhetssällskapet i högsta grad var etablissementslett. Detta påstående kräver korrigeringen att i fr a ett landskap, Hälsingland, ledningen av den lokala verksamheten i stor utsträckning kom att utövas av allmogen, en befolkning som i landshövdingarnas berättelser inte sällan framställdes som i största allmänhet ”svårstyrd”. Ingen annanstans fick heller sällskapet en sådan tillslutning som i delar av detta område, där senare också massorganisationerna — fr a frikyrkligheten — blev utomordentligt stark, och nykterhetstanken kopplades till ett ekonomiskt effektivitetstänkande. Det var lönsammare att ”avyttra spannmål till angränsande Dalarne” än att koka brännvin av den. Om den så annorlunda sociala ”profilen” därtill inneburit andra, mer demokratiska inflytandeformer än annorstädes är däremot obekant. Särskilt troligt är det inte. Tilläggs skall också att striden om nykterhetsprinciperna kunde stå het i detta landskap, där inte minst den mot statskyrkan fientliga religiösa riktningen ”erikjansismen” också vände sig mot Nykterhetssällskapets verksamhet.⁸ Man kan m a o tala om de i organisationshistorien så vanliga fenomenen mobilisering och motmobilisering.

Svenska nykterhetssällskapet hade knappt instiftats, förr än i Lund en ideologisk debatt bröt ut om organisationen. Den liberale teologen Johan Henrik Thomander fann de nya principerna värda att pröva, biskop Vilhelm Faxe ansåg föreningsidéen utmärkt för ”en sig fyllande allmoge” bara den inte kopplades till något ”läseri”, men Henrik Reuter Dahl kunde inte acceptera associationsprincipen för moraliska frågor. För honom stod livet ut den lutherska grundtanken om det allmänna prästadömet helt centralt; ångbåts- och kanalbolag finge gärna inrättas, men att föreningsvis ingå nykterhetsöverenskommelser vore att betrakta som klosterlöften och papisteri, ja, ”nykterhet” i denna form förklarades vara något så dubbelt förskräckligt som ”en metodisk jesuitism och irrlärlighet, ej passande för äkta lutheraner”. Enligt denna filosofi måste det vara vars och ens uppgift att i enskilda överläggningar med sin skapare komma fram till acceptabla ramar för det sedliga livet. Dessa uppfattningar har också lämnat spår i den svenska nykterhetsgeografien, där man särskilt i schartauanska områden finner en svag uppslutning kring sällskapet och även senare tiders avhållsamhetsrörelser.⁹

Under sina europeiska turnéer besökte Robert Baird också *Danmark*, och ”var saa heldig att faae Audients hos DD. Maj. Kongen og Dronningen”. Han kom till ett ”landboreformerat” envælde som dock efter julirevolutionen sett sig nödsakat lätta på den auktoritära regimen och bl a infört rådgivande ständerförsamlingar, i vilka också det allt mer tillväxande ”agrarsmåborgerskabet” gavs en viss plats. Landet var m a o inne i en stark emancipations- och individualiseringsprocess, och allt sedan tidigt 1800-tal hade staten i sina s k avfeodaliseringssträvanden, som gick ut på att till centralmakten återföra offentligrättsliga funktioner från godsens, i betydande utsträckning ”kommunaliserat” samhället. Redan 1803 gavs en för hela kungariket gällande fattigvårdsförordning, och 1814 lades principerna för en uniformerad folkskola fast, för att bara peka på två människonära lokala verksamhetsfält.¹⁰

Bairds bok om nykterhetsrörelsen översattes till danska 1841, och den fick lysande recensioner i den liberala pressen. ”Statens Formaal” skulle bättre kunna ”realiseres” i frivilligföreningens form än i gamla rigida organ. På samma sätt som i Sverige sökte avhållsfolket stöd på högsta nivå, men staten, det formella enväldet, satte sig omedelbart emot att sanktionera stadgar för ett tilltänkt absolutistiskt sällskap. Några sådana välsignades inte heller för det måttlighetssällskap som strax därpå önskade kunglig uppbackning, men detta bemöttes trots allt vänligare då det inte ansågs vara ”fjendtligt op imod industrielle Interesser”, där man i sammanhanget bör erinra sig den underjätta, mustiga ”bajerns” segertåg.¹¹

Ändå kom båda dessa föreningar till stånd med ”Adgang for Alle og Enhver”, men de hade helt andra arbetsbetingelser än systerorganisationen öster om Sundet. Peter Wieselgren i det skånska Västerstad klagade bl a på den låga sociala genomsnittsstatus de relativt få anslutna hade, vilket han med sina erfarenheter naturligtvis insåg betydelsen på sikt av (själv arbetade han med greve Jacob De la Gardies goda minne). De lärare som stod i spetsen för den danska verksamheten var tydligen av för otillräcklig kaliber.¹²

Frågan om en ordentlig förankring i en stabil samhällsstruktur kunde inte heller i Danmark lämnas olöst, och på samma sätt som i Sverige vände sig det 1843 instiftade Totalafholdenhedsselskabet till prästerskapet, vilket var något annat än rundskrivelserna från högsta håll i grannlandet och reskripten om nykterhetsföreningar i Preussen. Det svala statsintresset motsvarades av en likgiltighet bland prästerna¹³ — om man så föredrar att beskriva dessa mottagare, bestod de av idel reuterdahlare. Säkerligen inte minst beroende på att dessa tidiga nykterhetssträvanden hittills inte gjorts till föremål för komparativa studier, har denna olikartade attityd hos kyrkans män inte problematiserats, men ett jämförande angreppssätt tvingar ändå fram ett välgrundat antagande.

Även om folkets breda lager ännu inte genomsyrats av grundtvigianismen,

som såg det som sin uppgift att skapa samhällsdugliga individer av de sönderfallande kollektiven, torde man våga antagandet att denna kristendoms- och moraluppfattning vunnit omfattande anslutning bland kyrkans män. Obestridligt är under alla omständigheter att dessa i betydligt lägre grad än i exempelvis Sverige ställde upp på det associativa nykterhetsprogrammet. En dialog uppstod dock, i vilken avhållsfolket framhöll kyrkans positiva roll i utlandet, men den slutade i anklagelser mot prästerna i Danmark för ointresse för nykterhetsarbete i föreningens form och talar därför också sitt tydliga språk i denna fråga. ”Gud alene kan frelse fra alle Slags Synd, og Selskaber, der skal bekæmpe Drukkenskab, er derfor nærmest overflødige, ja tilmed skadelige”, blev grundtvigianernas svar, och som synes kunde dessa ord lika gärna ha uttalats i det närbelägna Lund.¹⁴

Med inget eller ringa stöd från högsta håll hade man alltså misslyckats med att nå de effektivaste kunskapsspridarna och opinionsbildarna i lokalsamhället, men nykterhetsfolket gav ändå inte upp. Det gällde nu att finna en annan landsomfattande struktur att arbeta genom, och blickarna riktades mot de 1837—1841 inrättade kommunalorganen för såväl ”købstæder” som landsbygd. Redan stiftelseåret kunde man med viss hjälp från Danske Kancelli nå ut till samtliga kommuner med en ”indbydelsesskrift”, i vilken man också direkt vände sig mot Grundtvigs, om man så vill liberala, uppfattning i alkoholfrågan. Effekten av detta blev utomordentligt ringa, och Kancelliets krav på att få kontrollera de agenter dessa ”totalister”, för att tala med Wieselgren, tänkte sig sända ut ledde enbart till att någon förteckning över dessa aldrig sändes in.¹⁵

En samma år grundad ”Maadeholdsforening”, som snart bytte namn till Den danske Afholdenhedsforening och som socialt sett blev starkare än konkurrentorganisationen, tilldrog sig ett större intresse från kungaparets sida, men något effektivt statsstöd, som i många andra länder, fick inte heller detta sällskap. ”I alt Fald maa Collegiet være af den allerunderdanigste Formening, at en Forening, der stiller sig et slikt Maal, maa blive at realisere ganske med Borgernes egen Bestræbelser, og ikke bør gives nogen egentlig Sanction fra Statens Side, eller kan trænge til en pecuniær Understøttelse af Deres Majestæt”, blev rådgivarnas rekommendation.¹⁶

Även denna föreningsrörelse sökte nå ut med information till ”kommunalbestyrelserne og sogneforstanderskaberne”, och dessa måttlighetsvänner nådde också andra resultat, även om Thomander på ett nykterhetsmöte underströk vikten av att som i Sverige ha en stark centralförening till sitt förfogande och ett gott förhållande till stat och prästerskap. Och de kämpande danskarna höll med: ”Vi see ikke i vor Midte just indflydelsesrige og anseelige Regeringsmænd, Aristokrater eller Adelige med Raad og Daad virke med os.” Det behö-

ver knappast nämnas att danskarna inte på långt när nådde upp till ett antal sällskapsnyktra som kan jämföras med siffrorna i Sverige. Den intressantaste jämförelsen ligger däremot i den bleka sgraffering denna nykterhetsrörelse fick å ömse sidor av Kattegatt. Det var egentligen bara på Färöarna som prästerna helhjärtat ställde upp för "sagen i deres sogne".¹⁷

Båda dessa danska sällskap, som inte äger mycken, om alls någon, släktskap med det slutande 1800-talets folkliga nykterhetsrörelse, stod alltså öppna för alla och en var. Ändå måste man, som så ofta vad gäller det tidiga 1800-talets föreningsrörelse, ställa sig skeptisk till inslaget av demokratiska arbetsformer. Liksom beträffande Svenska nykterhetssällskapetets statuter har stadgorna i forskningen betraktats som "provisoriske" och "mangelfulde". Inget finns klart bestämt om mandattider, hur styrelser skulle väljas osv. Folk på Bornholm uppmanades infinna sig till möten, "især dog de mere ansete herrer og damer i Rønne med omegn", och i Köpenhamn undanbad sig Totalafholdenhedsselskabet "arbejds mænd som medlemmer af sangforeningen", för att bara ta ett par exempel som kunde vara hämtade var som helst i Europa.¹⁸

De statuter som nära nog överallt i denna tid välkomnade folk av alla kategorier till frälsning, kan med ett sentida öga lätt tolkas som att föreningsväsendet skulle ha varit demokratiskt, men detta är att blanda samman form och innehåll. I stället för att i detta tidiga "associationsmouvement" söka bestämma graden av demokrati, som denna princip tolkats sedan 1800-talets slut, är det naturligtvis lämpligare att söka förstå uppbyggnaden mot bakgrunden av vad som är känt om dessa första frivilligföreningsars organisationsproblem. I arvet från de exklusiva korporationsprinciperna, där det ständiga talet om öppenhet för folk av "alla stånd och klasser" illustrerar brytningstiden, kan det inte ha varit helt lätt att omedelbart finna enhetliga system — och alls inte självklart att alla individer skulle ha samma värde.

En av de verkliga prominenser Baird uppvaktade var Nikolaj I i Petersburg, som inte var ointresserad av nykterhetstanken. Det evangeliskt förankrade avhållsamhetsideal amerikanen predikade passade naturligtvis de religiösa förhållandena i Östersjöguvernementen *Est-, Liv- och Kurland*, där man exempelvis påträffar den närmast normala strukturen med etablissementsledda bibelsällskap, välgörande fruntimmersföreningar och lärda samfund.¹⁹

Om de baltiska provinserna skall antecknas att de blev de första områden i det ryska riket där livegenskapen upphävdes. I sin berömda strävan att "visa upp ett fönster mot Europa" hade den liberale Alexander I 1816—1819 medverkat till en bondebefrielse, som ekonomiskt mer gagnade godsägarna än allmogen, men som ändå ledde till att "landsfolket", när detta inte längre var att betrakta som adeln tillhörig lös egendom, nu måste fogas in i ett rättssystem.

Den ”bondelagstiftning” staten med adelns medverkan utfärdade var utomordentligt omfattande. De plötsligt frivordna individerna kunde inte i något avseende lämnas i anarki, alla åtgärder vidtogs omedelbart i syfte att förhindra ”Irungen und Störungen”, för att använda lagtexternas språkbruk; områdena blev genomkommunaliserade i betydligt högre grad än Danmark, som det dock är naturligt att jämföra med. För att travestera ett hundra år senare religiöst svenskt önsketänkande, fick *allt* sin vigning i kommunens famn.²⁰

I författningseditionerna uttalas vidare genast ett förbud mot bildandet av varje form av ”Gesellschaft” bland bönderna, adelns ”heliga rätt till jorden” ägde fortsatt bestånd, liksom exempelvis också godsens uteslutande privilegium att hålla krogar och att destillera brännvin. Bonden blev, sades det bland samtida kritiker av denna ”liberalisering”, inte ”fri såsom fågeln utan såsom fågeln i bur”. Helt fri, dvs i alla för bönderna positiva avseenden lösgjord från godskollektivismen, blev allmogen då det fjortonåriga sk transitoriska tillståndet löpt ut i början av 1830-talet. Nu blev det böndernas sak att själva ta ansvaret för de gemensamma angelägenheterna i lokalsamhället i sina ”bondekommuner” (Bauergemeinden). Godsens ”Bauerschutz”-förpliktelser var borta, kvar stod endast rätten att via fr a ”godspolisen” utöva insyn i allmogeadministrationen.

I detta läge, när fö tsaren uttalat en önskan om att tillgängligheten på alkohol måtte begränsas, växte också en nykterhetsrörelse fram i nära anslutning till den evangeliska brödraverksamhet som sedan länge funnits i provinserna och ofta med upplysta folkskollärare engagerade i det praktiska arbetet. I vissa stycken påminner de metoder som tillgreps mycket om hur de ideologiskt närbesläktade nykterhetsvännerna i Preussen och Sverige arbetade. I anslutning till högmässorna antecknade sig de på listor som var beredda att acceptera en ny livsstil, en ny ”Nationalgesittung”, och denna rörelse bland både kvinnor och män vann mångenstädes en icke ringa omfattning.²¹

Styrkt av framgångarna, och naturligtvis väl medveten om det allmänna förningsförbudet, sände en nitisk livländsk präst in de statuter som utarbetats för en ordnad verksamhet till guvernementsregeringen i Riga med anhållan om sanktion (vid denna tid hade också den lutherska kyrkan, som hittills reglerats av 1686 års kyrkolag, ställts under strängare statsuppsikt). Myndigheterna i provinshuvudstaden var naturligtvis lika klara över vad som gick an och inte i ett område där alltså dessutom starka ekonomiska krafter gärna såg goda avsättningsmöjligheter för brännvinet på det förföljda hembryggda ölets bekostnad. Hela ärendet sändes till inrikesministeriet i Petersburg.

När svaret efter ett år äntligen kom, var formuleringarna närmast ordagrant hämtade ur kommunalförfattningarna och övriga delar av de gällande ”Bauergesetzbücher”. Att ”breda ut goda seder” motsatte sig regeringen ingalunda,

men till den ändan fanns ju redan både religiösa och uppfostrande anstalter liksom ”betydande polisiära bestämmelser”. Att därtill inrätta ”särskilda sällskap” vore att gå för långt — sådana kunde ”naturligtvis medföra en fara för den samhälleliga ordningen”, men vad värre var, de kunde också uppfattas som ”särskilda sekter”, vilket självklart inte kunde tolereras. Ministeriet slutar sin skrivelse med orden att pastorn oförtrutet måtte fortsätta med arbetet på att förbättra sedernas tillstånd, men då blott och bart ”genom kraften i det evangeliska ordet”. Här är det alltså en grekisk-ortodox bekännande minister och inte Henrik Reuter Dahl som replierar på den helga skrift och dess evangeliska tolkning.

Dessa åtgärder till trots fortsatte vissa att hålla föredrag om vad nykterhets-sällskap skulle kunna uträtta, och de löften som fick avges utan namnteckningar var ofta ”ingen läpparnas bekännelse: snart stod krogarna tomma”. Godsägarna blev givetvis förskräckta — avhållsamheten skulle ”slita sönder bandet mellan bonden och hans herre”, den förre skulle inte längre få ”ett oumbärligt styrkemedel”, och hela verksamheten komme att försäkra godsägarna ”skadliga följder”. Nykterhetsrörelse i organiserad form gick inte att driva i Östersjöprovinserna, men de nyktra var välkomna i den nya samhällsordningen. De sågs av överheten, dvs godsägaradeln, bli gärna som ordförande i de nyinrättade kommunerna, som till varje pris måste fungera i det nu ”definitiva frihetstillståndet”.²²

Den nykterhetsrörelse som i *Balticum* pånyttföddes med logen Täht (Stjärnan) 1889 hör till en annan tid. Alexander II:s liberaliseringssträvanden under 1860-talet, bland vilka den ryska livegenskapens upphävande 1861 kanske är det mest kända, hade givit de baltiska bönderna en helt annan både ekonomisk, social och lokalpolitisk frihet än den de tilldelats femtio år tidigare. Centralmaktens åtgärder i förvaltningssammanhang är ett av de mer talande exemplen på den redan nämnda avfeodaliseringen. Nu kunde en helt annan kamp föras mot både balttysk adelsdominans — fortfarande bli manifesterad i brännvinsprivilegiet — och de under 1880-talet begynnande förryskningssträvandena. Nu uppträdde de ”ursinniga nationalitetsivrarna” i vad som otvetydigt var en strid just för de egna nationernas legitimering. Den nya nykterhetsrörelsen lånades, liksom ofta annan föreningsbildning, in från Finland, men även där hade massorganisationstiden haft sin föregångare.²³

Finlands införlivande med tsardömet 1809 innebar, som bekant, inget brott i konstitutionellt avseende. En centraladministration byggdes upp på i allt väsentligt inhemska tradition, kyrkans ställning förändrades inte, och därmed gjordes heller inga ingrepp i den lokala självstyrelsen och förvaltningen, som även när den sedermera reformerades byggde vidare på vad traditionen bjöd.

Bortsett från vissa säregenheter i de östra gränstrakter som tiderna igenom tillhört skilda stats- och samhällssystem fortsatte Finland i högsta grad att vara svenskt.

Freden i Fredrikshamn torde emellertid inte ha varit utan betydelse för hur det frivilliga föreningsväsendet kom att utvecklas. Jämfört med Sverige, där alltså efter Napoleonkrigen samhället närmast svämmade över av allehanda statsunderstödd sällskapsverksamhet, blir det efterkrigstida Finland påfallande "nonassociativt". Redan under 1810-talet lät dock Finska hushållningssällskapet trycka och distribuera ett par småskrifter, i vilka fr a husbehovsbränningen klandrades, och som "hustrurna" påstods läsa "för sina män och barnen för sina föräldrar", men någon organiserad, än mindre landsomfattande, aktion kom aldrig till stånd. I den mån superiet var ett alltför allvarligt vardagsproblem, vilket det enligt vissa samtida källor utvecklats till, kunde även här "föreningar till befordrande av sedlighet, ordning och laglydnad" ingås. För sådana arrangement verkade redan under 1810-talet inte minst ärkebiskop Jacob Tengström, som efter fredsslutet på de flesta områden kunde fortsätta att utvecklas till en "resultatpolitiker" av närmast paasikiviskt eller kekkonenskt slag (på gränsen till det egenmäktiga utfärdade han också 1826 ett för sockensjälvstyrelsen revitaliserande domkapitelcirkulär, i vilket kyrkorådets roll som de goda sedernas övervakare stärktes).²⁴

Något närmast regeringspåbudet associationsväsende som i Sverige finner man alltså inga tecken på från Petersburgs eller Helsingfors' horisont — tvärt om möter under i synnerhet den skuggrädda Nikolaj I:s tid flera exempel på en stark misstro. Rent filantropiska föreningar antogs stundom vara stämplingar mot lag och ordning, och bekant är hur t ex frivilliga brandkårer, vars målsättning var svår att ifrågasätta, här liksom i Balticum kunde tjäna som täckmantel åt annan verksamhet. Under detta tidiga skede kom i alla händelser bara en handfull nykterhetsföreningar till stånd, om vilkas stadgar och verksamhet inte mycket är känt. Beträffande Jyväskylä nykterhetssällskap, instiftat 1846, har frågan ställts om det "möjligen utträttat även någonting annat än att förränta penningar på sparbanken".²⁵

Om inställningen till föreningsverksamhet i ett något senare skede bör erinras att liberalerna, naturligen, intog en positivare attityd till associationsidén än fennomanerna. Bland alla blev ett helt centralt mål att garantera grundvalarna för den autonoma stat Finland måste fortsätta att utgöra inom det ryska riket, men hos de senare, som gjorde sig allt mer gällande i ämbetsmannakåren, märks en särskilt tydlig fokusering på offentligrättsliga institutioner i såväl teori som praktik. Så framhåller t ex redan 1842 J W Snellman i sin *Läran om staten*, som är hegelianskt etatistisk till sin karaktär, att folket måtte fostras till dugande samhällsmedborgare i de organ som ovedersägligen stod i oupplöslig för-

ening med statsmakten, dvs socknarna/kommunerna. Mot denna bakgrund blir också deras något lösare eller diffusare föreningsbegrepp begripligare; en till nationell finskhet syftande folkbildningsverksamhet växte fram som var mindre formellt organiserad.²⁶

Robert Baird kunde rapportera om att skriften Fylleriets fördelar tryckts och spridits på "estniska, ryska och finska". Denna anonyma satiriska publikation, som egentligen hette Juopumuxen erinomaiset edut (dryckenskapens synnerliga fördelar), kom ut i Petersburg 1833, och författaren har identifierats som den i Karelen verksamme prästen och väckelseledaren Henrik Renqvist. I dennes föreställningsvärld intog tankarna om bättring och goda gärningar en stor plats, och det är föga förvånande att hans verksamhet i dessa trakter, liksom t ex Thomanders i Lund, inriktades på att förmå människorna att avge personliga nykterhetslöften. Han arbetade m a o enligt en i tiden väl beprövad metod. De utländska förebilderna hade också, har det hävdats, dikterat innehållet i hans några år senare utgivna Raittiuteen kutsumus ja suostumus (ordagrant: kallelse och bifall till nykterhet). I denna är dock sällskapstanken skjutet i bakgrunden, vilket nog inte bara var religiöst-ideologiskt bestämt utan säkert också till vissa delar får skrivas på det inhemska politiska klimatets konto. Här förordas i stället ett slags närmast fennomansk kolportörsverksamhet — nykterhetsskrifter borde cirkulera "från by till by" och bland "präster, tjänstemän, byäldsta eller andra nitiska män" så att en sinnesändring åstadkommes.²⁷ Nykterhetspolitik var det möjligas konst.

Men inte heller här rådde bland de religiösa någon enighet i själva nykterhetssaken. För Renqvists främste konkurrent om själarna i dessa förhållandevis ödsliga trakter, bonden Paavo Ruotsalainen, framstod nykterhetslöftet som ett otillbörligt ingrepp i den personliga integriteten, som det skulle heta idag. För denne stränge lutheran blev det, liksom för t ex Grundtvig, viktigare att i alla avseenden kunna "begagna sin kristliga frihet". Denne "biskop över båda stiftet" ("kahden hiippakunnan piispa" som anhängarna kallade honom) dog emellertid finkad för fylleri 1852. Ännu långt senare, under 1880-talet när Nykterhetens vänner i Helsingfors åsåg hur i Sverige goodtemplarrörelsen "egendomligt nog" höll på att ta över all nykterhetsverksamhet, framhölls det av det lutherska prästerskapet att det "band" som nykterhetslöftet utgjorde vore "oförenligt med den kristliga friheten".²⁸

Norges förening med Sverige innebar inte i någon nämnvärd grad något konstitutionellt närmande länderna emellan, därtill var författningstraditioner och förvaltningspraxis för starka hinder. Men i avseende på frivilligföreningar som alternativ att lösa en rad sociala problem framträder betydande likheter. Tvevelsutän beror denna större överensstämmelse till stora delar på statens håll-

ning i sin relation till samhället, en attityd som inte kunde divergera hur mycket som helst i två unionsländer. Det skulle inte dröja länge förrän 25 000 norrmän i olika organisationer avlagt nykterhetslöftet.²⁹

Eidsvollsförfattningen 1814 reglerade egentligen ”bara” den nyvordna statens skötsel, lokalsamhället fick vänta ända till 1837 innan enhetliga och med dåtida mått mätt folkförankrade kommunalorgan tillskapades. Tiden däremellan hade sett en rad sällskap inrättas som alla kompletterade, och avlastade, de olika kungliga kommissioner som var ett arv från enväldet. Om i Sverige och Finland bönderna slöt sina nykterhetsöverenskommelser på sockenstämmorna, ”ingikk” den norska allmogen sina ”avtaler” och ”overenskomster” vid mötena i ”sogneselskapene”, som överallt blomstrade som närmast förkommunala organ, och vilka kan sägas ha haft det 1809 grundade Selskabet for Norges Vel till centralinrättning. Det var m a o en väl förberedd mark den nykterhetsrörelse kunde beträda, som i ordnade former inledde sin landsomfattande verksamhet vid mitten av 1840-talet. Åter befinner sig handlingen i en utpräglat ”associativ” miljö, i ett land där staten vid denna tid, liksom i Sverige, i stor utsträckning ”dissocierade” sig från en rad tidigare förpliktelser, för att erinra om Sverre Steens ofta citerade karakteristik.³⁰

Robert Baird hade även besökt Kristiania 1840, och hälften av den i Köpenhamn tryckta upplagan av hans nykterhetsskrift var avsedd för Norge. En viss föreningsbildning kom omedelbart till stånd på Østlandet, och saken befrämjades av att åtskilliga ämbetsmän i det s k intelligenspartiet i huvudstaden slöt upp kring associationsidén, vilket 1845 resulterade i bildandet av Den norske Forening mod Brændeviinsdrik. Däremot kan man inte tala om något direkt kungligt initiativ som i Sverige, men statsunderstöd uteblev inte då en av eldsjälarna hos regeringen begärde en viss summa pengar för att kunna föra ut verksamheten till andra delar av landet. På ett sätt som minner om hur man sökte sprida budskapet i Danmark arbetade man också här inte sällan via de nyinrättade kommunalorganen, ”formannskapene”. Därtill märks en tydlig beredvillighet bland prästerskapet att ställa upp.³¹ Den norske Forening mod Brændeviinsdrik blev ingen direkt motsvarighet till Svenska nykterhets-sällskapet i det att den inte blev den enda organisationen. På Vestlandet hade ”måteholds”- och ”avholdslag” vuxit fram, ofta i nära anslutning till det i Stavanger 1842 instiftade Det norske Missionsselskab, en inrättning som väckte statsmakternas behag, men som inte heller det var en kanslihusprodukt av svenskt slag. Dessa nykterhetsföreningar byggde från 1844 upp en huvudorganisation, Det norske Afholdenhedsselskab, vilande på ett representantskap som med jämna mellanrum kom samman, och förebilden till denna organisationsstruktur fanns i just missionssällskapet. M a o möter ett slags årsmöteskonstruktion som i det tidiga 1800-talet återfinns där föreningarna s a s måste

leva av egen kraft och inte enbart kunde förlita sig på stöd från högsta håll (som t ex bibelsällskapen var helst de studeras i Norden).³²

Här är inte platsen att reda ut orsakerna till denna organisatoriska splittring, i detta sammanhang skall bara, liksom i det danska fallet, ett par anmärkningar göras till uppfattningarna om föreningsstrukturen och graden av demokrati i denna tidiga föreningsrörelse. Det har om Det norske Afholdenhedsselskab hävdats att det var "demokratisk", att det gavs "ein demokratisk struktur", om Den norske Forening mod Brændeviinsdrik att det vid dess konstruktion "blei nytta ein svensk modell", dvs att det byggdes upp med Svenska nykterhetssällskapet som främsta förebild.³³

Om Vestlandssällskapen är det alltså bekant att de årligen sände delegater till en "generalforsamling", vilket uttyts som "demokrati", att de bestod av socialt förhållandevis "jevne mennesker", dvs bönder, och att "det relativt demokratisk ledede avholdsarbeidet" hade "karakteristiske fellestrekk med den vestnorske bondepolitikken, slik den i denne perioden manifesterte seg i stortinget under Ole Gabriel Uelands ledelse".³⁴

Om Den norske Forening mod Brændeviinsdrik brukar det vidare framhållas att den både hade "beinveges", dvs direkt, medlemskap och var "embetsmanns- och Christianiadinert", och det senare för onekligen tankarna till Svenska nykterhetssällskapet, August von Hartmansdorff och hans gelikar. Förvisso är åtskilliga paragrafer i Den norske Forenings mod Brændeviinsdrik stadgar närmast ordagrant likalydande med Nykterhetssällskapets, utom på en i detta avseende helt avgörande punkt, som norsk forskning inte fäst något avseende vid. I den svenska organisationens § 8 omnämns en maktlös, årligen inkallad "allmän sammankomst", i Kristianiaföreningens § 7 tillerkänns årsmötet rätten och plikten att välja sällskapets direktion.³⁵

Hur skall allt detta tolkas? Om man med demokrati förstår något annat, och mer, än med jämna mellanrum sammanträdande generalforsamlingar eller högsta råd sammansatta av lokalrepresentanter, återstår frågan hur makt och inflytandekonstruktionen såg ut på lokalplanet. Vilka var ytterst mandatgivarna? Hade drängar, pigor, kvinnfolk och "husmenn" principiellt samma ställning som "gårdmennene"? Det kan på inget vis hävdas att Svenska nykterhetssällskapets avdelningar i Hälsingland skulle ha varit demokratiska i gängse mening bara därför att de i detta område helt dominerande skattebönderna själva tog hand om verksamheten, och lika obesvarad är frågan om demokrati i Vestlandets sällskapsliv, i varje fall i den forskning som sammanfattat den norska utvecklingen.

Detta problem kan aldrig redas ut så länge man inte skiljer på form och innehåll. Vad man i "perifera" områden i både Sverige och Norge finner, om en huvudstadsutvikningspunkt väljs, är att ett annat, relativt sett lägre, samhällsskikt

dominerat föreningslivet, men detta är också allt. Man skulle i båda fallen möjligen kunna tala om en högre grad av "folklighet", men som vetenskapligt analysinstrument är detta lika trubbigt som ett odefinierat demokratibegrepp, i vilket dock direkt medlemskap inte tycks ha någon plats. "Vestlandsrørsla" blir inte heller särskilt mycket mer demokratisk genom kopplingen till Uelands bondepolitik, som snarare var en den besuttna allmogens kamp emot ämbetsmannaväldet än en strid för egalitära förhållanden på landsbygden (så är det ex klart att, om böndernas förslag till kommunalförfattningar gått igenom, de obesuttna skikten nära nog ställts på bar backe).³⁶

Intressantare än att sätta ut det omöjliga likhetstecknet mellan Svenska nykterhetssällskapet och Den norske Forening mod Brændeviinsdrik är att fråga varför dessa till sin konstruktion blev så fundamentalt olika. Något definitivt svar kan här inte lämnas, men man måste under alla omständigheter minnas att den svenska organisationen av år 1837 tillkom som den sista i den långa rad av kungligt initierade och beskyddade, och varandra mycket likartade, sällskap, vilka alla hör till Karl Johans tid. Betraktas det svenska associationsväsende som började växa fram vid 1840-talets mitt, dvs samtidigt med denna norska föreningsrörelse, skall man finna att alla de organisationer som då tillkom byggde på en eller annan form av "medlemsbas"/årsmöte och en eller annan relation mellan denna generalförsamling och en styrelse. Alla de turer som förekom i debatterna om hur dessa föreningar skulle byggas upp avslöjar bättre än något annat att man ännu inte var framme vid det demokratibegrepp som hör det sena 1800-talet till. När man i forskningen rör sig vid seklets mitt, finns alltså en tidsfaktor, låt vara av till synes obetydlig längd, som inte kan lämnas obeaktad.³⁷ Fr o m just denna tid finner man avsevärt större likheter än skillnader mellan Vestlandsföreningar, Kristianiasällskap, arbetareföreningar och bildningscirklar i Köpenhamn och Stockholm och fruntimmersföreningar och brandkårer i Åbo och Helsingfors (de baltiska sångarföreningarna kommer något senare).

Resultaten minner om hur meningslösa fenomenologiska betraktelser och komparationer ofta är. I frågan om hur ett föreningsväsende byggdes upp i 1840-talet leder det ingen vart att jämföra avhållsamhetsassociationer med avhållsamhetsassociationer. Skall Svenska nykterhetssällskapet i *konstruktions*hänseende liknas vid någon norsk sammanslutning, är det lämpligare att välja t ex Det norske Bibelselskab av år 1816, vid vars tillkomst Karl Johan också aktivt medverkade och i vilket likaså självsuppleringen var förnyelseprincip.³⁸ Anställs denna jämförelse mellan två kommensurabla storheter, blir även resultaten meningsfulla att diskutera.

Också i Norge bröt IOGT in som huvudsakligt nykterhetsalternativ i det slutande 1870-talet och drog till sig mängder av medlemmar från det 1859

grundade Det norske Totalafholdenhedsselskab. Med hänvisning till en strukturell uppbyggnad påminnande om Vestlandsföreningarnas samarbetsorganisation har detta också förklarats vara ”demokratisk oppbygd”. Frågan är emellertid om inte ett annat drag i denna rörelse, oavsett hur förhållandena kan ha varit i lokallagen, är intressantare och direkt kopplingsbart till den just nämnda principlöshet (med ett sentida öga betraktat) som präglade associationstidens föreningsstatuter. Totalafholdenhedsselskabet valde en organisationsform som varken var identisk med Vestlandsföreningarnas eller Kristianiasällskapet. De deputerade beslöt att ”en av foreningene skulle fungere som koordinerende organ (...), og at denne forenings styre automatisk skulle utgjøre sentralstyret”. Denna ordning bröts inte förrän 1875, då till centralstyrelse fortfarande ett bland ”lagen” utsågs, men med den modifikationen att de sammankommande nu kunde välja och vraka bland medlemmarna i den utkorade lokalföreningens ledning.³⁹

Sammanfattningsvis skall alla de här gjorda iakttagelserna ses som ytterligare bekräftelser på hur komplicerad den process i själva verket var som ledde fram till de ovan nämnda parlamentariska föreningsprinciperna och samman slutningsformerna från det slutande 1800-talet, vilka än idag känns igen. Diskussionen om hur demokratin i dessa i praktiken skall fungera pågår som bekant ständigt.

I denna uppsats, byggd på kända förhållanden, har komparativt undersökts hur en och samma idé, predikad vid tron efter tron i stat efter stat av en och samme man från ”frivillighetssystemets” land bortom haven, kunde utvecklas i *Norden* i det tidiga 1800-talet. Robert Bairds alla furstebesök ledde till högst olikartade resultat, och orsaken till detta, som hittills ägnats så ringa principiell uppmärksamhet, var självklart inte hans. Det disparata utfallet av den enkla idén att människor skulle komma överens om ett nyktrare leverne får i allt väsentligt skrivas på de så betydande ekonomiska, sociala, kulturella och inte minst politiska skillnader som förelåg i denna ännu så splittrade del av Europa.

Bilden blir som bekant mycket enhetligare vid sekelskiftet. Överallt hade då de kapitalistiska produktionsförhållandena utvecklats därhän att även den frivilliga organisationsstruktur, som måste anpassa sig till den, i hög grad uniformerats — inte minst i kravet på en demokratisering av både stat och samhälle. För exempelvis Svenska nykterhetssällskapet var nu tiden över i det skede då detta enligt egen uppfattning ”ju såsom enbart nykterhetssällskap” var ”både undanträngt och kanske överflödigt”, då ”inga ledamöter, inga penningar, inga utsikter” stod att finna vart helst man spejade, vilket 1901 ledde till en målförändring och omorganisation.⁴⁰ Men att gå in på denna nya brytpunkt i

den ständigt dynamiska organisationshistorien, där åter identiska idéers genomslagskraft i ett antal jämförbara länder skulle kunna analyseras, har inte varit uppgiften i denna undersökning.

I varje land har i stort sett ett särskilt mönster stått att finna, som kastar ljus över såväl offentligrättsliga som privaträttsliga organ. I vissa länder, så t ex i de "associativa" svenska och norska samhällena, uppmuntrades idén av statsmakterna och vann med mildare eller hårdhäntare metoder stor uppslutning, ofta under ledning av ett prästerskap som inte ryggade tillbaka för associations-tanken. Denna påfallande likhet finns det anledning understryka, då man be-tänker hur olikartat det likaledes så människonära kommunalväsendet samti-digt organiserades i de förenade konungarikena. Vad hela Norden som sam-manhållet analysområde beträffar, påminner den anställda jämförelsen om hur föga fruktbart det är att studera frivilligföreningsväsendet skilt från de kommunalorgan det varit så intimt förbundet med och kompletterat — och tvärt om.

I andra områden, så t ex i de så auktoritärt "kommunaliserade" ryska Ös-tersjöprovinserna, satte en enväldig statsmakt och en godsägaradel med offent-ligrättslig myndighet ett effektivt stopp för vad som upplevdes kunna utvecklas till stämplingar mot staten och ett hot mot ett inkomstbringande brännvinsmo-nopol. I storfurstendömet Finland, där de hävdvunna principerna och former-na för offentlig samhällsorganisation aldrig övergavs, möter man inte en lika stark avoghet från högsta håll — men heller inga effektiva insatser på myndig-hetsnivå för att befrämja nykterhetssaken i sällskapsform, vilket åtminstone till en del kan kopplas samman med den statscentrerade fennomanska ideologien, vars praktiska utfall i lokalsamhället inte minst blev en tydligt iakttagbar "kom-munalism". I det söndervittrande enväldets Danmark intog staten en, vågar man påstå, "ligegläd" attityd. Någon verkningsfull uppbackning kom aldrig till stånd, men Kancelliet motsatte sig inte heller portofrihet för den nykterhet-speriodika som sändes ut till de kommunala myndigheterna och det präster-skap som redan gått förlorat för föreningsidén.

I sist sagda ligger också den regionalism som visat sig i detta skede av organi-sationshistorien. Inte heller alla öster om Sundet och i Karelens urskogar ställde upp på en associationstanke vars praktiska förverkligande komme att likna "klosterlöften, papisteri och metodisk jesuitism". Den ena ideologiska struktu-ren segrade över den andra och har till dags dato lämnat spår i kartbilderna över nykterhetsrörelsens geografi. Där de här studerade avhållsamhetssträv-an-dena var som framgångsrikast, har det visat sig att lokala socio-ekonomiska strukturer bestämt vilka som tog makten i sin hand. I vissa delar av svenska Norrland och det norska Vestlandet blev det, naturligt nog, självägande bönder som kom att dominera de föreningar som närmast antog "folkrörelse"-el-

ler massorganisationskaraktär, men om vars arbetsformer på lokal nivå och övriga interna förhållanden inget allmänt kan sägas.

Undersökningen har inte lett till några ”praktiska resultat”, för att återknytta till Marc Blochs resonemang. Den har inte givit några nya ”fakta” i den meningen att kunskapen om varje enskilt lands nykterhetsrörelse skulle ha ökat. Nationellt har bilden av de sällskapsnyktra inte förändrats, och vad som hände i Norden blir inte heller begripligare om de gjorda iakttagelserna enbart radas upp sida vid sida i en summering. Då måste man stanna inför vad som redan är bekant: det gick som det gick i Sverige, och det blev som det blev i Danmark osv, och betraktat från varje lands horisont framstår det därtill som rätt självklart att detta tidiga nykterhetsarbete fick den gestaltning det fick.

Men sedda i sitt övernationella sammanhang har sådana ”självklarheter” visat sig vara något mer och vetenskapligt minst lika viktigt. De har med den komparativa metodens hjälp kunnat isoleras som särigheter i en i grunden likartad, men nationellt/regionalt varierad, del av en historisk process. Gammal kunskap har kunnat transformeras till kvalitativt ny kunskap, och resultaten ger en ny dimension åt Robert Bairds idé. Denna hade att rätta sig efter den högst skiftande verklighet av såväl materiell som ideologisk natur den mötte, och detta i förstone alls icke självklara förhållande äger också sitt uppenbara intresse.

Noter

¹Denna undersökning är tillkommen inom det samnordiska forskningsprojektet Från association till massorganisation — samhällsförändringen och det moderna föreningsväsendets uppkomstskede i ett jämförande nordiskt perspektiv. Den period i organisationshistorien står alltså centralt som utgjorde det brytningsrika skedet mellan skrån/korporationer och det senare 1800-talets ”folkrörelser”/massorganisationer. En naturlig främre gräns för projektarbetet utgör den fas i föreningshistorien, som för svenskt vidkommande behandlas i Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället* (1977). Denna uppsats ansluter till följande studier: Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer* (1985), Hans Try, *Assosiasjonsånd og foreningsvekt i Norge* (1985), Niels Clemmensen, *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780—1880* (1987), Gunnel Furuland, *En association i offentlighet och privatsfär — fruntimmersföreningens bildande i Uppsala 1844—45* (Scandia, 1987), Henrik Stenius, *Frivilligt — jämlikt — samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott* (1987), Torkel Jansson, *Stat, lokalsamhälle och frivilligföreningar i De förenade konungarikerna — en skiss av likheter och olikheter* (Grethe Værnø, red., Unionstiden 1814-1905. Svensk-norske myter og realiteter, Dialog Norge-Sverige 1987/88) och dens., *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation — en konturteckning av 1800-talets Norden* (1987), i vars inledningskapitel en utförligare diskussion finns av de teoretiska och metodiska överväganden som bestämt uppläggningsen även i denna studie. Därtill skall sägas att det inte varit möjligt att genomföra den aktuella undersökningen utan de positionsbestämningar av såväl offentligrättsliga som mer privaträttsliga organisationsramar som görs i genomgången av de olika ländernas kommunalväsende.

²Robert Baird, *Om religionsfriheten i Förenade staterna* (1847) s 95, 259.

³För Svenska nykterhetssällskapet och den forskning som sysslat med detta se Björn Höjer, *Före folkrörelserna. Svenska Sällskapet för Nykterhet och Folkuppfostran, det 1837 stiftade Svenska Nykterhetssällskapet, 150 år.* (1987).

⁴Hur nymodig denna föreningsidé i själva verket var illustreras väl av en 1814 utgiven skrift till nykterhetens befrämjande. I denna av samfundet Pro fide et christianismo prisbelönta publikation förklaras den per-

sonliga övertygelsen vara den egentligen enda rätta vägen till ett anständigt leverne. ”Men fördärvet har kommit för långt. För att hindra dess översvämmande måste även yttre krafter sättas i rörelse.” Dessa var emellertid inte föreningen/sammanslutningen, trots att ett bland tidens kännemärken vore ”en större organisations förfining”, utan uppfostran som finge ske i en väl utvecklad ”sammanlevnad”, vilket därtill skulle bidra till att ”statskraften” inte behövde tas i anspråk på samma sätt som tidigare (Carl Emanuel Bexell, *Huru skall det omätliga begäret för Bränvins nyttjande, särdeles bland Allmoget och den uppväxande Ungdomen, kunna efter hand, om ej alldeles förtagas, dock så mycket möjligt är, inskränkas till måttligt bruk?*, 1814, andra kapitlet passim). Hur relationen stat—kommun—frivilligföreningar växlat över tid och regionalt belyses också mer samlat i Jansson 1987 avsn. 7.

⁵För en samtida fyllig redogörelse för den bairdska verksamheten i Europa se J.H.Böttcher, *Geschichte der Mäßigkeits-Gesellschaften in den norddeutschen Bundes-Staaten (...) bis zum Jahre 1840* (1841), [Oscar Mannström], *Svenska Sällskapet för Nykterhet och Folkuppföstran, det 1837 stiftade Svenska Nykterhets-sällskapet — Minneskrift den 9 maj 1937* (1937) s 8, Jansson 1985 avsn. 3.3.5.

⁶Berndt Gustafsson fäster i uppsatsen *Associationsiden och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen* (i Kyrkohist. årskrift 1964) uppmärksamheten vid den betydande skillnaden mellan att ”ingå en nykterhetsförening” i det tidiga 1800-talet, dvs sluta ett avtal, och att ”gå in i en nykterhetsförening”, vilket blev det naturliga när det sena 1800-talets folkliga organisationsväsende etablerats. Se även R.F. Hermanson, *Anteckningar enligt professor R.F. Hermansons föreläsningar öfver inhemsk förvaltningsrätt* (utg av Hj. Nyqvist), 1898, s 260: ”Överenskomelse eller förening, såsom det hette” (med exempel från den traditionella finländska sockensjälvstyrelsen).

⁷Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Elfsborgs län (...) afgifne Fem-Års-Berättelse för tiden 1827—1831 (tr 1833) s 41 f.

⁸Jansson 1985 avsn 3.3.5.1.

⁹Ibid s 147—159, 121 där det diskuteras vad Reuter Dahl som föga kompromissvillig ärkebiskop kan ha betytt för den så unika svenska frikyrkigheten, Mannström 1937 s 35 som erinrar om att vissa präster tog ”sig an nykterhetsrörelsen som föreningsrörelse” först när metodisten Scott ”ej längre verkade i Stockholm”. För katolska kyrkan var det, vilket i sammanhanget bör nämnas, emellertid inte heller självklart att ställa upp på ett nykterhetsprogram som enligt dess föreställningsvärld kunde misstänkas innebära fritänkteri och sektarism. Hur dubierna ”till den bland de evangeliska igångsatta rörelsen” kunde utvecklas belyses t ex av den schweiziskfödde Ferdinand Schulthess, som väl är mest känd som romanist, ordboksförfattare och lärare vid Kungl. krigshögskolan, men som också aktivt kämpade som naturaliserad svensk nykterhetsvän och slöt sina dagar som folkrörelseman inom Svenska missionsförbundet (för hans skildring av de bairdska nykterhetssträvandena i Tyskland se *Skrifter utgifna af Svenska Nykterhets-sällskapet. 1900 års serie. III, särsk. s 18*).

¹⁰Robert Baird, *Afholdenheds-Selskabernes Historie i de forenede Stater i Nordamerika* (1841) s III. De tidigaste danska nykterhetssträvandena finns utförligast behandlade av Sven Frøkjær-Jensen, *Afholdelsesbevægelsen i Kongeriget ca. 1843—ca. 1853* (otryckt ”speciale” i historia vid Københavns universitet, 1968). För den ekonomiska omstruktureringen av landet se t ex Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik 1757—1919, I—II*, 1936, 1945, i vars första del, s 232 f, ”avfeodaliseringen” uppmärksammas.

¹¹Kjøbenhavnsposten 28.11.1841, Frøkjær-Jensen 1968 s 13, 20 ff, Elisabeth Selmers rapport om Danmark i J.N. Stearns (ed.), *Temperance in All Nations. History of the Cause in All Countries of the Globe. Vol. I. — Historical* (1893) s 442 f.

¹²Frøkjær-Jensen 1968 s 34, 37.

¹³Ibid s 55.

¹⁴Ibid s 55, 101. Frågan om de olikartade religiösa föreställningarnas betydelse för nykterhetsidéns utveckling är också aktuell i de undersökningar Sidsel Eriksen f n bedriver kring ”afholdelsesbevægelsen og kirken” i Danmark och Sverige. Jag vill gärna understryka vikten av de många samtal vi fört om dessa frågor.

¹⁵Frøkjær-Jensen 1968 s 47 f, 58, 50.

¹⁶Ibid s 68, 83.

¹⁷Ibid s 75 f, 95, 83, 80, Appendix (över bl a den svårbestämbara medlemstillströmningen). På Island vann nykterhetsrörelsen inget fastare fotfäste förrän under sent 1800-tal, se härför t ex Johan Bergman, *Nykterhetsrörelsens världshistoria* (1900) s 246, dens:s framställning i *2:a uppl:s* (1928) del 2 s 213 f.

¹⁸Frøkjær-Jensen 1968 s 67, 103, 8, 102, där dessa ”afholdelsesforeninger” förklaras falla ”blandt de demokratisk styrede foreninger”, s 36 f där förf. själv börjar tvivla på graden av demokrati och för det enligt mitt sätt att se anakronistiska resonemanget om stadgornas natur och kvalitet (de var naturligtvis avpassade

efter vad man i tiden ville uppnå, jfr Jansson 1985 s 144 f), s 38, 63 där det hävdas att man inte höll så strängt "på ligheden mellem medlemmerne", 69 f där den inskränkta rösträtten behandlas (varvid också ett olämpligt likhetstecken sätts mellan Svenska nykterhetssällskapets stadgar och Maadeholdsforeningens statuter enligt vilka senare ändå styrelse och övriga funktionärer valdes).

¹⁹Den bästa översikten över såväl de helt samhällsbärande korporationerna som de "Gesellschaften, die sich unabhängig von den Civil-Autoritäten gebildet haben" lämnas i de "allgemeine Adreßbücher" som gavs ut i Riga 1840 och i Reval 1843.

²⁰För en utförligare sammanfattning och dokumentation se Jansson 1987 avsn. 2.

²¹För detta och de båda följande styckena se M.J. Eisen, *Karskuseituumise ajalugu* (1914) s 106 ff, Böttcher 1841 s 116 ff, Jüri Tilks rapport i Stearns (ed.) 1893 s 329 ff, Alexander von Tobien, *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, Zweiter Band* (1930) s 131 f där kyrkans roll i det i praktiken ofria tillståndet (sannolikt överdrivet) framhålls: "Auf dieser Vorstufe der Entwicklung zum unabhängigen Staatsbürger war dem Landvolke die Kirche alles: die Quelle seiner Bildung, die Stätte seiner Selbständigkeit, das Element seiner Erholung, vor allem aber die Leiter zum sozialen Aufstieg."

²²Ibid, A. Baer, *Der Alcoholismus, seine Verbreitung und seine Wirkung auf den individuellen und socialen Organismus sowie die Mittel, ihn zu bekämpfen* (1878) s 414 f, Bergman 1900 s 551 f där baltyskarnas ointresse uppmärksammas: "Detta beror nog utom rasskillnaden även på det faktum, att tyskarna utgöra flertalet av de förmögna samhällsklasserna, medan esterna mest tillhöra de lägre lagen." Guntram Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeinde unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung* (1974) s 250.

²³Eisen 1914 s 100, där de finska nykterhetsföreningarnas i Ingermanland inflytande framhålls, s 112 ff där det också visas hur nykterhetsaken förfäktades och kopplades samman med nationalmedvetandet i "nyttiga" och "fosterländska" kalendrar som började ges ut 1887, A.A. Granfelt, *Nykterhetsrörelsen i vår tid, dess utveckling och ledande grundsatser* (1883) s 90 där alltså de sociala rörelsernas nationsdanande effekter uppmärksammas i samtiden, se även Aleksander Loit (ed.), *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century* (1985).

²⁴Granfelt 1883 s 91 ff, Robert Baird, *Historisk Teckning af Nykterhets-Föreningarna i Nord-Amerikas Förenade Stater jemte några upplysningar angående dessa Föreningar i England, Sverige och andra länder* (1838) s 226, Sven Elmgren, *Beskrifning öfver Pargas socken* s 170 (i Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen, 1847), Hermanson 1898 s 260, Eric Anthoni, *Jacob Tengström och stiftsstyrelsen i Åbo stift 1808—1832, II* (1928) s 470 ff, Jansson 1987 avsn. 6.

²⁵Sven-Erik Åström, *När herrskapsfrüarna upptäckte proletariatet* (i Finsk tidskrift 1956) passim, Henrik Stenius, *The Breakthrough of the Principle of Mass Organization in Finland* (i Scandinavian Journal of History 1980) passim, Granfelt 1883 s 94.

²⁶J.W. Snellman, *Läran om staten* (1842) s 245—254, Hannu Soikkanen, *Kunnallinen itsehallinto kansavallan perusta* (1966) s 117, Irma Sulkunen, *Raittiuskansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin* (1986) särsk. avsn. 1, Raittiusliike ja kansakunnan synty, dvs Nykterhetsrörelsen och nationens födelse, Risto Alapuro ja Henrik Stenius, *Kansaliikeet loivat kansakunnan*, dvs Folk rörelsernas skapande av nationen (i Alapuro, R et al, red, *Kansa liikkessä*, 1987), där Stenius i sin del diskuterar hur fennomanerna var "kommunistiskt" ointresserade av "ostatliga" organisationer (vilket direkt minner om t ex Nils Herman Quiding i Sverige vid samma tid); de upprättade i vad som var "ett enda stort nationellt konsoliderande bildningsarbete" snarare "ett kontaktnät med olika slag av ombudsmän" (se även dens:s *Massorganisation och nationell sammanhållning* i Sosiologia 1983:2).

²⁷Baird 1838 s 226, Granfelt 1883 s 92, Viljo Hytönen, *Suomen kansallisen heräänisen vuosisata* (1933) s 81 ff.

²⁸Granfelt 1883 s 93 f, 104, Hytönen 1933 s 82, *Nykterhets-sträfvandena. Några ord om deras utveckling och nuvarande ställning i utlandet* (tr. i Helsingfors 1885) s 12.

²⁹Per Fuglum, *Kampen om alkoholen i Norge 1816—1904* (1972) s 99, Jansson 1987 avsn. 4.

³⁰Fuglum 1972 s 64 f, 103, Sverre Steen, *De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati* (i norsk HT 1948) s 585 f.

³¹Frøkjær-Jensen 1968 s 12, Fuglum 1972 s 85, 88 ff, 97, 122.

³²Fuglum 1972 s 103 ff, Jansson 1985 avsn 3.4.2 där den 1831 instiftade Svenska industriföreningen isoleras som ett tidigt exempel på en association uppbyggd på årsmöte—styrelse-basis, vilket närmast blev en nödvändighet då den inte var initierad av och för sin existens kunde repliera på statsmakterna.

³³Try 1985 s 15 ff, 54.

³⁴Ibid, Fuglum 1972 s 104, 125.

³⁵Try 1985 s 16, Fuglum 1972 s 106: "Den norske Forening mod Brændeviinsdrik ble da ingen organisasjon i ordets vanlige mening. Medlemmene var ikke valgte representanter for lokallag, men — etter mønster fra Sverige og flere lignende tiltak i England og Amerika — frittstående enkeltpersoner (...)". Varför detta inte skulle vara en förening i "vanlig mening" har jag svårt att inse.

³⁶Fuglum 1972, s 125, 130. För ett ifrågasättande av Arne Bergsgårds, Uelands biografis, uppfattning av den tidiga bondepolitikens demokratiska drag se tidigast Steens rec i norsk HT 1930—1933, se t ex även Alf Kaartvedt, *Kampen mot parlamentarisme 1880—1884* (1956) s 14 ff, Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie, I* (1974) s 126 exemplifierar också stämningarna i "spareamtene i sørvest" vid denna tid, Francis Sejersted, avsn *Bondepolitikk og lokalt selvstyre* i bd 10 av Norges historie (1978).

³⁷Jansson 1985 s 182 f, avsn 3.6 och 3.7 passim.

³⁸Åge Holter, *Det norske Bibelselskap gjennom 150 år, I* (1966) s 14 ff.

³⁹Fuglum 1972 s 279—284, 267, Try 1985 s 16, 51 där det om bl a Det norske Totalafholdenhedsselskab heter att det hörde till de föreningar som "stort sett" var "demokratisk styrte på lokalplanet". Vad som ligger i denna modifiering framgår dock inte.

⁴⁰Mannström 1937 s 85, 64, 54 där den i vidaste mening emanciperade nykterhetsrörelsen behandlas — många hade inte kunnat ta del "i en strid, bland vars kämpar funnits sådana, vilka ställt sig under ett för Svenska kyrkans vänner och försvarare främmande banér".

Varför finns det så många nykterister just i Sverige?

Av Carl Göran Andræ

När IOGT firade sitt 25-årsjubileum i Sverige kunde Johan Bergman konstatera att godtemplarorden med sina 120 000 medlemmar vuxit ut till landets största enskilda förening. Utvecklingen överrumplade alla, även IOGT:s ledare, som inte ville tillskriva sig äran av den exempellösa framgången, ”den har djupare orsaker i vad jag ville kalla sociala naturlagar, som ännu näppeligen kunna anses tillfullo utforskade”.

Inom ramen för ett stort forskningsprojekt kring de svenska folkrörelserna vid Historiska institutionen i Uppsala var det Sven Lundkvist som tog på sig uppgiften att kartlägga den svenska nykterhetsrörelsens historia. Han fann att rörelsen erbjöd möjlighet för nya grupper i samhället att själva utforma en livsstil, att själva finna en identitet. Men den gav dem också möjlighet att formulera och föra fram sina önskemål på den politiska arenan. Rörelsen hade — man får väl säga — turen att framträda i ett politiskt tomrum. Det gav den möjlighet att omsätta sitt program inom ramen för ett nybildat politiskt parti, det frisinnade partiet, där alkoholproblemet tilläts bli en av de stora sakfrågorna.

Sven Lundkvist har givit oss en föreställning om nykterhetsrörelsens framväxt och om orsakerna till dess politiska framgångar. Många frågor återstår emellertid att besvara, exempelvis frågan om rörelsens utbredning. Varför blev den så stark i Jönköpings och Jämtlands län? Varför blev den så svag i de sydsvenska länen? För att bättre förstå utvecklingen i Sverige 1880—1920, måste vi gå utanför ramen i både tid och rum. Perspektiv på det som hände i Sverige får vi genom att samtidigt studera utvecklingen i omvärlden.

Nykterhetsrörelsen uppträder i Sverige i två distinkta skeenden. Måttlighetsrörelsen som kom först riktade sig främst mot brännvinsupandet. Den hade sin storhetstid under 1830- och 1840-talen. Det var alltså en rörelse initierad uppifrån och med starkt stöd i ämbetsmannakretsar och i Svenska kyrkan. Resultatet av sin verksamhet kunde rörelsen se framför allt i förbudet 1855 mot hembränning.

Den absolutistiska rörelsen som tog vid 1880 och som kulminerade under tiden fram till 1920-talet, är lika tydligt en rörelse underifrån utan inslag från

samhällets högre klasser. Man kan säga att den blev något av en idealtyp för de svenska folkrörelserna. Den samarbetade i mycket med den frikyrkliga rörelsen och man kan också iaktta en överensstämmelse mellan de båda rörelserna när det gäller deras geografiska spridning i Sverige. Inom IOGT fanns från början dessutom en anknytning till arbetarrörelsen. Men några av godtemplarordens medlemmar opponerade sig mot de religiösa inslagen i ordens ritual och bröt sig 1892 ut till en särskild organisation, Verdandi, som sedan blev den svenska arbetarrörelsens forum för nykterhetsarbetet. De absolutistiska rörelserna var synnerligen framgångsrika i sin politiska verksamhet, inte minst i sin strävan att få in nykterister i Sveriges riksdag. Men krafterna räckte ändå inte ända fram till det slutliga målet, totalförbudet. Motståndet från det gamla politiska etablissemanget var för starkt.

I Danmark vann måttlighetsrörelsen insteg något senare än i Sverige beroende på att statskyrkans präster där ställde sig mera avvisande än sina svenska kollegor. Valet mellan ett måttlighetens eller ett absolutismens alternativ blev i Danmark beroende av den religiösa bakgrunden så att grundtvigianerna till en början ställde sig på en absolutistisk linje och Indre Missionens folk på en måttlighetens. I Finland blev motsättningarna mellan de båda riktningarna inte så starka. Dels arbetade några nykterhetsledare för ett samgående, dels ställde det sig svårt att under det ryska tsardömet finna utrymme för godtemplarorden med dess krav på slutenhet och sekretess, något som den ryska regimen aldrig ville tolerera. Redan inom det nordiska området kan man alltså genom ett jämförande studium finna faktorer, exempelvis andra organisationer eller statsmaktens inställning, som påverkar föreningslivets uppbyggnad inom nykterhetsrörelsen.

Men låt oss gå ytterligare ett steg och ställa föreningsrörelsens utveckling i Norden mot samma utveckling i andra länder. Lämpligt föremål för en sådan översikt erbjuder just nykterhetsrörelsen, inte minst för att den själv från början sökte etablera ett internationellt samarbete, ett samarbete som bland annat avsatte en rad sammanställningar över rörelsens utveckling i olika länder. Många av dessa uppgifter måste naturligtvis tas med en nypa salt. Vetenskapliga undersökningar finns det för närvarande bara om nykterhetsrörelsen i USA, Storbritannien, Tyskland och Norden. Mitt faktaunderlag är sprött och slutledningarna måste dras med vissa reservationer, men de kan i bästa fall visa på en möjlighet att se Johan Bergmans "sociala naturlagar" ur ett nytt perspektiv, som sedan i sin tur kan underlätta våra fortsatta försök att förklara mönstret i rörelsens utbredning.

Nykterhetsrörelsen i Norden, liksom i Europa över huvud taget, hade hämtat sina förebilder från Amerika. Redan 1813 bildades Massachusetts Society for the Suppression of Intemperance i Boston. Det var också där som man 1826

startade The American Society for the Promotion of Temperance. Pådrivande krafter i denna måttlighetsförening var några presbyterianska predikanter. Organisationen hade de statliga och federala myndigheternas stöd, och den vann mycket snabbt spridning i Nordamerika.

I England blev 1828 ett genombrottsår för nykterhetsrörelsen. Den vann på grund av sitt presbyterianska ursprung fotfäste bland nonkonformisterna, dvs bland personer som stod utanför den anglikanska kyrkan. Därmed fick rörelsen i England en något annorlunda social profil eftersom de ledande klasserna kom att till en början stå utanför arbetet. Det startade som en måttlighetsförening riktad mot en ökande försäljning av spritdrycker. Men när försäljningen och utskänkningen av öl släpptes helt fri år 1830, gick många av rörelsens medlemmar, de s k teetotalers, över till att bekämpa alla alkoholhaltiga drycker. Kännetecknande för den engelska nykterhetsrörelsen blev för övrigt dess upp-splittring på ett mycket stort antal organisationer, många med lokal anknytning. Den engelska kyrkan bildade 1862 — när delar av den högre medelklassen var på väg in i rörelsen — sin egen förening, Church of England Total Abstinence Society, vilken, när den tio år senare gick över på måttlighetslinjen, fick betydligt större genomslagskraft. Drottning Victoria blev från 1875 föreningens beskyddare. Den kom därmed att få ungefär samma ställning som Svenska Nykterhetssällskapet hade i Sverige.

Från 1840-talet uppstod i Amerika en ny typ av nykterhetsföreningar som imiterade frimurarnas organisation och ritual. Den betydelsefullaste blev The Good Templars 1851 vars namn snart ändrades till Independent Order of Good Templars. Ett religiöst inslag fanns i denna förening liksom i alla andra, men ledarskapet låg inte lika markant i händerna på präster eller predikanter. Inom rörelsen framträdde tidigt en grupp av dugliga och energiska selfmade men. IOGT fick därigenom en något mera folklig karaktär.

I Storbritannien kom godtemplarorden att utgöra nykterhetsrörelsens vänsterflygel. Särskilt stark växte den sig i Skottland och på Nordirland. Det katolska Irland lät sig inte nämnvärt påverkas av någon nykterhetsrörelse, med ett märkligt undantag. Åren 1838—1842 startade en katolsk präst i Cork, fader Mathew, en kampanj mot dryckenskapen. Hans framgång blev utan tidigare motstycke. Han förmådde tiotusentals människor, som han samlade under sina predikoturnéer, att avlägga ett högtidligt nykterhetslöfte. Framgången berodde mycket på hans personliga utstrålning, men mycket också på det faktum att irländarna upplevde hans kampanj som en nationell, anti-engelsk manifestation. Rörelsen saknade dock organisation och när fader Mathew dog 1856, dog hans verk med honom. Katolikerna i England kom med i nykterhetsrörelsen främst på initiativ av Henry Manner, katolsk biskop i Westminster, senare kardinal.

Utgången från den lägre medelklassen lyckades den brittiska nykterhetsrörelsen småningom vinna fotfäste också inom de högre klasserna. Många medlemmar var samtidigt engagerade i andra typer av reformrörelser om exempelvis rösträtt eller livsmedelstullar. Gentemot chartist-rörelsen, en föregångare till den engelska arbetarrörelsen, visade nykterhetens vänner en sval välvilja, men knappast mer. Ändock finner man inom nykterhetsarbetet, vid sidan av de religiösa och moraliserande inslagen, också ett rationalistiskt drag. I många tidskrifter gör man stort nummer av att redovisa fakta från den medicinska vetenskapen, som redan hunnit få en särskild kunskapsmässig status. Därbredvid kan stå uppsatser fyllda med tabeller och nationalekonomiska resonemang som skall belysa alkoholens effekter på samhället. I denna rationalitet fanns en gemensam ideologisk plattform där man kunde starta ett samarbete mellan arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen. Ännu vid sekelskiftet går det att hitta ledande labour-politiker som gör positiva uttalanden om nykterhetsarbetet. Men vid tiden för det första världskriget framträder tydliga motsättningar. Dryckenskapslasten kunde enligt labour i längden inte bekämpas med moraliska principer, och inte kom man mycket längre med prohibitiv lagstiftning. Det framstod som alltmer nödvändigt att först bekämpa de sociala missförhållanden som utgjorde själva grogrunden för alkoholismen, om man ville se några varaktiga resultat.

Sitt stora genombrott i övriga Europa fick nykterhetsrörelsen efter mitten av 1830-talet. Framgången var då i mycket beroende av en enda mans insatser. Den presbyterianske predikanten Robert Baird hade 1834 av sina trosfränder skickats till Frankrike för att där söka aktivera den protestantiska kyrkan. Han kom emellertid att intressera sig mera för nykterhetsfrågan, och han skrev i Paris en bok på franska om den amerikanska nykterhetsrörelsen, om dess organisation och om dess framgångar. Med denna bok uppvaktade han bland andra den ryske tsaren och kungarna av Preussen, Danmark och Sverige-Norge.

Fredrik-Wilhelm av Preussen lät översätta och på egen bekostnad trycka Bairds bok att utdelas och spridas av prästerskapet. Konungens höga vilja fick undersåtarna att handla snabbt och effektivt. I norra Tyskland bildades en mängd måttlighetsföreningar som riktade sig mot bruket av brännvin och andra spritdrycker. Störst blev anslutningen i Preussen, där 34 000 personer avlade ett löfte att inte dricka brännvin; för Hannover blev motsvarande siffra 10 000 personer. Men i februarirevolutionens stormar 1848 kapsejsade rörelsen och vid början av 1870-talet hade den helt upphört.

Den nya nykterhetsrörelsen som med sådan framgång etablerade sig först i Storbritannien och sedan i Skandinavien, inspirerade till nya försök också i Tyskland. Men där höll man fast vid måttlighetsprincipen; en förening startad 1883 mot missbruk av spritdrycker vann mera bestående framgång. Från Dan-

mark och via Schleswig-Holstein vann också IOGT insteg i Tyskland och lyckades skaffa sig en betydande position i den för övrigt ganska blygsamma tyska nykterhetsrörelsen. En medtävlare hade godtemplarna i Blå korset, en organisation med anknytning till den reformerta kyrkan. Den arbetade främst med att hjälpa alkoholister tillbaka till ett nyktert liv.

Påfallande är den svaga uppslutningen från katolikernas sida. De katolska måttlighetsföreningarna räknade således 1910 endast 6 000 medlemmar mot exempelvis Blå korsets 38 000. En allmän katolsk förening, Volksverein, som startade på 1880-talet, byggde på en strävan från den katolska kyrkan att på ett aktivt sätt visa sitt sociala engagemang. Men just nykterhetsfrågan togs först 1910 upp till diskussion på de tyska katolikernas generalförsamling, men utan påtagliga följder i föreningsarbetet.

Nykterhetsrörelsen hörde hemma i medelklassen; det fanns inslag av hantverkare och yrkesarbetare särskilt inom IOGT. Efter sekelskiftet 1900 började de politiska partierna visa ett allt större intresse för alkoholfrågan. Det gällde inte minst det socialdemokratiska partiet som 1907 hade frågan uppe på partidagen i Essen. Men inom arbetarpartiet fanns det också bromsande krafter. Under den tid partiet var förbjudet 1878—1890 samlades man till hemliga möten, kamouflerade som "sällskaplig samvaro" på någon krog eller ölstuga. Enklast gick det att bevara hemligheten om ölstugans ägare och partiets funktionär var en och samma person. Därmed kom just Bierstube-ägarna att bli en nyckelgrupp i partiet. Tysklands president Friedrich Ebert var en av de många som hade börjat sin partikarriär på detta sätt. Kopplingen mellan ölhallar och politik har ju som bekant blivit bestående i Tyskland också efter 1890. Det är alltså förståeligt att det inte har varit någon lätt sak att starta en kampanj mot det myckna öldrickandet.

Det kristligt-sociala partiet var det sista i raden av de politiska partierna att ta upp alkoholfrågan. Partiet hade sitt starkaste fäste i Sydtykland och det var politisk plattform för den katolska reformrörelsen. Denna tröghet torde till en del ha sin förklaring i att partiet liksom den katolska kyrkan hade sina starkaste fästen i områden där vinodlingen var en viktig del av näringslivet. Med andra ord, en absolutistisk nykterhetsrörelse var näst intill en omöjlighet i ett land som Tyskland.

Om det stod till på detta sätt i Tyskland så kan man lätt föreställa sig hur läget måste vara i Frankrike. Inte ens Baird lyckades få igång någon verksamhet där. Men händelserna kring kommunen 1871 satte skräck i de franska borgarna. Arbetarklassen framstod som en oberäknelig och farlig massa. Särskilt farliga och våldsamma blev arbetarna under alkoholens inverkan. Nykterhetsarbetet blev därför ett led i arbetet att trygga en politisk stabilitet. En första måttlighetsförening mot missbruk av alkohol startades 1872. Den var som de flesta

kommande franska nykterhetsföreningar en organisation för upplysning och propaganda. Medlemmarna var nästan alla akademiker. Från Schweiz vann Blå korset insteg huvudsakligen inom den reformerta kyrkan. Enstaka biskopar inom den katolska kyrkan tog initiativet till en katolsk motsvarighet, Vita korset, en sammanslutning som aldrig fick någon större betydelse. IOGT hade ingen möjlighet att vinna anhängare i katolska länder.

Den ställning som den katolska kyrkan tog till alkoholproblemen, kan i Frankrike förklaras av att kyrkan stod isolerad från de grupper som kunde ha haft möjlighet att bära upp en nykterhetsrörelse. Den kulturkamp som fördes mellan kyrkan och staten i Tyskland hade i Frankrike sin motsvarighet i en klyfta som gick än djupare, mellan en sekulariserad radikalism och en konservativ nationell katolicism. Att läkare och präster skulle kunna samarbeta i en och samma förening var knappast troligt. Också den franska arbetarrörelsen ställde sig främmande inför tanken på varje form av samarbete, även om man inom den fackliga rörelsen gärna propagerade för nykterhet bland medlemmarna som ett sätt att höja deras sociala status. Nykterhetsfrågan möttes i den franska deputeradekammaren av kompakt motstånd.

I Östeuropa vann nykterhetsrörelsen ingen större anslutning. Men den första vågen av måttlighetsföreningar på 1840-talet nådde också hit. Under intryck av Bairds agitation lyckades kyrkoherde Fietcek, en tidigare fransiskaner-munk, år 1844 starta en nykterhetsrörelse bland de polska gruv- och järnverksarbetarna i Oberschlesien. Den blev oerhört framgångsrik; tusentals arbetare avsvor sig allt vidare bruk av brännvin. Rörelsen hade stora likheter med det som samtidigt hände på Irland kring fader Mathew. I Schlesien ställde sig den protestantiska tyska befolkningen kallsinnig till väckelsen som med desto större kraft gick fram inom den katolska slaviska befolkningen. Som på Irland blev anslutningen ett sätt att visa sin religiösa och nationella identitet. Inom det prussiska, och även inom det österrikiska väldet accepterades nykterhetsrörelsen av statsmakten. Annorlunda förhöll det sig med Ryssland.

När några präster i de baltiska provinserna under senare delen av 1830-talet försökte starta nykterhetsföreningar, så förbjöds detta av inrikesministeriet i Moskva eftersom sådana föreningar "skulle kunna underblåsa en sekteristisk anda". Till de ryska myndigheterna anslöt sig de tyska godsherrarna — som tjänade grova pengar på superiet — och förklarade att hemliga föreningar utgjorde en fara för rikets säkerhet. Dessutom kunde de bidra till att "slita de vänskapliga banden mellan godsherrarna och deras bönder". Under sådana förhållanden kan man förstå att godtemplarorden med sina hemliga ritualer och därtill med ordet international i sitt namn skulle vara en nagel i ögat på den ryska polisen. En nykterhetsrörelse kom dock ändå till stånd i Balticum, särskilt i Estland dit idén överfördes från Finland. Också denna rörelse hade klart na-

tionalistiska drag. Journalisten och läraren Jüri Tilk startade nykterhetsföreningar med estniska som huvudspråk. Tillsammans med en livaktig rörelse kring körsången kom de att bli viktiga kanaler för esterna att på kulturens område hävda sin nationella särart mot både tyskar och ryssar. Vid sekelskiftet var nykterhetsrörelsen nätt och jämnt accepterad av de ryska myndigheterna, som i övrigt litade mera till statliga åtgärder än till frivilliga insatser.

Redan i den skiss som jag här har sökt teckna över nykterhetsrörelsens utbredning i Europa anar man några av de faktorer som kom att bestämma rörelsens framgång. Jag vill stanna inför några aspekter på nykterhetsrörelsen och dess förhållande till dels de religiösa samfundet och till den medicinska vetenskapen, dels till den politiska och ekonomiska makten.

Själva begreppet alkoholism är en svensk uppfinning. År 1849 publicerade nämligen professorn vid Karolinska institutet, Magnus Huss, första delen av sitt berömda arbete om kronisk alkoholism. Därmed förstärkte han den medicinskt vetenskapliga grunden för den framväxande nykterhetsrörelsen. Huss var pionjären. Sitt stora genombrott fick dessa idéer ett par decennier senare. Doktor Abraham Baer utkom år 1878 med en bok om alkoholismen, om dess utbredning och inverkan på "den individuella och sociala organismen". Det moraliserande momentet från tidigt 1800-tal var inte helt borta, men alkoholismen betraktades nu inte bara som en moralisk defekt utan som en sjukdom, som från det allmänna krävde omsorg och vård.

En liten och stridbar krets av läkare slöt upp på Baers linje. Det var sådana läkare som arbetade vid olika sinnessjukhus och vid sjukhus för alkoholskadda. De betraktade alkoholismen som en sjukdom, men inte bara för individen utan för samhället. Alkohol kunde lätt kopplas till förekomsten av kriminalitet, särskilt våldsbrott. Baers kollega i Paris, Valentin Magnan, gav 1874 ut en bok om alkoholismen, som fick ännu större genomslagskraft. Emile Zola använde nämligen dess redovisningar som underlag för sin roman "Krogen" från 1877. Mera drastiskt än någon nykterhetspredikant utmålade Zola den fruktansvärda misär som följde i alkoholens spår bland de parisiska arbetarna. Ty alkoholismen, det var alla dessa läkare ense om, var en sjukdom, men en sjukdom förbehållen de lägre samhällsklasserna. Den var i sin spridning bunden till en bestämd social miljö, och den uppfattades därmed som ett hot mot det borgerliga samhället. Men vad som särskilt gav anledning till oro var att sjukdomen kunde bli ärftlig.

Inom den franska psykiatrin utvecklades under andra hälften av 1800-talet teorin om den mänskliga degenerationen. Man antog att under den fortlöpande civilisationsprocessen utvecklades inom människosläktet en del mindre önskvärda egenskaper. Detta var idéer som hade sitt ursprung i Darwins utvecklingslära. En av de ledande företrädarna för den nya teorin var den tidiga-

re omnämnde Valentin Magnan. Teorin utvecklades vidare, och sambandet mellan alkoholism och framträdandet av en särskild, försvagad människotyp påvisades av två psykiater, Maurice Legrain, överdirektör för sinnessjukhusen i Seine-departementet, och Auguste Forel, professor i psykiatri vid universitetet i Zürich. Forel var författare till en rad skrifter om ärftliga skador förorsakade av alkohol och om alkoholismen som rasproblem. Legrain och Forel var ledande gestalter inom nykterhetsrörelsen i sina respektive hemländer, Frankrike och Schweiz. Genom sina föredrag på de stora internationella nykterhetskongresserna vann de ytterligare spridning för sina idéer.

Opinionen inom läkarkåren var ingalunda enhällig. Det fanns en inrotad husläkartradition som ansåg att alkohol i mindre doser var ett utmärkt läkemedel att sättas in vid allmän svaghet och vid konvalescens. Denna opinion var så stark att även absolutisterna gjorde ett undantag för sådan alkohol som man hade att inta på läkares föreskrift.

De läkare som var knutna till psykiatri och till arbetet på sjukhus för alkoholskadade kom å andra sidan att spela en helt dominerande roll i den nykterhetsrörelse som sökte etablera sig i mellersta och södra Europa. "Föreningen mot alkoholhaltiga drycker" som startades 1872 i Frankrike bestod till mycket stor del av läkare. Den räknade sina medlemmar främst bland ledamöterna i de lärda franska akademierna. I den absolutistiska rörelsen som startades 1895 var Legrain den drivande kraften. Dessa föreningar åtnjöt hög prestige och de lyckades få ett visst genomslag i debatten, men det var hela tiden fråga om en hjälp uppifrån av personer i det ledande elitskiktet för de sämre lottade medmänskorna. Det säger sig själv att en sådan organisation inte kunde räkna med någon livligare anslutning, i varje fall inte från de bredare folklagren.

Vad som genast faller i ögonen när man betraktar ett panorama över nykterhetsrörelsens utbredning i Europa är det tydliga sambandet mellan kyrkoreformation och nykterhetsrörelse. Den nykterhetsrörelse som vann insteg från Amerika hade tydliga religiösa inslag. Eftersom de flesta av dessa rörelser var knutna till icke-katolska samfund så bemöttes de av den katolska kyrkan med öppen misstro. Tydligast kom motsättningarna till uttryck när det gällde IOGT. För att få klarhet i saken riktade man från godtemplarorden i Norge en direkt förfrågan till kurian. I svaren hänvisades till löftet att hemlighålla vad som tilldrog sig vid ordenslogernas möten. Detta kunde "bli en fara för katoliker, vilket sorgliga erfarenheter från Amerika bevisar". På en fråga om IOGT skulle räknas till de hemliga sällskap som var förbjudna för katoliker och om detta i så fall skulle räknas som en svårare synd, blev svaret ett klart ja.

Från den schweiziska storlogen kom önskemål att IOGT skulle förklara sig neutralt i religiösa frågor. Trots energiskt arbete från ordens storlogemästare, Edvard Wavrinsky, gick världsstorlogen vid sitt möte i Belfast 1906 emot för-

slaget. Logerna i de berörda länderna bildade då en oavhängig gren av IOGT som förklarade sig religiöst neutral, men detta medförde inte, såsom man hoppats, att fler katoliker gick in i orden och 1922 återförenades den självständiga grenen med moderorganisationen.

Om den katolska kyrkan således ställde sig avvisande till nykterhetsrörelsen sådan den framträdde i den skepnad den fått på den amerikanska kontinenten, hur ställde sig kyrkan då till nykterhetsfrågan överhuvud taget. I den sociala reformrörelse som växte fram i Frankrike saknas varje antydning om alkoholfrågan som ett socialt problem. Detsamma gäller motsvarande rörelse i Tyskland med den stora katolska "Volksverein", som tar upp en rad sociala problem till debatt, men inte alkoholfrågan. Den store "arbetarbiskopen" Ketteler i Mainz iakttar samma tystnad. Mot slutet av 1800-talet tar några franska biskopar upp nykterhetsarbetet i sina herdabrev. Det är då i första hand en sak för prästerna att inom det ordinarie församlingsarbetet gå till rätta med problemen. Några ansatser till föreningsbildningar finns dock i Frankrike och Tyskland, de flesta måttlighetsföreningar. Medlemsantalet når i Frankrike bara upp till några hundratal och Korsföreningen i Tyskland räknar i hela riket 6 000 medlemmar att jämföra med IOGT:s 48 000 medlemmar. En något livligare verksamhet från katolikernas sida möter man i England och i USA, en verksamhet som också kan glädja sig åt påvens personliga stöd. Kraftfullast är den katolska nykterhetsrörelse som framträder i vad man kan kalla det europeiska randområdet. Jag tänker då på de stora nationellt färgade väckelserörelserna i Schlesien och på Irland under 1840-talet och på den senare, organiserade nykterhetsrörelsen på Irland.

Mot bakgrund av vad som här blivit sagt är det inte märkligt att man velat tillskriva det lutherska och kalvinska arvet ett stort förklaringsvärde när det gäller nykterhetsrörelsens utbredning. Men de sista iakttagelserna, de som gäller Irland och Schlesien, manar enligt min mening till en viss försiktighet. Kan det inte vara andra värderingar som i sin tur är knutna till djupare liggande orsaker till reformationens utbredning som blir bestämmande också här. Tilläggas bör att i den reformistiska polemiken mot Rom från den organiserade nykterhetsrörelsens sida förekommer också direkta antydningar om kyrkans anknytning till de stora vinodlande områdena i Europa och inte minst klostrens beroende av vin- och spritframställning som grund för deras ekonomi.

Nykterhetsrörelsen var en av många arter i den framväxande föreningsfloran. Den hade sin naturliga miljö i de konstitutionella monarkierna och republikerna av västeuropeisk modell; där var nämligen föreningsfriheten någorlunda accepterad. Det gamla enväldet i rysk eller österrikisk tappning ger därför tillfällen till intressanta jämförelser. Självfallet ställde sig tsaren och kejsaren välvilliga till rörelsens syften, men dess arbetsformer kunde inte utan vidare to-

lereras. Motståndet var dock inte starkare än att professor Forel 1906 lyckades smugga in ett par IOGT-loger i Österrike, låt vara under falsk flagg. De ryska myndigheterna accepterade också den absolutistiska nykterhetsrörelsen i Estland, kanske för att få en motvikt till det tysk-baltiska inflytandet. Ett nykterhetsbrödraskap existerade i de delar av Polen som låg under det ryska väldet. Det var en organisation inom den katolska kyrkan med vissa allmänpolitiska inslag, eftersom man ansåg att ryssarna utnyttjade alkoholen som ett redskap i sitt förtryck av det polska folket. Det fanns uppenbarligen en viss tolerans mot nykterhetsrörelsen i det ryska väldet, men där fanns givetvis också en misstänksamhet mot rörelsens yttersta syften. Ser vi till den politiska situationen sådan den kom att utveckla sig i Estland och Polen, så måste vi erkänna att denna misstänksamhet var i hög grad berättigad.

I Frankrike betydde alkoholpolitik i första hand inte skydd mot alkohol utan snarare skydd för alkoholtillverkning. Vissa inskränkningar gjordes i försäljningen av absinth. Under första världskriget, närmare bestämt 1916 under den för Frankrike svåraste tiden, väckte konseljpresidenten Aristide Briand tanken på en lag som skulle förbjuda all konsumtion av alkohol. Detta skulle enligt kritikerna fysiskt och moraliskt försvaga den franske soldaten och förslaget betecknades som en nationell fara. Förslaget var väl heller aldrig menat att gå i verkställighet utan det var närmast att se som en demonstration för att få fransmännen att förstå vidden av de problem som landet stod inför. Den statliga nykterhetspolitiken lades ad acta och kom inte upp till debatt förrän under folkfrontsregeringens tid 1936, men ledde inte heller då till något resultat. Först 1954 vågade konseljpresident Pierre Mendès-France starta en upplysningskampanj mot alkoholen, detta som en del i sitt sociala reformprogram.

Ett demokratiskt och parlamentariskt styrelseskick synes vara en förutsättning för en livaktig nykterhetsrörelse. Men man bör inte alltför mycket betona skillnaden mellan det demokratiska och det absolutistiska styrelseskicket. För oavsett politisk struktur fanns det andra intressen som i sin tur bestämde statsmaktens agerande. Tydligast framträder detta i Frankrike. Just när nykterhetsrörelsen stod inför sin andra expansionsperiod drabbades de franska vinodlarna 1875 av den stora phyloxera-epidemien som på några år dödade praktiskt taget alla vinstockar i landet. Staten fick gripa in för att hjälpa upp den näring som utgjorde en av grundstenarna i den franska ekonomien. Nästa stora kris kom efter sekelskiftet 1900, då en överproduktion ledde till snabbt fallande priser, som hotade att ruinera bönderna i södra Frankrike. Åter tvingades staten gripa in, och nu organiserade sig vinodlarna i ett par mycket inflytelserika lobby-organisationer, "Confédération générale des vigneronns du Midi" 1907 och "Confédération générale des vigneronns du Sud-Est" 1909.

Det är lätt att inse hur en politik som riktade sig mot så mäktiga organisatio-

ner, kom att betraktas närmast som politiskt självmord. Men där fanns trots allt ett handlingsutrymme. Vinodlarna kunde man spela ut mot betodlarna och mot sprit- och öltillverkarna i norra Frankrike. Vinodlarna såg sig också tvingade att godta en del hårda restriktioner, låt vara med syftet att hindra överproduktion och hålla marknadspriserna uppe.

En annan stark påtryckningsgrupp utgjorde bryggeriägarna. I England ställde de sig till en början på måttlighetsrörelsens sida i kampen mot tillverkarna av whisky och gin. Deras största triumf kom 1830 när ölförsäljningen släpptes helt fri. Bryggarna blev stöttepelare i det liberala partiet. När absolutisterna fick större inflytande, svalnade givetvis deras intresse, och efter sekelskiftet 1900 gick de stora öltillverkarna över till det konservativa lägret. I Tyskland lämnade staten 2 000 mark till nykterhetspropagandan, men när man vet att ölindustrin samtidigt genom "Skyddsförbundet mot nykterhetsrörelsens övergrepp" satsade 90 000 mark om året på en upplysningskampanj i rakt motsatt riktning, då kan man lätt föreställa sig hur det hela skulle sluta.

Svenska bryggareföreningen bildades 1885, bland annat med uppgift att ta upp försvaret mot den framväxande nykterhetsrörelsen. Särskilt intensivt arbetade man på att skilja arbetarrörelsen från nykterhetsarbetet. Till bygget av Folkets hus i Stockholm donerade år 1900 Stora Bryggeriet 100 000 kronor och två år senare Stockholms Bryggerier 120 000 kronor mot att Folkets hus lovade att "lämna varje individ frihet att konsumera den maldryck som smakar honom bäst". Donationer knutna till likartade villkor förekom i flera provinsstäder. Det är inte utan att man erinrar sig ett uttalande av Legrain att antialkoholrörelsen är det mest konkreta uttrycket för klasskampen.

Mot den här skisserade geografiska bakgrunden och efter genomgång av några betydelsefulla faktorer — vetenskap och religion, stat och kapital — blir det så dags att söka besvara frågan: Varför finns det så många nykterister just i Sverige. Ärligast är att erkänna att det vet vi inte riktigt, och ambitionen var väl heller aldrig att komma med färdiga svar. Den var snarare att ur det vidare perspektivet få en möjlighet att urskilja de områden där fortsatta vetenskapliga undersökningar kunde visa sig mest lösnande.

En första uppgift måste vara att fastställa förbrukningen av alkohol under skilda perioder och i skilda regioner. Siffror saknas förvisso inte, men jag har inte sett dem underkastade en källkritisk granskning, så att vi kan göra skäligen uppskattningar av förbrukningen. Någon samvariation mellan förbrukningens storlek och nykterhetsrörelsens styrka går för övrigt inte att påvisa. Däremot bör man kunna få fram vissa tröskelvärden, där förbrukningen blir så stor att de följande medicinska och sociala problemen inte längre låter sig negligeras.

Nästa uppgift blir att närmare undersöka när, var och hur alkoholfrågan upplevs som ett politiskt problem. Sådana undersökningar bör då inte begrän-

sas till nykterhetsrörelsens agerande utan innefatta också det som sker inom ramen för andra föreningar, det som säges i den allmänna debatten, det som kommer upp i de politiska församlingarna, det vill säga nykterhetsfrågans ställning i det offentliga rummet.

Två aktörer ter sig särdeles intressanta i sammanhanget. Hur ställde sig den katolska kyrkan inför alkoholproblemet dels i sina ideologiska uttalanden, dels i sitt praktiska handlande. I den omgivande miljön fanns ett starkt motstånd mot en aktiv nykterhetspolitik. Ett studium av de vägar på vilka alkoholfrågan ändå sökte sig in i den katolska kyrkans organisation kan ha mycket att säga om de strukturer som bestämde denna miljö. Mellan arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen kan man finna flera brytningspunkter som bottenar i en skiljaktlig syn på alkoholismens djupare orsaker. Ändå har den europeiska arbetarrörelsen kommit att ta starka intryck av nykterhetsrörelsens agerande och av dess idéer. Nykterhetsfrågan belyser också ett grundläggande problem för arbetarrörelsen: att markera dels en gräns mot, dels en samhörighet med småborgerliga värderingar och ideal.

De vida perspektiven till trots har min ansats haft sina klara och nödvändiga begränsningar. Medvetet har jag utelämnat den typ av förklaringar som ligger inom den psykologiska sfären, antingen de är knutna till den enskilda människan eller till den sociala miljön. Sådana faktorer har sin givna plats i en slutlig sammanvägning av möjliga förklaringar. Men de erbjuder stora svårigheter när man vill fastställa hur generellt deras förklaringsvärde är, och det är alltid svårt att mäta hur stark och hur spridd en attityd är. Jag har därför i första hand hållit mig till några strukturer, sådana som visar mot ett samband med den framväxande nykterhetsrörelsen. De svar vi kan vänta oss att finna blir kanske inte helt entydiga och klara, men jag tror att de blir betydligt intressantare än de klichéer som vi fått nöja oss med hittills.

LITTERATUR

Förutom den litteratur som redovisats nedan har jag haft tillgång till de samlingar av samtida småtryck och tidskrifter som nu återfinns i CAN:s bibliotek på Karlavägen i Stockholm. Trots att samlingarna befinner sig i källarvåningen och temperaturen där nere närmar sig det glödheta, skulle jag vilja karakterisera det som ett himmelrike för var och en som sysslar med nykterhetsrörelsens historia. Ett varmt tack till bibliotekets vänliga och hjälpsamma personal.

A. Baer: *Der Alcoholismus, seine Verbreitung und seine Wirkung auf dem individuellen und socialen Organismus sowie die Mittel ihn zu bekämpfen*, Berlin 1878.

Susanna Barrows: "After the Commune: Alcoholism, Temperance, and Literature in Early Third Republic." i *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, ed. John M. Merriman, New York 1979.

Susanna Barrows: *Distorting Mirrors, Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France*, Yale University Press 1981.

Johan Bergman: *Nykterhetsrörelsens världshistoria. 1—2*, Stockholm 1926—1928.

- Jack S. Blocker: *Retreat from Reform. The Prohibition Movement in the United States 1890—1913*, Greenwood Press 1976.
- J. H. Böttcher: *Geschichte der Mässighets-Gesellschaften in den norddeutschen Bundes-Staaten*, Hannover 1841.
- Jean-Baptiste Duroselle: *Les débuts du catholicisme social en France (1822—1870)*, Paris 1951.
- Barbar Leslie Epstein: *The Politic of Domesticity. Women, Evangelism and Temperance in Nineteenth Century America*, Wesleyan University Press 1981.
- Sidsel Eriksen: *Kirken og kroen. Træk af en stationsbys udvikling 1850—1950*. Speciale, Århus 1985 (stencil).
- Claus Finzen: *Der Alkoholismus als Problem der Degeneration um die Jahrhundertwende*. Diss., Kiel 1977.
- Joseph R. Gusfield: *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement*, University of Illinois Press 1972 (1963).
- Brian Harrison: *Drink and the Victorians 1815—1872*, London 1971.
- Karl-Gustaf Hildebrand: *I omvandlingens tjänst. Svenska Handelsbanken 1871—1955*. Stockholm 1971.
- Internationale Monatsschrift zur Bekämpfung der Trinksitten*, 1891—1922.
- Ellen Karu: "On the Development of the Association Movement and its Socio-Economic Background in the Estonian Countryside", i *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*, ed. A. Loit, Stockholm 1985.
- Peter Mathias: "The Brewing Industry, Temperance and Politics", *The Historical Journal* 1 (1958).
- Robert Michels: *Organisationer och demokrati. En sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår tids demokrati*, Stockholm 1983.
- Mimer, Svensk tidskrift för studium av alkoholfrågan och nykterhetssträvandet*, Stockholm 1903—1919.
- Thomas Nipperdey: "Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert", i *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1972.
- Emil Ritter: *Die katholisch-soziale Bewegung Deutschlands im Neunzehnten Jahrhundert und der Volksverein*, Köln 1954.
- James S. Roberts: *Drink, Temperance and the Working Class in Nineteenth-Century Germany*. Boston 1984.
- Temperance in All Countries. History of the Cause in All Countries of the Globe*, ed. J.W. Stearns, Vol. 1—2, New York 1893.
- Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1986.
- Charles K. Warner: *The Winegrowers of France and the Government since 1875*, New York 1960.

Kvinnor på tröskeln till en ny tid

Gestriklands Arbetsförening 1860—1880

Av Ingrid Åberg

Under julhelgen 1860 rasade ett intensivt snöoväder i gävletrakten. Kommunnister Hans Jacob Lundborg från Linde församling i Västmanland, som var på besök hos släktingar i Gävle, tvingades ändra sina resplaner och stanna kvar en längre tid än beräknat. Lundborg var inte sysslös under det ofrivilliga uppehållet. Han samlade missionsvännerna i Gävle och Valbo arbetsföreningar och informerade dem om hur han i sin hemförsamling fått till stånd en sammanslagning av olika arbetsgrupper till en större och mera slagkraftig organisation till stöd för missionsarbetet både i hednavärlden och hemlandet. Den nya "storavdelningen" kallades Lindesbergs Arbetsförening. Idéen upptogs välviligt även i Gävle och när snömassorna smält undan och det blivit maj månad, konstituerades 1861 Gestriklands Arbetsförening. Den verkade sedan i sju ton år. 1878 ändrades namnet till Gestriklands Ansgarieförening, styrelsen byttes ut helt och hållet och verksamheten fick en annan inriktning. Om Arbetsföreningens uppgång och fall ska denna uppsats handla.

Föreningen dök inte upp ur tomma intet. Liksom i Lindesberg, fogades den från början samman av redan existerande föreningar, denna gång runt omkring i Gästrikland. Den kan inte räknas vare sig till de långlivade eller namnkunniga i Organisationssveriges historia. Den hör på sätt och vis till förlorarnas skara i kampen om organisationsutrymmet. Men den är inte mindre intressant för det. I dess korta historia illustreras det spänningsfält som uppstod när den svenska enhetskyrkan löstes upp och det banades väg för ett pluralistiskt samhälle. Vägen dit var, som vi vet, krokig och ojämn. Olika organisationsmodeller prövades och motsättningarna kring bekännelse och kyrkosyn stod tidvis hårda, både mellan väckelsens och enhetskyrkans företrädare och mellan skilda strömningar inom väckelsens led. Mot slutet av 1870-talet hade enheten definitivt brutits sönder, den teologiska debattens accenter förskjutits, de konfessionella gränserna markerats och flera frikyrkliga samfund etablerat sig, vart och ett utmejslat till bekännelse och form. Skeendet speglar också övergången från en typ av organisationsmönster till ett annat, då äldre principer för mobilisering och organisering byttes ut mot andra, vilka fortfarande formar det föreningsväsende vi idag känner så väl till.¹

I 1860- och 70-talens andliga fejder tog Gestriklands Arbetsförening ställning och framträdde som en stödorganisation till lokala missionsföreningar, organiserade inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). I samband med de konflikter inom EFS som ledde till att P.P. Waldenström bröt sig ut och 1878 bildade Svenska Missionsförbundet, övergick flera missionsföreningar från EFS till det nybildade Missionsförbundet. I det sammanhanget försvann också Gestriklands Arbetsförening i sin ursprungliga skepnad för att uppstå i annan klädnad.

Viktigt i denna uppsats är att Gestriklands Arbetsförenings korta historia också illustrerar ett stycke kvinnorörelsehistoria, ett par decennier före det att den egentliga kvinnorörelsen började organiseras. Föreningen var nämligen en distriktsorganisation för missionssyfsföreningar i landskapet. Den hade inte, som kvinnoorganisationer av senare datum, något krav om förbättringar av kvinnors villkor på sitt program. Men den leddes av kvinnor på de viktigaste styrelseposterna och den byggde helt på kvinnors verksamhet. Den var en 'Fruentimmers-arbetsförening', som den ibland kallades i samtiden.

Vi kan placera in den lilla föreningen i ett stort sammanhang. Det handlar om hur 1800-talets samhällsomvandling påverkade genussystemet, dvs hur mäns respektive kvinnors samhälleliga plats kom att gestalta sig när samhället förändrades i grundläggande drag.² Förändringar i arbetsorganisation, materiell standard, klassrelationer, idésystem, förde med sig förskjutningar även i synen på vad som var kvinnans rätta plats och uppgift i samhället. Nya villkor krävde nya balanspunkter och skilda kvinnosträvanden under 1800-talet kan beskrivas som försök att placera sig i nya sammanhang inom arbets- och hemliv, utbildning, fostrargärning, i syfte att bli betraktad som fullvärdig och fullmyndig medborgare i den nya medborgarnation som var under uppbyggnad.

I den här uppsatsen snävar vi in det vida perspektivet och koncentrerar uppmärksamheten till frågan om väckelserörelsernas speciella roll i det skeendet. I sin bok *Faces of feminism*, diskuterar Olive Banks tre ideologiska rötter till uppkomsten av 1800-talets kvinnomedvetande: den evangeliska väckelsens religiösa individualism, upplysningens naturrättsliga doktriner och socialismens jämlikhetsideal.³

Den evangeliska protestantismen hade, menar Banks, fundament på vilka kvinnor kunde bygga självförståelse och samhällsinsats. Den betonade det individuella ansvaret och den personliga omvändelsen, vilket gav den omvända en stark ställning i den troende kretsen och gjorde det möjligt att överskrida gränser som klass och kön vanligtvis drog upp. Omvändelsen innebar att underordnade grupper kunde hävda rättigheter och kvaliteter som måste respekteras av personer i mer maktfulla positioner och gav på det sättet en grund att agera i nya roller.

I den evangeliska väckelsen fanns också ett starkt socialt drag, liksom ett intresse för moralfrågor. Väckelsen blev därför en av förtrupperna i 1800-talets moraliska upprustningsarbete. I detta kunde kvinnorna få en samhällsplats och stiga ut ur hemmet till en offentlig roll, under ackompanjemang av ideologien om moraliska överlägsenhet.

Det är ett känt faktum att kvinnor engagerade sig starkt i väckelserörelserna. Det framgår bland annat av medlemsstatistiken. De mest slående exemplen är frikyrkosamfundet. I baptist-, metodist- och missionsförsamlingar i Sverige var kvinnorna — under de första decennierna — i majoritet och utgjorde i allmänhet ca 60—65% av de anslutna.⁴ Tyvärr vet vi så lite om de andliga erfarenheter och individuella övertygelser som åstadkom detta mönster, men just regelbundenheten gör att det finns skäl att ställa frågan varför män och kvinnor reagerade olika på den utmaning som rörelserna innebar; varför kvinnor i så mycket större utsträckning än män blev medlemmar i frikyrkosamfund.

Mot det tecknade mönstret av fördelningen av män och kvinnor i församlingarna, framträdde den inomkyrkliga väckelserörelsen Evangeliska Fosterlandsstiftelsen som ett undantag.⁵ I dess lokalföreningars medlemsmatriklar var kvinnorna i minoritet. Det föreföll rimligt att tolka skillnaden mellan Fosterlandsstiftelsen å ena sidan och de framväxande frikyrkosamfundet å den andra, som att en äldre, mansdominerad organisation fått ge vika för en mer demokratisk, mer öppen och jämlik. Med hjälp av Gestriklands Arbetsförening kan bilden nyanseras och kompletteras. Föreningen stod mitt i händelsernas centrum både under 1860-talet, då Evangeliska Fosterlandsstiftelsens missionsföreningar växte fram, och under 1870-talet, då många av dem splittrades och det nya frikyrkosamfundet, Svenska Missionsförbundet, byggdes upp.⁶

H.J. Lundborg bildar föreningar

När vi nu återvänder till julhelgen 1860 och komminister Lundborg, kan vi först konstatera att det var en i väckelsekretsar synnerligen välkänd person som kom på besök till Gävle. Lundborg var en av C.O. Rosenius' nära medarbetare och den som 1855 drog upp riktlinjerna till en organisation för fäderneslandets evangelisering.⁷ Året därpå konstituerades Evangeliska Fosterlandsstiftelsen — som ett inomkyrkligt organ — på grundval av det förslaget. Lundborg blev dess förste sekreterare. Inspiration till den nya organisationen hade han bl a hämtat vid besök i Skottland, där han studerat den fria skotska kyrkans arbete. Det var speciellt formerna för lekmannaverksamhet och för missionerande inom det egna landet, som Lundborg fann angelägna att överföra till fäderneslandet. På många sätt var det kontroversiella ting som innebar kritik mot

den kyrkliga organisationen för att den inte var mäktig att föra ut evangeliet på ett rätt sätt utan att till och med det egna landet måste uppfattas som ett missionsfält med ”millioner döpta hedningar”, som Lundborg formulerade det. Det som kallades ’fäderneslandets evangelisering’ och ’mission i hemlandet’, dolde åtskilliga kyrkopolitiska och dogmatiska motsättningar och splittrade också prästerskapet och kyrkans högsta ledning.

Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) bildades 1856 i front mot två andra organisationer som också verkade för väckelse- och missionsarbete, Svenska Missionssällskapet och Evangeliska Alliansen. Svenska Missionssällskapet var ett samlande organ för den yttre missionen. Krafter inom dess ledning ville att Sällskapet också skulle initiera mission i hemlandet och bli ett forum för både yttre och inre mission. Förslaget accepterades inte och opponenterna ansåg sig tvingade att gå sin egen väg.

Den andra fronten drogs mot Evangeliska Alliansen, grundad så sent som 1853, och var ett uttryck för behoven att stärka arbetet för den inre missionen. Tanken var att det skulle ske genom samarbete mellan väckelsens olika grenar, mellan lutherska, baptistiska och metodistiska strömningar. Men samverkanslinjen blev kort. Tre år efter grundandet, bröt sig först baptisterna ut och bildade en fri församling, Stockholms Missionsförening. Några veckor senare bildade kretsen kring Rosenius och Lundborg Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Den tillkom inte minst för att söka hålla kvar väckelsen inom svenska kyrkan och ge de väckta ett alternativ till den frikyrkobildning, som man nu såg förverkligas. Samtidigt önskade man hålla viss kontroll över lekmanna- och kolportörsverksamheten för att bevara det lutherska arvet i kamp mot det reformerta, som man ansåg vinna allt större insteg med de anglosachsiskt påverkade rörelserna — ”denna engelska manufakturartikel”, som en kritiker uttryckte saken.⁸

Det var alltså ett stort projekt för yttre och inre mission som drogs igång med Evangeliska Fosterlandsstiftelsens bildande — och kostsamt. Det är inte underligt att dess ledare måste försäkra sig om stöd, inte minst ekonomiskt. Bl a Lundborg var outtröttlig i att resa runt och tala för sin sak. Han grundade också den första skolan för utbildning av kolportörer. Den förlades till Grythyttan och han skötte själv både undervisning och finansiering. En grundtanke var att de föreningar som sedan anställde de utbildade kolportörerna, själva skulle ta ansvar för deras lön. I den mån föreningen inte orkade bära den bördan, kunde riksorganisationen bidra med medel. Men det var angeläget att hitta finansierare till den satsning på evangelisering som nu förestod.

Missionsvännerna i Gävle drogs in i arbetet. De var sedan 1855 organiserade som en lokalavdelning till Svenska Missionssällskapet. Efter Lundborgs besök fördes frågan om organisationstillhörighet på tal i föreningen, och trots en

del meningsskiljaktigheter bestämdes 1862 att den skulle ansluta sig till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.⁹

Nu vände sig Lundborg till kvinnorna. Samma månad som han besökte Gävle, publicerade han i Fosterlandsstiftelsens tidning ett öppet brev till Sveriges kristliga kvinnor.¹⁰ Där uppmanades de till insatser för det frivilliga arbetet; särskilt syföreningarna hade ”allmänt visat sig ganska utförbara och särdeles välsignelsebringande”. Tidigare hade han också rätt ut frågan ”Hwad menas med en syförening?” och givit praktiska anvisningar för hur arbetet skulle bedrivas.

Syföreningar, eller Fruntimmers-arbetsföreningar, fanns då redan i Gävle. 1849 bildades den första, för att stödja Svenska Missionssällskapets verksamhet i Lappmarken. Syföreningen växte och flera nya avdelningar knoppades av, både i staden och ute i socknarna runt omkring. När Lundborgs organisationsförslag diskuterades, fanns redan både verksamhet och former. Det som krävdes var större målmedvetenhet, effektivitet och ytterligare mobilisering. Författaren till minnesskriften formulerade det så här: ”Det var lifvet som började pulsera, och det gällde nu att finna ordning och reda uti det hela”.¹¹ Medlet blev en storavdelning, en distriktsorganisation, Gestriklands Arbetsförening. Den hade en klart offensiv och verklighetsförankrad uppgift: ”...genom bildande af syföreningar, anskaffa medel till befordran af Kristi rikes framgång i ande och sanning, såväl i hemlandet som utomlands.”¹² I syföreningspraktiken innebar det att samla in pengar till kolportörers och missionärers verksamhet.

Gestriklands Arbetsförenings styrelse och medlemmar

Till ordförande i föreningen utsågs Agnes von Menzer, dotter i den familj som Lundborg besökte ovädershelgen, och till sekreterare lärarinnan Elsa Borg.¹³ Hon hade ett par år tidigare kallats till Gävle för att leda en privat skola i de troende vännernas regi. Fabrikör Erik Sjöström, styrelseledamot i Gefle Missionsförening, blev kassör i Arbetsföreningen. Efter en tid gifte sig Agnes och flyttade från staden. Elsa Borg övertog hennes post och Elsas nära vän och medarbetare Karolina Sjalander, anförtroddes sekreterarsysslan.¹⁴ De båda vännerna — båda ogifta och yrkesverksamma — ansvarade för Arbetsföreningen till 1875. Då flyttade Elsa Borg till Stockholm och började sedan sitt sociala arbete i Vita Bergen. Karolina avsade sig sekreterarskapet, troligen i samband med motsättningarna inom Gefle Missionsförening mellan den inomkyrkliga EFS-trogna grupp, dit hon själv hörde, och den waldenströmska.

Redan från början framträder Arbetsföreningen med alla föreningslivets attribut: styrelse, stadgar, revision, årsmöte, tryckt årsberättelse. Den är typisk

för sin tids — associationstidens — föreningsväsende på det sättet att det inte fanns något direkt ansvarsförhållande mellan styrelse och årsmöte.¹⁵ I årsberättelserna rapporteras inte styrelseledamöternas namn, inte heller eventuella val. Årsmötet var till för information och uppbyggelse, inte för att kontrollera styrelsens arbete.

Även i ett annat hänseende tillhörde föreningen associationernas tidevarv. Den förde inte förteckningar över sina medlemmar, inte ens i årsberättelserna uppges hur många som var ledamöter. Det enda vi vet om kvantitet är rapporteringen om hur många avdelningar som anslöt sig till Arbetsföreningen och det säger en hel del om slagkraft och spridning. Under sommaren 1861 anslöt sig 2 avdelningar från Torsåker, 8 från Ockelbo — däribland en barnavdelning — 3 från Hamrånge, 6 från Hille, 4 från Hedesunda, 1 från Gysinge, 1 från Bönan, 6 från Gävle; allt som allt anmälde sig 38 avdelningar den första sommaren. Det var antagligen sådana som fanns tidigare. Nya tillkom oavbrutet och 1868 var antalet 78. Det anmärktes, inte utan viss triumf, att det då fanns avdelningar i varje församling utom en i hela Gästrikland. Om vi antar att varje avdelning hade minst 10 medlemmar, så rörde det sig om ca 1 000 kvinnor, men det kunde lika gärna handla om det dubbla antalet. Det var ingen liten skara att organisera och administrera och det arbetet skötte kvinnorna själva om.

Att utse kolportör

Det idoga kvinnoarbetet i stad och på landsbygd i Gestriklands Arbetsförenings regi, var ämnat till stöd för väckelsens centrala arbete: evangelisering genom kolportörernas traktatspridning och predikande. Arbetsföreningens ledning hade också ett mer direkt ansvar. Den var synnerligen aktiv när kolportörerna skulle utväljas. I sin självbiografi berättar den förste kolportör som föreningen kallade, Pehr Pehrsson, om hur det gick till: ”En dag kommer fru Johanna Nordgren (hustru till en av styrelseledamöterna i Gefle Missionsförening) och mamsell Borg från Gefle för att höra Wermlands-Per. Dessa tvänne fruntimmer, jämte fröken Agnes von Menzer, hade hufvudbestyret för Gestriklands Fruntimmers Arbetsförening, som genom pastor Lundborgs medverkan nyligen blifvit bildad. De skulle skaffa en predikant för nämnda förening, och i det ärendet woro de ute. Jag fann nåd för dem, och de kallade mig till Gefle för att provpredika...”¹⁶ Det slutliga avgörandet skulle sedan fattas av Missionsföreningens ordförande efter provpredikan och förhör kring bekännelsefrågor.

Elsa Borg begav sig även till Hedesunda ”och fiskade upp Olof Nilsson”. En tredje aspirant kom till Gävle för förhör och provpredikan efter ”fröken Elsa Borgs kallelse från Gestriklands Arbetsförening att blifva dess kolportör”.

Uppgiften

Hur såg kvinnorna själva på sin uppgift och det sammanhang de blev insatta i? Tyvärr vet vi föga om det, men kan få en föreställning om de allmänt omfattade grundtankarna genom att studera de betraktelser som inledde årsmötena. De första årens inledningar är särdeles intressanta. Där har språket en alldeles speciell ton och bilder och liknelser knyter an till kvinnors specifika erfarenhetsområden i konkreta och ibland drastiska ordval.

Temat för betraktelsen i den första årsberättelsen var att förening ger styrka och sammanhållning resultat. I centrum stod liknelsen om kvinnan som oförtrutet sopade huset ill dess hon slutligen fann den borttappade penningen. Temat utvecklades: en enda kvist kan inte användas för att sopa rent i huset, men när de kristna bindes tätt tillsammans av en stark och seg vidja, kan den förlorade slanten, den förlorade syndaren, återfinnas. Varje avdelning liknades vid en kvist, varje "deltagarinna" vid en liten utgrening på kvisten. Temat varierades i en liknelse om koralldjuren i Söderhavet, som trots sin obetydlighet kan bygga stora, sköna öar. När Herren kan bruka "små oansenliga kreatur att bygga stora öar, kan han också, om han vill, bruka Fruntimmersarbetsföreningar då han bygger sitt Tabernakel: sin församling".¹⁷ Den obetydliga insatsen fick sin betydelse i det stora och viktiga sammanhanget: att bygga en församling.

I en annan årsberättelse beskrives hur konungabarnen i Kristi församling "tvättas dagligen af den trogna barnavårdarinnan, den helige Ande, och iklädes den kosteliga gyldene nådesklädningen, som Konungen Jesus sjelf stickade (!) åt dem under de 33 åren han var här nere på jorden. Den ena stickan han härvid brukade war Hans lidande för oss... den andra stickan war att Han fullgjorde hvad wi borde och blef vår rättfärdighet..."¹⁸ Så kommer tillämpningen: "Eller må wi ej då wi se på Hans arbete, Hans sticka och stygn och så på vårt arbete med våra stickor och synålar, kalla detta en lek i vår Faders, Konungens hus, der barnen få leka att de hjälpa sin Fader."

Maningarna till ödmjukhet, att inte förhäva sig, återkom. Det kunde hända att man ibland tog hjälp av P.P. Waldenströms då nyligen utkomna allegori Brukspatron Adamson. Med Adamson varnades för självöverskattning och materialism, som var faror som ständigt lurade på arbetsföreningarna. "Mätte Herren bevara oss från fienden att denne icke må utså den anden hvaraf vi läser i Brukspatron Adamsons Arbetsförening... där drevs man af begäret att lysa och stå fram så att man inte gav sig tid att bedja eller läsa Guds Ord eller sjunga till Hans namns ära och pris, där man hufvudsakligen brydde sig om summan man kunde skrapa ihop, men inte hjertat."¹⁹

De hopskrapade medlen

Den hopskrapade summan har ändå ett visst intresse. Det var inte små summor som Arbetsföreningen samlade in för de ändamål som låg dem varmt om hjärtat. Första året redovisades 1 173 kronor och summan steg sedan varje år. 1868 var den uppe i 2 761 kronor. Året därpå noterades visserligen en viss nedgång, då ”de hårdt tryckande brödbekymmer som under detta år hemsökt våra bygder, kunna väl gifwa oss någon ursägt”. 1870 hade föreningen över 4 000 kronor i kassan efter en synnerligen lyckad basar, som inbringade 2 400 kronor.

För sentida auktions- och basararrangörer, kan hela spektrat av känslor och upplevelser kännas igen i referatet från basaren:²⁰ först ängslan över att det inte ska komma in tillräckligt med saker att sälja: ”...man vågade inte tala om på hur klena fötter saken stod...” Men sista dagen före tillställningen strömmade föremål in: ”...praktbibel, nottryck, mattor, tapiseri- och pärlbroderier m fl.” De ansvariga fick också uppleva att ”...i allmänhet betaltes de dyrbaraste sakerna minst, t o m under sitt värde...” medan annat blev överraskande väl betalt. ”...Små påsar med kringlor och skorpor hade förträfflig åtgång... 2 missionsskepp och en liten missionär av socker inköptes för högt pris, skänktes omedelbart tillbaka och återköptes flera gånger.” Missionsskeppet och missionären inbringade slutligen nära 120 kronor. ”Är Herren inte underlig?”, undrade referenten slutligen.

Summorna ska sättas i relation till tidens penningvärde. Årslönen för en arbetare låg i genomsnitt på c:a 400 kronor. I början av 1870-talet hade c:a 80% av den arbetande, manliga befolkningen i Gävle en lön som inte översteg 400 kronor, vilket var gränsen för beskattning och rösträtt.²¹ En summa motsvarande 5—6 gånger en medelinkomst kunde alltså Gestriklands Arbetsförening samla in under ett år.

Hur fördelades de insamlade medlen? Från början delades pengarna jämnt mellan yttre och inre mission. Med åren ökade hela tiden den del som gick till arbetet inom landets gränser i förhållande till det som sändes till utlandsmissionen. Den tunga posten utgjordes av lönedel till kolportörerna och i början av 1870-talet utbetalades årligen omkring 1 500 kronor för det ändamålet. Troligen fick kolportörerna en lön på 300 kronor. Yrket skulle ju inte vara en heltidssyssla eller utvecklas till ett läroämbete, utan kombineras med ett ”världsligt” arbete. I alla händelser bekostade Arbetsföreningen samtliga anställda kolportörers löner — som flest var de fem personer — vilka bedrev en intensiv verksamhet med traktat spridning och predikande i missionsföreningarna runt omkring i Gästrikland och angränsande landskap.

Föreningen avsatte också medel till Seminariet för bildandet af folkskolelära-

rinnor i Gävle. Ett sådant ändamål omfattades säkert med stor förståelse av föreningens ledande lärarinnor. Motiveringen var att när "fienden" nu rustade sig för att överta arbetet bland de unga, behövde det kristliga ungdomsarbetet allt stöd.

Den stora satsningen till den yttre missionen, gick till den — föreställer man sig — ganska tunga uppgiften att bekämpa påvemakten och verka för Guds Ords spridande i Italien. Det skedde genom understöd till waldensermissionen i första hand, sedan också med bidrag till mission i Spanien och Paris. Men summorna minskade medan åren gick och till slut fick waldensarna endast 100 kronor till sitt värv. Från deras håll hade då hoppfulla rapporter kommit in och årsmötet fick veta att "Sjelwa Påwens werldsliga thron wacklar..."²²

Schismen i Gefle Missionsförening och omorganisationen av Arbetsföreningen

Som framgått var avdelningarna inom Gestriklands Arbetsförening nära lierade med Evangeliska Fosterlandsstiftelsens lokala missionsföreningar, så nära att de kan ses som en integrerad del av rörelsen. Särskilt intensiva var kontakterna med Gefle Missionsförening. När den splittrades 1875 på grund av läromässiga motsättningar, fick det genast återverkningar för Arbetsföreningen.

1874 flyttade P.P. Waldenström — sedermera ledare för det 1878 bildade Svenska Missionsförbundet — till Gävle och tillträdde en tjänst som lektor vid stadens läroverk.²³ Samma år skrevs han in som medlem i Gefle Missionsförening. Han var också redaktör för Evangeliska Fosterlandsstiftelsens tidning Pietisten — ett uppdrag som han övertagit efter C.O. Rosenius. Trots den centrala position han intog i Stiftelsen, var han en omstridd person och hade distanserat sig från dess linje i vissa lärofrågor. En av stridsfrågorna gällde den s k försoningsfrågan, en annan församlingssynen, dvs hur den rena, troende församlingen skulle byggas, i motsats till den öppna, alltför kravlösa statskyrko-tillhörigheten.

När motsättningarna bröt fram på årsmötet 1875 i Gefle Missionsförening, och den delades i två delar, följde majoriteten av ledamöterna Waldenström, men endast en av styrelsemedlemmarna, Arbetsföreningens kassör, Erik Sjöström. Gruppen kring Waldenström behöll föreningsnamnet — Gefle Missionsförening — liksom bönhuset, matriklarna och protokollen. Helt klart uppfattade den sig som den rättmätiga arvtagaren till väckelsearbetet. Den gamla styrelsen, tillsammans med en minoritet av ledamöter, tog ett nytt namn — Gefle Evangelisk-Lutherska Missionsförening — sökte sig en ny lokal, lånade under en tid matriklar och protokoll och skrev av dem i nyinförskaffade böcker, för att bevara — även de — den ursprungliga föreningens historia som sin.

Människor strömmade in i den waldenströmska missionsföreningen och matrikelsidorna fylldes med namn. Strax före schismen, var 165 personer inskrivna i matrikeln. 110 av dessa blev kvar i den waldenströmska föreningen. Två år senare var medlemsantalet nära 700 och runt 1890 tillhörde cirka 1 200 personer Svenska Missionsförbundets församling i Gävle. I Gefle Evangelisk-Lutherska Missionsförening var inte medlemsökningen lika uppseendeväckande: från 65 personer vid brytningen till 75 tio år senare.

I samband med splittringen, ägde en markant förändring rum när det gällde förhållandet mellan antalet män och kvinnor. I den "gamla" Missionsföreningen var kvinnorna få, enligt matriklarna. De utgjorde bara cirka 20% av medlemsantalet. I den waldenströmska föreningen blev relationen nästan den omvända. Männen andel sjönk omedelbart från 80% till drygt 30%, medan kvinnornas ökade i motsvarande mån. 1879 t ex hade föreningen omkring 850 medlemmar, varav 550 kvinnor. Vi återkommer till denna skillnad längre fram.

Samma år som splittringen i Gefle Missionsförening ägde rum, lämnade Elsa Borg och Karolina Själander Arbetsföreningen och dess styrelse. Då uppstod tydligen ett vacuum i föreningens liv och ett år senare framtälldes ett förslag om att organisera om Gestriklands Arbetsförening till Gestriklands Ansgariförening, alltså till en distriktsorganisation för de missionsföreningar som, liksom den i Gävle, övergått till den waldenströmska linjen. Motiveringen var att föreningens anordning hade blivit "en helt annan än i början, och dess bestyrelse har så småningom af kvinnorna öfverlämnats åt männen. Detta allt i förening med den stora utsträckning, som verksamheten under de senaste åren fått, har alstrat behovet af en bättre anordning såväl af de särskilda landsortsafdelningarna som ock af ombudsverksamheten."²⁴ I klartext: den framgångsrika verksamhet som Arbetsföreningen bedrivit och inte minst dess organisation, spridd i varje församling i hela landskapet, behövdes för andra syften. Behovet av ett samlande regionalt organ för de nya waldenströmska föreningarna var säkert stort, och här fanns förutsättningarna.

1878 var omorganisationen klar. Nya stadgar utarbetades och en ny styrelse valdes, i vilken endast män fick ingå. "Föreningens angelägenheter ombesörjas af en styrelse af fem manliga personer..."²⁵ Det var kanske ett nödvändigt påpekande i en föreningsstyrelse där kvinnor vänt sig vid styrelseposter. Samtliga nyvalda var även styrelseledamöter i Gefle Missionsförening. P.P. Waldenström var en av dem och det understryker den vikt man lade vid den nya organisationen.

En annan paragraf visar att man inte önskade avstå från kvinnornas insatser. Tvärtom. Varje avdelning fick sig ålagt att bilda en syförening: "Hvarje

till Gestriklands Ansgarieförening hörande missionsförening eller församling ombesörjer fruntimmersarbetsföreningars bildande inom sitt område, och skola de genom dessa arbetsföreningars verksamhet samlade medel genom missionsföreningen på platsen insändas till Ansgarieföreningen.”

Det är ingen särdeles djärv gissning att Arbetsföreningens avdelningar — på samma sätt som missionssällskap tillhöriga Evangeliska Fosterlandsstiftelsen — fungerade som rekryteringsbas för de waldenströmska föreningarna. Eventuellt gick Arbetsföreningens alla avdelningar över till Gestriklands Ansgarieförening. Därifrån var steget inte långt för den enskilda att även gå in i en missionsförbunds församling. Endast en enda person anmälde sitt utträde ur Ansgarieföreningen till protokollet. Ingen avdelning gjorde det. Det hindrar inte att personer och avdelningar ändå tog avstånd, utan att det noterades. Men kvar står att en del av förklaringen till att t ex Gefle Missionsförening så snabbt fick en majoritet av kvinnliga medlemmar, låg i att de redan fanns organiserade — i Arbetsföreningen.

Tydligt är att övergången inte var alltför smärtsam. Vilken roll spelade då den inflammerade debatten på riksnivå kring försoningsfrågan och församlingssynen för den vanliga medlemmen? Vi vet inte mycket om det, trots att lärofrågor var omdebatterade under slutet av seklet. Möjligen rörde det sig inte för alla först och främst om lärofrågor, utan om den gemenskap man redan var infogad i. Kanske att det bakom strumpstickorna i bönhuset tedde sig som om mycket var sig likt. Visserligen höjdes säkert pulsen och aktiviteten när väckelsevindarna svepte fram och människor strömmade till. Men annat var välkänt: föreningsnamnet, bönhuset, de flesta kolportörerna, den egna omvändelsen, trossyskonen och inte minst: den förväntade arbetsinsatsen bestod även fortsättningsvis i att sy och sticka för evangeliets spridande.

Hela historien om Arbetsföreningens uppgång och fall kan inte beskrivas på ett bättre sätt än vad som skedde i samband med omorganisationen: ”Gestriklands Arbetsförening, hvars verksamhet började som ett litet senapskorn genom några få för själars frälsning nitälskande kvinnor, utvecklade sig med åren till ett stort träd. Genom verksamhetens utveckling förändrades också verksamhetssättet, och man måste tänka på att ordna med hänsyn härtill.”²⁶

Medlemskap och organisation

Vi återvänder till frågan om vad de matrikelmarkerade skillnaderna mellan mäns respektive kvinnors anslutning till missionsföreningarna egentligen har att säga. Som vi sett av Gestriklands Arbetsförenings insatser för yttre och inre mission, kan de låga siffrorna i de äldre missionsmatriklarna inte anses som till-

förlitliga mätare på kvinnors engagemang i den inomkyrkliga, rosenianska väckelsen. I en beräkning som enbart baseras på dessa förteckningar, blir bilden av kvinnornas deltagande — och antagligen också av män i lägre sociala skikt — missvisande. Vi kan nog utgå från att den nyevangeliska väckelsen hade lika stort stöd, men i andra former, som de senare frikyrkosamfundet och att kvinnoengagemanget varit en konstant del i väckelsetraditionen.

Kvar står ändå frågan varför det inte registrerades på samma tydliga sätt från början. Viktigt i det sammanhanget är hur man såg på medlemskapet och vilken funktion ledamotsregistreringen fyllde. Den givna grunden för att ansluta sig till en väckelserörelse var den personliga omvändelsen. Det gällde såväl för den som sökte sig till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som den som inträdde i någon frikyrklig rörelse. Men för att bli införd i Fosterlandsstiftelsens matriklar, krävdes enligt stadgarna endast att den omvända betalade en årsavgift — man hade ju redan sitt medlemskap i kyrkan. Matriklarna är därför att jämföra med räkenskapsböcker, där de som betalt sin avgift fördes in. Om några av skilda anledningar inte erlade den fastställda summan, föll de utanför bokföringen. Det kan ha medfört att en icke obetydlig mängd anhängare aldrig räknades in. Källmaterialets utseende får då till följd att vi utläser en alltför sned klass- och könsmässig fördelning och tappar verklighetens mer heterogena struktur. Ett exempel belyser detta. I en missionsförenings stadgar redogjordes för reglerna för befrielse från årsavgiften à en krona: ”Från denna afgift kunna dock befrias obemedlade medlemmar af föreningen, äfvensom medlemmar af den inom Walbo befintliga och för missionen arbetande ’systraföreningen’.”²⁸ Stadgarna är från 1877, men de kanske formulerade regler som praktiserades tidigare och mera allmänt: att befria systrar, som bidrog till verksamheten på annat sätt, från årsavgiften, liksom även manliga obemedlade. Det kan förklara varför män ur fattiga förhållanden och kvinnor var få i ”räkenskapsmatriklar”, men därmed inte nödvändigtvis i föreningslivet.²⁹

I de allt mer frikyrkligt orienterade missionsföreningarna, som den waldeströmska, fick medlemskapet en annan innebörd. Den som sökte inträde i Gefle Missionsförening fick bekänna sin personliga tro och sedan svara på tre frågor om tron, om vandeln och om plikterna mot församlingen. Ingen sållades bort ur medlemsförteckningarna på grund av ekonomiskt obestånd. Bekännelsen och löftet var inträdesbiljett till församling och matrikel.

Varför behövdes en ny medlemsgrund och ny princip för registrering, som gav klart uttryck för ett kvalificerat medlemskap? Den separatistiska utvecklingen och motsättningar i lärofrågor motiverade i sig en skärpt hållning. I samma riktning ledde den individualiseringsprocess, som påbörjades i den tidiga väckelsen och fick sitt genomslag i de stora massorganisationerna. Men vi bevittnar också ett allmänt uppbrott från äldre principer för mobilisering av

människor. Den samhällsomvandling som ägde rum under 1800-talet och på många områden förändrade människors livsvillkor, skapade också nya förutsättningar för organisering.³⁰

Det tidiga 1800-talets associationer byggde på den liberala idén om samhällsharmoni genom samverkan mellan folkklasserna under ledning av de bildade, de etablerade. På den grunden byggde associationsväsendets legitimitet. Det passade också in i nattvaktarstatens ideologi att söka lägga över ansvar för samhällsliga uppgifter på andra organ. Bl a uppmuntrades det frivilliga föreningsväsendet som förbindelse-länkar mellan det offentliga och det privata. Uppgiften var att i nationens civilisationsprocess, bekämpa fattigdom, obildning, moraliskt och religiöst förfall under legitimerat samhällsansvar. Det innebar inte att man var förhindrad att kritisera samhällsförhållanden — t ex Evangeliska Fosterlandsstiftelsens kritik mot kyrkan och prästerskapet var ofta synnerligen bister — men de institutionella ramarna accepterades.

Med industrialismens och kapitalismens utveckling, blev motsättningarna i samhället tydligare och harmoniidealet svårare att upprätthålla. När konflikt blev en huvudprincip för mobilisering, krävdes mer klassmässigt enhetliga och sammanhållna rörelser. När legitimiteten inte längre byggde på samförstånd och etablerade ledare, måste det nya stå på egna ben och lita till ledare förankrade i den egna gruppen. Individerna, antalet, mängden, framstod då som en legitimerande bas och ett nödvändigt styrkebälte. Folkrörelsernas väldiga statistikproduktion över medlemsantalets skiftande öden, ger vittnesbörd om hur angelägen den resursen var. I det här sammanhanget blir kvinnorna synliga i källmaterialet som enskilda individer på matrikelsidorna.

Med det kvalificerade medlemskapet profilerade sig organisationerna som samhällsalternativ och påtryckningsgrupper för att lyfta fram för dem viktiga frågor till den politiska arenan. Men motsättningarna rörde sig inte bara kring samhällets orättvisor. För de flesta medlemmarna låg säkert konflikten på ett annat och mera närbeläget plan. Med medlemskapet som verktyg, drog de framväxande folkrörelserna gränser genom det gamla enhetssamhällets fundament. Det kunde splittra familj, släkt, by och församling. Guds barn avskiljde sig från världens barn, nykteristen från drinkaren, den organiserade från den oorganiserade. Den skärpta hållningen uttrycktes i nya organisationer. Måttlighetsföreningarna överflyglades av helnykteristiska loger, den inomkyrkliga väckelsen av den fria församlingen och klassarbetande arbetareföreningar av kampberedda arbetarklubbar.

Kvinnors mobilisering präglas av en dubbel organisering. Dels organiserade de sig tillsammans med män i framför allt folkrörelserna, som svar på de klassmässiga samhällsförändringarna. Dels slöt de sig samman i kvinnliga intresseorganisationer, som svar på de speciella villkor som genussystemet inne-

bar. Föreningarna var antingen fristående eller rörelseanknutna. Dubbelheten skapade tidvis komplikationer. De gällde å ena sidan mellan de fristående kvinnoföreningarna och de rörelseanknutna, å andra sidan inom folkrörelserna om hur kvinnofrågan skulle prioriteras och hanteras.³¹ Det förefaller också som om samhällets allmänna värderingar om mäns respektive kvinnors plats i det offentliga livet även kom att präglade folkrorelserna så att kvinnorna i viss mening marginaliserades och inte placerades i ledande funktioner.

Hem, familj och församling

När kvinnor sökte finna plats i det tidiga 1800-talssamhället, var tidens särartstänkande den givna utgångspunkten. Den dominerande synen präglades av uppfattningen att män och kvinnor var väsensskilda, var varandras motsats, med skilda världar att leva i och skilda arbetsuppgifter.³² Den offentliga sfären tillhörde mannen, den privata, kring hem och familj, kvinnan. Ut ur den 'verkningskretsen' borde hon inte träda. Lagstiftning och hinder av andra slag, försvårade för kvinnorna att skaffa sig kompetens för det offentliga livet.

Under 1800-talet märks en uppvärdering av den kvinnliga särarten. Kvinnans moraliska överhöghet och hennes betydelsefulla roll som moder, både i hemmet och i samhället, blev gångbara argument. De kunde användas både av konservativa och radikala; både av dem som önskade att allt skulle bli vid det gamla och av dem som reste krav på förändring av tillgång till bildning, utbildning, arbete. Särartsideologien kunde legitimera kvinnors deltagande i viss offentlig verksamhet, dock endast inom särartens ramar. Det utslöt inte kvinnligt ledarskap, bl a på det sätt som vi sett praktiserat i Gestriklands Arbetsförening.

Även inom väckelsetraditionen var särartstänkandet det självklara och infogades i den modell för församlingsgemenskap och församlingstukt som utvecklades. I kvinnohistorisk forskning har den föreningskultur som modellerades fram i de folkligt förankrade evangeliska kyrkorna karakteriserats som "feminiserad".³³ Med det menas att den värderade sådana egenskaper högt som gynnade familjelivet och lyfte fram drag som traditionellt hade intresse för kvinnor på grund av deras särskilda ansvar för hem och barn. Äktenskap, hemliv, moralisk disciplin, nykterhet och sedlighet ställdes mot en manlig pub och krogkultur och mot dubbelmoral. Det gav en botten för samklang mellan väckelsen och kvinnor, vid sidan av den direkta religiösa upplevelsen.

Resonemanget bygger på förutsättningen att människor handlar rationellt utifrån de levnadsbetingelser som omger dem; att handlandet är ett svar på de möjligheter som skapas i samhället och att det därför kommer att variera med tid och rum, klass och även kön. För en majoritet av kvinnor utgjorde under

denna tid familjen det avgörande livssammanhanget. Det är också anledningen till att kvinnor i uppsatsen behandlas som en enhetlig kategori. Äktenskapet var den viktigaste försörjningsinrättningen, eftersom alternativen till utkomst utanför hushållet var otillräckliga — utom för de socialt sett lägsta grupperna. Att skydda äktenskap och familjemoral kunde då uppfattas som en fråga om värdigare överlevnad.

Å andra sidan är det viktigt att komma ihåg att kvinnors ekonomiska och juridiska ställning var svag även inom äktenskapet. Giftermål innebar automatiskt ommyndighet och förmyndarskap. En rimlig strategi kunde varit att undvika att gifta sig och förbli ogift, men myndig. Den sjunkande äktenskapsfrekvensen under 1800-talets förra hälft kanske kan tolkas i den riktningen. Ett annat exempel är de s k stockholmsäktenskapen.³⁴ Dessa visar samtidigt hur problematiska den typen av familjebildningsförsök kunde te sig och hur sårbar kvinnornas situation blev när försörjningsmöjligheterna minskade.

Kvinnors intresse av att stärka familjelivet och ge värdighet åt sin egen roll i detta, hade en grund i deras beroende ställning. Samhällsomvandlingen stärkte möjligen dessa tendenser. I och med att kapital och arbetskraft flyttades till industrier och tätorter, minskade bondehushållningens betydelse. Hem och arbetsplats skiljdes åt, Kvinnorna blev kvar i hemmens reproduktiva arbete. Deras roll i produktionen, som varit tydlig och nödvändig i lantbruket, försvagades, med ett allt större beroende av en försörjare som följd. Att ha en nykter man, kunde innebära en avsevärd standardhöjning när de ekonomiska marginalerna var smala. Att vara medlem i en förening där den sedliga normen var densamma för män och kvinnor och straffet för överträdelser drabbade båda parter, kunde göra tillvaron tryggare för den troende pigan.

En viktig sida av den viktoriaiska moraluppfattningen var att den som ideal förde ut den sexualmoral som kvinnor förväntades leva efter. Att det också skulle gälla lika för män, uppfattades i samtiden som ett jämställdhetskrav med udden riktad mot manlig dubbelmoral. Hur ståndpunkterna bröts mot varandra, visar 1880-talets s k handskedebatt. Där ställdes frågorna om samlevnaden borde grundas på kvinnlig eller manlig moral på sin spets.³⁵ De jämlikhetssträvanden som skymtar som strimor i tidens särartsideologi, uttrycks i termer av moral och värde. Där ingick inte att söka rubba de direkta uttrycken för makt och dominans i samhället. Det gällde att stärka kvinnans ställning inom hennes givna kollektiv, familjen och hemmet, inte att ge henne full status som individ.

Engagemang för uppfostring och disciplinering var verkligen inte bara en angelägenhet för väckelsefolket. Under 1800-talet återfinns det som ett karakteristiskt drag i olika läger. Bland konservativa samhällsbevarare, borgerliga filantroper, socialistiska utopister tog sig önskan om ordning och social respekta-

bilitet likartade uttryck — krav på sedlighet, nykterhet, fostran. Ofta betraktas det som utslag av en hårdnande social kontroll. Det är en sida av saken. En annan är att underordnade grupper inte bara kan ses som offer för kontrollen, utan som aktörer, kapabla att använda dominerande idéer för egna syften. I det perspektivet blir en strängare moralkod och markerade omvändelse- och fromhetskrav, brukbara som instrument för att undergräva den etablerade hierarkins legitimitet och för att stärka självkänslan hos underordnade grupper.³⁶ Väckelsens framväxt kan ur den vinkeln beskrivas så att "läsarna" valde vissa av överhetens, dvs kyrkans egna verktyg, slipade dem vassare och använde dem effektivare.

Kvinnors starka anknytning till den tidiga väckelsetraditionen kan ses på ett likartat sätt. Den feminiserade föreningskulturen bar möjlighet till självförståelse och identitet, liksom att, inom vissa ramar, reducera underordnandets realitet — en jämställdhetsdröm i särartens samhälle, grundad på allas lika värde inför Gud.

Rösträttsfrågan

Gestriklands Arbetsförening gjorde en betydelsefull praktisk arbetsinsats för den sak som var så angelägen för dess ledamöter. Årsberättelserna gav exempel på hur kvinnoinsatsen kunde ges betydande värde genom hänvisning till högsta föredöme. Verksamheten låg inom det privata området, som en förlängning av hennarbetet. Samtidigt måste steget upp på tröskeln till det offentliga rummet varit påtagligt, särskilt för avdelningarnas ledare. De skulle administrera en organisation med alla formella kännetecken, ta ekonomiskt ansvar för basarer och försäljningar och göra en första bedömning av trosinnehållet hos de kolportörer som skulle föra rörelsens budskap vidare. I den målmedvetna kampen om själar och resurser för att bygga Herrens Tabernakel, var alla parter benägna att flytta på gränslinjerna mellan det offentliga och det privata för att ge utrymme åt kvinnornas välbehövliga insatser. Men vi kan samtidigt konstatera att problemet med att formulera kvinnans offentliga roll på ett mer vidsträckt och djupgående sätt, kvarstod länge. Det visar bl a rösträttsfrågan.

I det nya föreningslivet rådde ett parlamentariskt och demokratiskt förhållande mellan styrelse och medlemmar. I en handbok i kyrkohistoria beskrivs förhållandet så: "Det nya samfundet (Svenska Missionsförbundet) fick en demokratisk styrelseform med rösträtt för varje medlem vid församlingsmötena."³⁷ Gällde det omdömet också kvinnorna? I så fall fick de i sina församlingar delaktighet i beslutsfattande och rösträtt långt innan den ordningen rådde i samhället i övrigt. Det är svårt att veta hur man i praktiken handskades med detta runt om i landet. I de stora församlingarna i Gävle och Uppsala gällde emellertid inte handbokens ord.³⁸

1877 väcktes ett förslag i den waldenströmska Gefle Missionsförening om en stadgeförändring så att de kvinnliga medlemmarna skulle få yttranderätt vid församlingsmötena. Förslaget visar att de inte hade den rättigheten. Kassören i det forna Gestriklands Arbetsförening fick i uppdrag att utreda frågan. Den kom sedan inte tillbaka i protokollet och ingen stadgeändring vidtogs.

Frågan om rösträtt diskuterades aldrig då, inte förrän drygt 30 år senare, 1909, då en hetsporre föreslog att problemet med kvinnornas rösträtt borde lösas av den nyttillträdande ordföranden inom ett halvt år.³⁹ Styrelsen fann att motionen var av en mycket allvarlig och genomgripande betydelse och inte utan risker för den fortsatta verksamheten. Med tanke på att föreningen verkat många år under frid och lugn, hyste styrelsen betänkligheter över att ändra stadgarna. Den beslöt att hänskjuta ärendet till kretsforeständernas och medlemmarnas bedömning. Alla parter kom överens om att frågan kunde vänta, allra helst sedan kvinnorna gett sin mening till känna och uttalat sig emot en stadgeändring.

Nu mognade tiden snabbt och tre år senare, 1912, klubbades stadgeändringen, i takt med samhällsdiskussionen i samma fråga. I rikspolitiken kännetecknades också spelet kring den kvinnliga rösträtten av uppskov och tystnad.⁴⁰ 1906, t ex, vägrade den liberala regeringen under Karl Staffs ledning att ta med kvinnorna i rösträttspropositionen. Först efter 1907, då den manliga rösträtten förts i hamn, fick kvinnorna verkligt stöd av de liberala och socialdemokratiska partierna.

När Gunhild Kyle analyserar de argument som i riksdagsdebatterna fördes fram mot kvinnlig rösträtt, blir hennes slutsats att motståndet grundades på övertygelsen om att politiskt inflytande för kvinnor innebar osäkerhetsmoment och faror. Det handlade inte om en vanlig politisk fråga utan om en revolutionär förändring, som kunde få till följd genomgripande ändringar i köns- och makthierarkier. Den bilden frammanas onekligen också i protokollet från Gävle. Där fanns oron över vad en ändring skulle medföra och en rädsla för att allt inte längre kunde förbli vid det gamla — övertygelser som till synes delades av alla.

Mot bakgrunden av det allmänna samhällsläget och församlingens egen syn, är det inte egendomligt att inte varje medlem hade rösträtt under slutet av 1800-talet. Märkvärdigare var nog att förslaget om yttranderätt överhuvudtaget restes. Det ligger nära till hands att anta att verksamheten i Gestriklands Arbetsförening inspirerat och gjort det rimligt att framföra en sådan propå. Allmänt omfattade värderingar om vad som egentligen var kvinnans samhällsplat och maktpolitiska överväganden, satte gränser för kvinnors deltagande i offentligheten och innanför dessa traskade rikspolitiker och församlingsmedlemmar patrull. Gränsöverskridandet hade också sina gränser.

1924 blev kvinnorna i missionsförsamlingen i Gävle valbara till församlingsstyrelsen. 1947 tog den första kvinnan plats — drygt 80 år efter det att Agnes von Menzer, Elsa Borg och Karolina Själander från sina styrelseposter började organisera Gestriklands Arbetsförening.

Noter

¹Undersökningen har tillkommit inom det samnordiska forskningsprojektet Från association till massorganisation. Se vidare not 1 i Torkel Janssons uppsats i denna volym.

För uppgifterna om Gestriklands Arbetsförening, se *Minnesskrift utgifven i anledning af Gestriklands Ansgarieförenings 50-års jubileum den 5 juni 1911*, 1911.

För det kyrkohistoriska skeendet hänvisas allmänt till C H Martling, *De inomkyrkliga väckelserörelserna under förra hälften av 1800-talet*, i P A Thyssen (red), *Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv*, 1969, E Newman, *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809—1955*, 1939, A Palmqvist, *De religiösa folkrörelserna och samhället c:a 1750—1850*, *Nordiska historikermötet i Helsingfors 1967*, 1967, T Ribbner, *De svenska traktatsällskapen 1808—1856. Verksamhet och litteratur*, 1957, B Sundkler, *Svenska Missionsällskapet 1835—1876. Missions-tankens genombrott och tidigare historia i Sverige*, 1937, B Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet. En studie i den nyevangeliska rörelsens sprängning och Svenska Missionsförbundets utveckling till omkring 1890*, 1964.

²För genusbegreppet, se E Fox-Genovese, Att sätta in kvinnohistoria i historien, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983/4.

³O Banks, *Faces of Feminism. A Study of Feminism as a Social Movement*, 1981.

⁴S Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850—1920*, 1977, s 91 ff.

⁵Lundkvist 1977, s 92.

⁶I Åberg, P P Waldenström och schismen i Gefle Missionsförening 1875, *Från Gästrikland* 1968.

⁷För det följande, se särskilt Newman 1939, Ribbner 1957, Sundkler 1937, Walan 1964, N Rodén, *Hans Jacob Lundborg. En pil på Herrens båg*, 1961.

⁸Citat efter Ribbner 1957, s 173.

⁹Åberg 1968, s 18 f.

¹⁰K Sjöqvist, *Deras händers verk. Om syföreningarnas arbete*, 1977, s 14 ff. Citaten hämtade från Sjöqvist 1977, s 14 f. Den första syföreningen bildades 1844 av Emelie Petersen, "mormor på Herrestad", på initiativ av Peter Fjellstedt.

¹¹Minnesskrift 1911, s 10.

¹²Gestriklands Arbetsförenings första Årsberättelse.

¹³S Walder, *Ur svenska kvinnors kamp för Guds rike*, 1930, s 15 ff, G Ödman, *På den tiden. Minnen från 90-talets Gefle*, 1942, s 177 ff, Minnesskrift 1911, s 62 f.

¹⁴*Karolina Själander och hennes skola. Minnesskrift utarbetad till hundraårsdagen av Karolina Själanders födelse*, 1941, Ödman 1942, s 171 ff.

¹⁵T Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum*, 1985, och diskussionen kring förändrade organisationsprinciper, s 227 ff.

¹⁶P P, *Ungdomsminnen 1858—1866*, s 75. P P är pseudonym för Per Pehrsson.

¹⁷Gestriklands Arbetsförenings första Årsberättelse 1862.

¹⁸Gestriklands Arbetsförenings andra Årsberättelse 1863.

¹⁹Gestriklands Arbetsförenings tredje Årsberättelse 1864.

²⁰Gestriklands Arbetsförenings tionde Årsberättelse 1871.

²¹I Åberg, *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet*, 1975, s 32.

²²Gestriklands Arbetsförenings sjätte Årsberättelse 1867.

²³Åberg 1968.

²⁴Minnesskrift 1911, s 32.

²⁵Minnesskrift 1911, s 78.

²⁶Minnesskrift 1911, s 31.

²⁷I Åberg, *Väckelse, filantropi, emancipation* (stencil).

²⁸Stadgar för Walbo missionsförening 1877.

²⁹Jfr diskussionen om den sociala strukturen hos Lundkvist 1977, s 104 ff, Palmqvist 1967, S Plith, *Kyrkoliv och väckelse*, 1959, s 155 f.

³⁰Följande resonemang bygger på Jansson 1985, särskilt kap 4.

³¹C Karlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880—1910*, 1986.

³²Y Hirdman, Särart — Likhet: Kvinnorörelsens scylla och karybdis? Reflektioner utifrån spröda empiriska iakttagelser rörande svensk kvinnorörelsehistoria under 1900-talet. *Kvinder, mentalitet, arbejde. Rapport fra det 2. nordiske kvindehistoriemøde* 1985. 1986

³³För diskussionen kring begreppen feminisering och domesticity, se t ex L Epstein, *The Politics of Domesticity. Women, Evangelism and Temperance in Nineteenth Century America*, 1981, A Douglas, *The Feminization of American Culture*, 1977, D Hayden, *The Grand Domestic Revolution*, 1981, B Taylor, *Eve and the New Jerusalem. Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, 1983.

³⁴Se bl a M R Matovic, *Stockholmsäktenskap*, 1984. Jfr även M Taussi-Sjöberg, "Att skiljas är att dö en smula", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983/84.

³⁵U Boëthius, *Strindberg och kvinnofrågan till och med Giftas I*, E Bredsdorff, *Det store nordiske krig om seksualmoralen*, 1973. Jfr även R Ambjörnsson, "Kvinnofrågan" s 54 ff, R Ambjörnsson, *Familjeporträtt* 1978.

³⁶Jfr E D Genovese, *Roll, Jordan roll. The world the slaves made*, 1975.

³⁷B Gustafsson, *Svensk kyrkohistoria*, 1957, s 232.

³⁸G Gunner, *Uppsala stads missionsförening 1879—1900*, AB-uppsats vid Historiska institutionen, Uppsala universitet VT 1985.

³⁹Diskussionen om rösträtten redovisas i *Gåva och gärning. Gävle Missionsförening genom 100 år*, 1955, s 84.

⁴⁰G Kyle, Hvarför skola kvinnorna vänta?, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983/2.

Vid det folkliga supandets rötter

Av Per Frånberg

1

De idéella folkrörelsernas, och då främst nykterhetsrörelsens historia, har länge varit föremål för Sven Lundkvists intresse och han har lagt ner åtskillig forskar-möda på att belysa hur de frivilliga organisationerna påverkade samhällsutvecklingen under tiden för det demokratiska genombrottet i vårt land. Från Uppsala, där han varit en av initiativtagarna till forskningsprojektet "Klass-samhällets funktioner: folkrörelserna", flyttade han som professor norrut till Umeå. Under sin umeåsejour hann han initiera och tillsammans med sin elev Ingrid Åberg leda projektet, "Folkrörelserna och samhällsomvandlingen".

Trots att Sven Lundkvist endast var verksam som forskare och lärare under några få år i Umeå, så förmådde han ändå att bygga upp ett genuint intresse för folkrörelseforskning vid vårt nordligaste universitet. Denna tradition har också lett till värdefulla kontakter med idéhistorikerna i Umeå, som under Ronny Ambjörnssons ledning kommit att intressera sig främst för de norr-ländska folkrörelse- och folkbildningstraditionerna. Vid den idéhistoriska insti-tutionen anordnas också regelbundet work shops som ofta behandlar för folkrö-relseforskningen centrala teman. Dessa multidisciplinärt inriktade samman-komster har under de senaste åren betytt mycket för att hålla intresset för folk-rörelserna levande och de har, åtminstone i Umeå, stimulerat till ett samarbete mellan de olika ämnena — ett samarbete som även gått över fakultetsgränser-na.

Av titeln på denna uppsats framgår dock med all önskvärd tydlighet, att folk-rörelserna ingalunda denna gång utgör huvudrätten på menyn. Det är snarare deras antites — det folkliga supandet i dess kulturella och sociala sammanhang som är ämnet för dagens betraktelse. Även om begrepp som nykterhetsrörelse och supande kan förefalla helt väsensskilda utgör de dock två sidor av samma mynt. Spriten och supandet var ju ändå till syvende och sist det som utgjorde incitament och fundament för etablerandet av en stark nykterhetsrörelse.

Det var också under min medverkan i det umensiska folkrörelseprojektet

som mitt intresse för alkoholens sociala historia väcktes. Det enkla faktum att spriten, dvs en drog, en gång utgjorde basen för vår vid senaste sekelskiftet största folkrörelse, glöms allt för lätt bort i våra studier av nykterhetsrörelsen. Därmed inte sagt att forskarna inte insett sambandet, men de har ofta nöjt sig med att endast betrakta alkoholen som det gissel i samhället som utlöst de starka protester som tog organisatorisk gestalt i samband med bildandet av nykterhetsföreningarna. Föreningarna, i sig nog så intressanta, har sedan behandlats utifrån sina övriga funktioner. Detta är beklagligt därför att historiska studier av alkoholens roll i samhället i stort sett saknas i vårt land.

Denna uraktlåtenhet från historikernas sida — i Sverige utgör fortfarande Tage Larssons avhandling från 1945, ”Reformen i brännvinslagstifningen 1853—1854. Förhistorien”, det enda större verket med socialhistoriska ambitioner inom genren — är fatal. Internationellt sett är alkoholens sociala historia en disciplin som utvecklas snabbt. Den har också tvärvetenskapliga och komparativa ambitioner och intresse att utveckla och tillvarata nya metoder som borde vara fruktbara för historieämnet i stort. 1984 arrangerades den första internationella konferensen, ”Social history of alcohol”, i Berkeley, USA. Här deltog ett femtiotal forskare från ett tiotal länder och från i huvudsak följande discipliner: historia, ekonomisk historia, antropologi, etnologi, sociologi och ekonomi.

Förre redaktören för ”Alcohol & Temperance History Group Newsletter”,¹ Jed Dannenbaum kunde i sitt bidrag ”The Social History of the Social History of Alcohol” se tillbaka på ett decennium där den amerikanska forskningen kring nykterhetsrörelsen (temperance) gått in i ett nytt skede, där studier av alkoholens sociala och kulturella roll i samhället blivit allt mer vanligt förekommande. Dannenbaum såg också optimistiskt framtiden an och uttalade en förhoppning om att denna positiva utvecklingstrend skulle hålla i sig och att de internationella kontakterna mellan forskare i ämnet skulle utvidgas. Han har också på många punkter blivit sannspådd. ”Alkoholhistorikerna” är i skrivande stund på väg att bli upptagna i American Historical Association och en ny internationell, metodologiskt och historiografiskt inriktad konferens, ”Social History of Alcohol”, arrangeras i mars 1987 av Geoffrey Giles, University of Florida, som även är redaktör för tidskriften, ”The Social History of Alcohol Review”, ett nytt internationellt forum för alkoholforskarna. Tidskriften ger löpande information om pågående forskning inom ämnena nykterhetsrörelse och alkoholens sociala historia och i dess recensionsavdelning ges snabbt översikter om nyutkommen litteratur.

Det förekommer alltså betydande internationella och tvärvetenskapliga kontakter inom ämnesområdet, men hur ser det ut på den nationella arenan?

Under de sista åren har en del ansatser till socialhistoriska studier av alkoholens roll i det svenska samhället gjorts av ekonomhistorikern Lars Magnusson, som studerat krogens roll i fristaden Eskilstuna under 1800-talet. Kalle Bäck har i sin avhandling och i en fristående studie i det nordiska projektet "Centralmakt och lokalsamhälle i de nordiska länderna under 1700-talet" givit en bild av östgötaböndernas förhållande till alkoholen främst ur ett ekonomiskt perspektiv.² Sociologen Kettel Bruun utgick från ett historiskt perspektiv i sin stora studie över det svenska ransoneringssystemet i forskningsprojektet "Studier i svensk alkoholpolitik", där Per Frånberg beskrev perioden 1855—1910 också främst ur ett ekonomiskt perspektiv och utifrån liknande utgångspunkter som Sven Lundkvist anlagt i det kapitel i "Politik, nykterhet och reformer" som behandlar staten, kommunerna och nykterhetsrörelsen i kamp om de ekonomiska resurserna i anknytning till alkoholhanteringen.³

Därutöver har det dock varit tunnsått med relevanta socialhistoriska undersökningar av alkoholens samhälleliga roll. Under senare år har emellertid Forskningsrådsnämnden börjat stödja en mera historiskt inriktad alkoholforskning. Bruuns ovan nämnda projekt kan ses som ett sådant exempel och f n stöder FRN ett alkoholhistoriskt projekt "Alkohol, kultur och samhällsutveckling", som leds av Per Frånberg i Umeå. Detta projekt kan sägas vara en vidareutveckling av det tidigare folkrörelseprojektet i Umeå och det bruunska projektet i Stockholm.

Ambitionen är att finna nya metoder och nytt källmaterial för att analysera det svenska superiets bakgrund, främst under 1800-talet, men sociologen Jill Björ utför inom projektets ramar en studie över avvikare och subkulturer samt illegal alkoholhantering i Västerås under "Brattsystemets" egid 1917—1955.

Under konferensen i Berkeley 1984 förekom täta kontakter mellan historiker och antropologer rörande främst metodutveckling i samband med analyser över varför folk dricker och i vilken situation drickandet blir samhällsfarligt — dvs när den nivå som inte kan tolereras av samhället som måste ingripa. Innan jag går vidare vill jag redan här göra ett viktigt påpekande. Inom den antropologiska drogforskningen finns många tendenser till att glorifiera olika former av drogbruk. Många droger betraktas som ofarliga eftersom de internaliserats i samhällets symboliska ritualsystem, där de ofta fyller viktiga funktioner. Alkohol och andra droger skulle därför i stort vara ofarliga i samhällen som befinner sig på en förkapitalistisk utvecklingsnivå. Dessa ofta naivistiska forskningsansatser, som i halvdokumentär form brukar publiceras och nå stora läsarskaror, har häftigt kritiserats av epidemologen Robin Room, som fö var initiativtagare till den socialhistoriskt inriktade Berkeleykonferensen.⁴ Room menar att

dessa framställningar i regel saknar varje uns av källkritisk hantering och försök till kritisk analys. Även i de förkapitalistiska samhällena kan alkohol och droger förorsaka samma problemfauna som i mera moderna samhällsformationer. Det är därför önskvärt att historiker, som har en gedigen skolning i källkritiska metoder tar sig an forskningsuppgifter rörande alkoholproblematiken.

Svenskarnas oförmåga att i dagsläget formulera en väl fungerande alkoholpolitik berodde, enligt Kjetil Bruun, till stor del på en djupt rotad okunskap om alkoholens sociala historia och om tidigare alkoholpolitiska ansatser.⁵ Det finns alltså ett uttalat behov av historiska studier i alkoholforskningen från två av de absoluta förgrundsfigurerna inom de medicinska och samhällsvetenskapliga disciplinerna.

3

Inom antropologi och etnologi finns emellertid en mycket intressant underavdelning vars företrädare kallar sig för etnohistoriker. I USA ger denna grupp ut tidskriften "Ethnohistory" och de publicerar sig vidare flitigt i "Journal of Interdisciplinary History", som utgör ett viktigt språkrör för nya teoretiska strömningar och metodologiska landvinningar. Raymond Dumetts numera klassiska studie, "The Social Impact of the European Liquor Trade on the Akan of Ghana (Gold Coast and Asante), 1875—1910, som ligger till grund för en stor del av den nya forskningen kring alkoholens roll i utvecklingsländernas samhällen, kom redan 1974 ut i den sistnämnda tidskriften.⁶ Bland klassikerna inom ämnesområdet etnohistoria och alkohol kan också nämnas William B. Taylors "Drinking, Homicide & Rebellion in Colonial Mexican Villages" (1979) och från 1980-talet Thomas W Hills studie över den metodologiska utvecklingen inom ämnet i "Ethnohistory and Alcohol Studies".⁷

Gemensamt för alla dessa tre studier är att de främst söker en metod och en teoretisk referensram för att kunna ge mera generella svar på frågor som "när" och "varför" alkoholen blir ett samhällsproblem. I dessa undersökningar har man ansett det nödvändigt att gå tillbaka till studier av historiska utvecklingslinjer för att kunna studera förändringsmekanismer. James Axtell, som tillhör de tongivande inom den etnohistoriska disciplinen, anser att det är önskvärt att de historiker som ansluter sig till de etnohistoriska metoderna, inte genomgår någon rite de passage för att ansluta sig till etnologi eller kulturanthropologi. Idealsresultatet är i stället ett samarbete där historieämnets diakrona dimensioner paras med etnologins sensitiva synkronism.⁸ Etnohistoria ses som en metod för att få till stånd ett samarbete mellan etnologer, kulturanthropologer och historiker, där företrädarna för de tre inriktningarna var för sig får möjligheter att arbeta utifrån sina specifika frågeställningar och med sina egna metoder, men

med iakttagande av resultat från de övriga och under öppna, ömsesidiga medtoddiskussioner.

Vad har nu etnohistoria att göra med analysen av det folkliga supandet i Sverige under 1800-talet. Svaret på den frågan är enkelt — för att få ett perspektiv på supandet i Sverige är det nödvändigt att inte bara studera nykterhetsrörelsens roll, alkoholens ekonomiska betydelse och statens och myndigheternas (etablissementets) bedömningar av alkoholens roll i samhället. Dessa, för historikerna traditionella fält, utgör ingen heltäckande förklaring till hur och varför folk super och varför supandet i sig blir ett samhällsproblem.

Etnologen Jonas Frykman har i sin kritik av det svenska samlingsverket omkring landets alkoholpolitik under hundra år — ”Den svenska supen” — formulerat sig sålunda, ”men boken om Den svenska supen behandlar alltså inte alkoholen när den blivit just sup — när den intas under rituella former. I stället betraktar den alkoholen och människan ur administrativ aspekt.”⁹ Frykman undrar vidare vart den svenska supen tog vägen? ”Den står där fortfarande och väntar på sin uttolkare.”¹⁰

Otvivelaktigt måste man ge Frykman rätt i denna del av hans kritik — men samtidigt måste man också en aning uppgivet fråga sig varför de svenska etnologerna och antropologerna inte ägnat fenomenet något större intresse. Visserligen finns studier kring dryckeskärl, dryckesvisor och kring ritualerna för inmundigandet av supen, men inga försök att länka in det svenska supandet i ett samhälleligt perspektiv. Här är med andra ord etnologer och historiker lika goda kålsupare. Ett samarbete över ämnesgränserna är naturligtvis också önskvärt och behöver inte leda till konfrontationer — andra än de som är oundgängliga för att skapa en god forskningsdialog.

Sett från ett internationellt perspektiv är det också önskvärt att en sådan typ av alkoholforskning kommer till stånd i de industrialiserade länderna för att man skall få ett jämförelsematerial till de processer som just nu pågår i många länder i Afrika och Asien. I åtskilliga av dessa samhällen gör f n den kommersialiserade alkoholen sitt intåg och i samband därmed uppstår problem som kanske varit signifikativa i det västerländska samhället under, låt oss säga, 1800-talet. En relevant utförd forskning också rörande alkoholens roll i det industriella brytningsskedets Sverige skulle få stort värde för förståelsen av motsvarande mekanismer i dagens afrikanska samhälle, där f n det multinationella alkoholkapitalet som bäst är i färd med att etablera sig.¹¹

Den historiska alkoholforskningen måste alltså i viss utsträckning länkas samman med etnologisk och antropologisk forskning för att kunna göra anspråk på att kunna ge en mera total och förklarande bild av det svenska superiets rötter. Etnohistorikerna, som oftast i grunden är antropologer, anser att deras traditionella källmaterial inte räcker till för att förklara alkoholens komplice-

rade mekanismer i det samhälleliga sammanhanget. Deras undersökningar måste kompletteras med nya typer av skriftliga källor och man måste även tillämpa historiska metoder. På motsvarande sätt måste historikern visa lyhördhet vis à vis etnologins förfinade instrument för förståelsen av den mångfald som kan inrymmas i vad som begreppsligt betraktas som en kulturell enhet.¹²

Dessa nya ansatser inom historia och etnologi går också ut på att kritiskt granska många av de samhällsvetenskapliga system som ser samhällen som välintegrerade system, som, så länge de inte påverkas utifrån, förmår att etablera sociala jämviktslägen inom vilka mycket få avvikelser förekommer. Detta beror enligt Thomas Hill på att man i allt för stor utsträckning utgår från ett outsider-perspektiv i sådana analyser.¹³ Med en ny typ av källmaterial som komplement skulle man kunna vinna ett insider-perspektiv. Detta är naturligtvis svårt i kulturer som saknar skriftligt källmaterial, men därför väsentligt att utföra i länder som Sverige, där ett rikligt sådant material ligger och väntar på hugade spekulanter i våra landsarkiv.

Studiet av prästernas visitationsberättelser, kronofogdarnas och länsmännens förlagor till de tryckta landshövdingeberättelserna, provinsialläkarnas årsberättelser och lokala arkiv innehåller rikliga uppgifter om supandets orsaker och rötter och i denna typ av källor registreras och kommenteras omedelbart förändringar — både positiva och negativa. I detta sammanhang blir det också möjligt att mera noggrant studera den tidiga folkliga, lokala nykterhetsrörelsens ambitioner och möjligheter att artikulera sig i kampen mot alkoholen i ett föränderligt samhälle som befann sig i en akulturationsfas.

Noter

¹ Har bytt namn och heter nu *The Social History of Alcohol Review*. Ett sammandrag av Dannenbaums paper redovisas i P Frånberg, *An Economic Interpretation of Swedish Alcohol Policies*, 1987 (stencil under publicering vid University of Florida, Gainesville), s 1 f.

² Magnussons artikel finns i två versioner: Drinking and the Verlag System 1820—1850: The Significance of Taverns and Drink in Eskilstuna before Industrialization, *Scandinavian Economic History Review* 1, 1986, och Orsaker till det förindustriella drickandet — supandet i hantverkets Eskilstuna, *Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning* 1, 1985. K Bäck, *Bondeopposition och bondeflyttande under Frihetstiden. Centralmaktens och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm 1984.

³ S Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrorelsernas politiska verksamhet 1900—1920*, Uppsala 1974, s 275 ff.

⁴ R Room, *Alcohol and Ethnography: A Case of Problem Deflation* (stencil 1984 skall publiceras i *Current Anthropology*).

⁵ K Bruun—P Frånberg (red), *Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati*, Stockholm 1985, s 5.

⁶ *Journal of Interdisciplinary History* 1, 1974.

⁷ Publicerad i *Recent Developments in Alcoholism* 2 (ed Marc Galanter), 1984.

⁸ J Axtell, *The European and the Indian. Essays in the Ethnohistory of Colonial North America*, 1981. För denna diskussion, se inledningskapitlet, *Ethnohistory: A Historian's Viewpoint*. En liknande metoddiskussion har i Sverige främst förts av David Gaunt och Lars Magnusson i debatten om historisk antropologi, *Häften för kritiska studier*, spec 4, 1984.

⁹J Frykman, Den svenska supen, rec i *Alkoholpolitik* 2, 1986, s 105 f.

¹⁰Ibid.

¹¹J Cavanagh—F F Clairmonte, *Alcoholic Beverages. Dimensions of Corporate Power, 1985*. I denna kontroversiella studie framkommer hur stora de amerikanska och europeiska ekonomiska alkoholintressena är i tredje världen.

¹²Hill 1985, s 321 f.

¹³Ibid, s 325 f. En intressant studie av outsiderperspektivet är G Rystad, *Nordiska matvanor och dryckesseder — upplevda av utländska besökare i grevens tid — och andras*, i B Bergh—H Lång, *Mat, madaro och gille. Skånska akademien 1983*.

Roger Kvist har också i uppsatsen "Samerna och alkoholen — Jokkmokks socken 1760—1860" genomfört en kritisk granskning av outsiderperspektivet på samernas drickande. Mot de generaliserande tolkningar som lämnats av etnologerna har Kvist genom en strikt källkritisk granskning av förhållandena kunnat visa att samernas alkoholvanor varit betydligt mera modesta än de framträder i litteraturen.

Det svåra tricket

Tvårvetenskap i belysning av Luleälvdalsprojektets teori och praktik

---

Av Sune Åkerman

Det är inte för mycket sagt att Luleälvdalsprojektet både i sin konception och i utförandet var en märklig skapelse. Projektet hade Sven Lundkvist och Evert Baudou tagit initiativet till i slutet av 1970-talet, och det var i full gång vid min ankomst till Umeå 1980. Vid en jämförelse med våra första trevande diskussioner om lagarbete i början av 1960-talet framstår detta projekt som en utomordentligt djärv och utvecklad satsning. Dess innebörd har varit att *sju olika universitetsinstitutioner inom tre fakulteter*, alltifrån rent humanistiska till rent naturvetenskapliga skulle samsas om ett program, som dessutom i tid och rum var tämligen storslaget anlagt. Här kan man verkligen tala om hoppfull håg och fantasi! Tanken var att i stora drag den övre norrländska historien skulle tecknas utifrån en speciell vinkling alltifrån år noll, som arkeologerna numera föredrar att säga. Temat skulle vara *resurser och resursutnyttjande* och forskningen skulle därmed centreras till hur synen på naturresurserna utvecklats och till ett studium av den konkurrens eller rent av strid om dessa resurser, som man kan konstatera har varit ett stående tema i den norrländska historien. Bakom programmet skymtar naturligtvis dessutom ett centrumperiferi-perspektiv med sitt korollarium att vi här har haft att göra med *en kolonial situation inom en nationalstats gränser*.

Om tidsperspektivet kan te sig tämligen hisnande blir den rumsliga anknytningen i förstone, om inte småskalig så dock betydligt mer avgränsad genom att en älvdal skulle fokuseras. Bakom den avgränsningen har naturligtvis legat rent praktiska överväganden. Arkeologiska grävningar och skogliga fältstudier kunde inte gärna utsträckas till hela det gamla Västerbotten; den gamla Storlule socken erbjöd dessutom ett enhetligt källmaterial, som i vissa avseenden var bättre än flera av de andra älvdalarnas. Men tanken har givetvis hela tiden varit att försöka uppnå en komparation och att frammejsla det typiska i hela denna av älvdalar och vida skogsområden präglade region. Tidigare forskning hade också utförts i inte ringa grad just i Luleälvdal. Den älvdalen var dessutom tillräckligt stor och sammansatt för att kunna spegla många av de gemensamma utvecklingslinjerna i området. Särskilt viktigt var det att få med en så pass nordlig älvdal att det mäktiga, äldre finska inflytandet kunde bli märkbart och

registrerbart. Att överhuvud taget en älvdal valdes som studieobjekt (och inte en kuststräcka eller ett inlandsområde) var självklart också teoretiskt betingat: man kunde förvänta sig att en älvdal fungerade som ett ekosystem. Emellertid har vi aldrig tänkt oss att ett sådant ekosystem var helt slutet; tvärtom har bl a de nära och täta förbindelserna mellan Västerhavet och Luleäldal betraktats som speciellt belysande för hela situationen och som en tillgång forskningsmässigt. Studiet har de facto kommit att gälla grundläggande förhållanden och viktiga utvecklingslinjer i hela Nordkalottområdet och i viss utsträckning också i Östersjörummet.

Trots de höga ambitionerna initialt inom Luleäldalsprojektet kan man kanske hävda, att målsättningen med forskningsarbetet efterhand vidgats till att inbegripa ett försök att helt enkelt skriva om och revidera Övre Norrlands äldre historia, även om en ny historiebok inte speciellt har åsyftats i den här omgången. Hur som helst har med den omfattande nya forskningen en ny grund lagts i förhållande till Sven Ingemar Olofssons för sin tid utmärkta översikt, som publicerades på 1960-talet. Det har knappast utarbetats några användbara mallar för hur man skall utvärdera en forskningsinsats som den här aktuella. Själv anser jag nog att det är en svaghet med hela vårt finansieringssystem beträffande den högre undervisningen och forskningen. Inte är det väl heller idealiskt att en person, som i flera år deltagit i projektet, nu fattar pennan. När jag ändå vill kommentera projektarbetet blir det från utgångspunkten att inga andra än de aktivt arbetande i ett team-work har möjlighet att göra en bedömning inifrån. Att det kan anföras jäv emot mig får jag därför ta som en uppmaning att åtminstone eftersträva objektivitet och att medvetet lyfta fram också svagheter och tillkortakommanden i vårt arbete. Det skall tilläggas att vad här sägs i fortsättningen är min mycket personliga synpunkt; andra medarbetare skulle säkert redovisa delvis andra erfarenheter och dra något annorlunda slutsatser.

Det är praktiskt att skilja på samarbetseffekter och samarbetssvårigheter, som uppstått som en följd av projektets vetenskapliga innehåll, dess inomvetenskapliga uppläggnings, respektive vad som blivit en följd av den tvärvetenskapliga ansatsen. De rent konkreta innehållsliga svårigheterna, som måste bemästras, står alla forskare inför. Gapar man t ex över för mycket kan följden givetvis alltid bli frustration och misslyckanden oavsett hur forskningen organiserats. Väljer man å andra sidan en tvärvetenskaplig infallsvinkel med företrädare för olika discipliner inblandade får man på köpet vissa extra samordningsproblem på halsen. Ibland kan dessa redan från början bedömas vara så svårbemästrade att försöket kan avrådas.

Emellertid torde just tvärvetenskapliga ansatser reta aptiten alldeles extra hos ambitiösa forskare och vissa bidragsgivande organ av den enkla anledning-

en att vi alla känner i ryggmärgen eller i mera centrala delar av hjärnan att uppdelningen mellan discipliner har blivit synnerligen godtycklig och motarbetar många ambitiösa vetenskapliga ansatser. Detta är ju också något som av diverse projektmakare utnyttjats, ibland kanske lite hänsynslöst, i fantasifulla och orealistiska ansökningar. Hur som helst kan man inte tillvita Sven Lundkvist och hans medarbetare att de ägnade sig åt enbart läpparnas bekännelse till den tvärvetenskapliga ideologin. De planerade från början för ett verkligt samarbete, ett givande och tagande mellan de inblandade institutionerna. Man var också klok nog att inte försöka pressa in forskningssamarbetet i en snäv teoretisk ram, vilket hade blivit ett stort anlagt Norrlandsprojekts ättestupa i början av 1960-talet. Eller rättare sagt hade man inom det projektet aldrig kunnat enas om vilken specifik teoretisk infallsvinkel som skulle få bli allena rådande. Resultatet blev att hela forskningen gick i stå. Detta var för oss spår som förskräckte. I vårt projekt valdes därför en rymlig kostym, som inbegrep en *vid ekologisk infallsvinkel*, där ett *systemtänkande* utgör ett sammanhållande kitt. Med en sådan gemensam nämnare, som alla kunnat acceptera, har olika perspektiv kunnat prövas.

Dock har den storslagna gemensamma planen tidvis kommit samarbetet att knaka i fogarna. Tydligast har detta kommit till synes i samspelet mellan arkeologi och ekonomisk historia, två näraliggande ämnen, som kommit att streta litetgrand åt var sitt håll. Sålunda har arkeologerna inom projektet alltmer kommit att fascineras av perioden före år noll. Delvis har de hamnat långt före denna tidsgräns och här gjort ganska sensationella iakttagelser, medan ekonomerna framför allt lagt tyngdpunkten på 1800-talet, vilket givetvis från deras utgångspunkt och med det tema som valts blivit tämligen naturligt. Striden om skogsråvaran t ex intensifierades ju under detta århundrades gång och brukar bäst beskrivas i den välkända sk norrlandsfrågan, som ju innebar en skarp konfrontation mellan bondesamhället och dess speciella intressen och den nyvaknade träindustrin med dess industrialister och träpatroner. Den politiska sidan av denna våldsamma holmgång mellan disparata intressen, som gav ett sådant eko i hela landet, har inte studerats i det historiska delprojektet, vilket är att beklaga. Men här kan vi och bör vi givetvis komma tillbaks med ny forskning inom en nära framtid. Däremot har bakgrunden till norrlandsfrågan täckts mycket väl inom det kulturgeografiska delprojektet.

Inom de sju specialiteterna kan man utan vidare urskilja två olika utgångspunkter, den ena syftande till att utvecklingen i övre Norrland var tämligen autonom, medan den andra riktningen mer betonar de externa faktorernas roll. Här föreligger dock ingen ensidig tolkning i endera riktningen, snarare tyngdpunktsförskjutningar. Överhuvud taget har andra ämnesföreträdare än historia lite svårt att acceptera politikens ibland avgörande roll för hela utveck-

lingen inom en landsända. Detta är något jag själv knappast kan förebrå dem, då jag hyst samma föreställningar mycket länge. En annan demarkationslinje kan möjligen upptäckas mellan dem, som fäster mycket stort avseende vid artefakter och föremål och vågar tämligen långtgående kulturanalyser på basis av ett fåtal karakteristiska redskap, i motsats till oss andra som här intar en mer återhållsam och tveksam attityd. Även ortnamnsforskningen, som ju utgör en värld för sig, kan ibland utveckla för de övriga projektmedlemmarna väl vågade konstruktioner; att knyta dessa till arkeologernas och historikernas resultat har ändå i det stora hela visat sig vara möjligt, medan däremot anknytningen till de naturvetenskapliga disciplinerna har visat sig bli betydligt mer besvärlig om man undantar arkeologin. I slutskedet av projektarbetet har vi ändå kunnat konstatera ett större interdisciplinärt utbyte också i det här sammanhanget.

Hela denna situation har ändå medfört en hel del spännande meningsutbyten inom och i anknnytning till projektet. Som exempel kan nämnas birkarlarproblematiken, där vi lanserat flera motstridiga tolkningar. Sådant är egentligen bara stimulerande. Värre problem skapar som nämnts spännvidden mellan t ex nordiska språk-historia och skoglig ståndortslära. Faktum är att på många betydelsefulla forskningsavsnitt har projektets medarbetare ändå kunnat nå fram till en ganska likartad syn på utvecklingen. Jag skall inte föregripa vår gemensamma syntespublikation här, bara antyda i vilken riktning resultaten pekar.

Det äldre jägarsamhället i Övre Norrland tycks ha utvecklats tidigare och haft en mer sammansatt materiell kultur än vi kunnat föreställa oss tidigare. Samernas första uppträdande är givetvis svårt att rekonstruera men har här blivit föremål för en ny etnologisk tolkning och detsamma gäller övergången från ett äldre stadium i samesamhället till storrenskötseln, något som belysts framför allt inom vårt delprojekt. Det medeltida samhället har getts nya konturer, där den bofasta allmogen nu tillskrivs en betydligt längre historia än tidigare och dessutom en mycket rikare såväl materiell som andlig kultur med en imponerande ekonomisk utveckling som följd. De negativa sidorna hos nationsbygandet för en perifer region har understrukits starkare än tidigare; i själva verket blir tillbakagången ekonomiskt och demografiskt på 1600- och 1700-talet mycket starkare markerad i förhållande till den gynnsamma utvecklingen som alltså har kunnat konstateras för medeltiden. Kontrasten mot Sven Ingemar Olofssons äldre resultat blir här särskilt slående. Spännande iakttagelser har kunnat göras beträffande den över tiden skiftande synen på resurserna och de ekonomiska möjligheterna i området samt på 1800-talets industriella utveckling sedd i ett regionalt perspektiv, där inte minst kolonistatorernas och småjordbrukarnas förhållanden under nya villkor kommit i centrum. Andra möjliga utvecklingslinjer har gång på gång skymtat för regionen i de här forskning-

arna. Vad hade t ex hänt om man inte mycket tidigt lyckats lösa problemet med kraftöverföring på mycket långt avstånd?

Redan har antyts att det tvärvetenskapliga samarbetet medfört en hel del svårigheter. Detta var också förutsett. Främst har detta varit en följd av att vissa ämnesföreträdare haft obetydlig kontakt med varandra under vardagsarbetets gång. Andra har på ett mer naturligt sätt kunnat byta åsikter och insikter. Det skall heller inte döljas att våra vetenskapliga instrument varit tämligen olika och därmed också det sätt vi placerat tyngdpunkten i resonemangen. Ur historikers perspektiv har det varit välgörande att betänka att allting inte återspeglas i arkivens värld, att många rekonstruktioner av händelser och förhållanden måste göras med hjälp av en kombination av mycket olikartade och disparata källor.

Vårt projekt har varit utomordentligt produktivt. Långt mer än hundra vetenskapliga publikationer, däribland ett tiotal doktorsavhandlingar, har kommit fram inom projektarbetets ram. Vi har också etablerat ett givande samarbete med Länsmuseet i Norrbotten, som generöst ställt upp med personella och materiella resurser, inte minst ett stort know-how ifråga om Luleälvdals naturförhållanden och kulturella utveckling. Att praktisera tvärvetenskap på basis av all denna framtagna nya kunskap kräver emellertid en mycket stor öppenhet för andra specialiteters synsätt, en öppenhet som inte är särskilt vanlig inom vårt universitetsämne och som knappast heller påträffas i någon större utsträckning inom granndisciplinerna. Vi vet därför fortfarande inte var vi kommer att hamna slutgiltigt i vårt gemensamma syntesarbete. Men en sak vet vi med bestämdhet: den förstelnade struktur, som ämnesindelningen vid våra universitet utgör, aktualiseras ständigt i ett arbete som Luleälvprojektet. Denna besvärliga utgångspunkt blir ännu mera accentuerad genom den utpräglade hierarki, som varje universitetsinstitution utgör. Alltför många konstgjorda barriärer tycks existera för att en intelligent och smidig form av kunskapsutbyte skall kunna komma till stånd. Tyvärr kan man här knappast i vårt projekt se att de yngre forskarna fungerat bättre tillsammans än de äldre och kanske mer oefterrättliga ämnesföreträdarna. Tvärtom har det nog varit mellan de senare som de flesta kommunikationsbanorna kommit att upparbetas.

Ändå blir sådana här experiment i en ny samarbetsform synnerligen viktiga för atmosfären vid våra universitet. För en liten fakultet som humaniora i Umeå blir de nästintill livsviktiga. Vi har faktiskt kunnat kompensera en akut brist på resurser med hjälp av flera satsningar av den här typen. Detta organisatoriska nytänkande hade just börjat ta form under Sven Lundkvists professorstid i Umeå. Numera har vi lyckats utveckla ett halvdussin tvärvetenskapliga projekt av luleälvdalstyp, som befinner sig på olika stadier. Tyvärr har dessa nästan helt kommit att förläggas till den "filosofiska" delen av fakulteten:

språkvetarna har ännu bara nått fram till begränsade samarbetsansatser. Det är möjligt att detta är någonting konstitutivt för alla humanistiska fakulteter i landet.

Hur skall man då till slut sammanfatta erfarenheterna av Luleälvdalsprojektet? Går det verkligen att bedriva en interdisciplinär verksamhet värd namnet? Jag tror det. Men alldeles tyligt kräver en sådan verksamhet stora ansträngningar av deltagarna. Inom vårt projekt har de flesta ämnesrepresentanterna egentligen haft en något lägre ambitionsnivå än ett verkligt integrerat samarbete-sam-skrivande. Detta innebär att man menat att var och en i stort sett skall hålla sig inom sitt revir och rapportera utifrån dess utgångspunkter, givetvis med stort hänsynstagande till resultatet som gjorts inom granndisciplinerna. Detta framkom mycket tydligt, när vi hade en generalgenomgång av arbetet inför den syntesbok, som är under utarbetande. Detta planeringssammanträde togs upp på band och kopior finns deponerade i det nya forskningsarkivet i Umeå. Här kan en framtida lärdomshistoriker, som kan tänkas vara intresserad just av forskningsorganisatoriska frågor, se hur vi tog de första stapplande stegen på det interdisciplinära samarbetets knaggliga väg. Kanske kommer man i denna framtid att uppfatta det här försöket som patetiskt. Men det har alltså inte bara varit patetiskt.

De många avhandlingarna och forskningspromemoriorna som utarbetats inom projektet torde visa att luleälvdalssamarbetet utvecklade sig till en mycket produktiv forskningsmiljö, som nu kan utgöra startpunkt för nya projekt av samma typ. Det blir helt enkelt fråga om att permutera Luleälvdalsprojektet. Detta är vi redan i full gång med att göra bl a i forskningsprojektet "Det Maritima kulturlandskapet" och det s k "Sundsvallsprojektet". Att vår gemensamma kunskapsbas beträffande Övre Norrlands utveckling breddats betydligt genom Luleälvdalsprojektet är uppenbart liksom att planeringserfarenheterna som vunnits kan bli synnerligen värdefulla i framtiden. Det är bara att hoppas att statsmakterna också i fortsättningen tillåter oss att arbeta i det tvärvetenskapliga storprojektets form, så att dessa s k utbildningsprojekt inte bara blir en parentes, som en och annan företrädare för humaniora uppgivet har misstänkt. Tvärvetenskapliga samarbetsformer av Luleälvdalsprojektets format är nog det överlägset bästa utbildningsinstrument, som vi kan erbjuda våra doktorander.¹

Noter

¹Historiska institutionens delprojekt har presenterats i volymen S Åkerman (red), "Älvdal i norr", Bothnia-serien, Läns museet Luleå, Luleå 1987. I volymen ingår uppsatser av Sven Lundkvist, Åke Hermansson, Sverker Sörlin, Lennart Lundmark, Kenneth Awebro, Börje Harnesk, Roger Kvist och Sune Åkerman. En bibliografi över Luleälvdalsprojektets hela produktion har sammanställts av fil lic Roger Kvist. Den har dock inte kunnat beredas plats här utan har influit i Arktiskt Kulturcentrums skriftserie.

RÖRELSEN

Sven Lundkvist talar vid avslutning av teologiska seminariet på Lidingö i juni 1983. Foto Per Anders Thunqvist.

Mellan universitet, kyrka och samhälle

Av Lars Lindberg

Historikern och riksarkivarien Sven Lundkvist har sina rötter i folkrörelserna. Det är ingen tillfällighet att han ägnat en stor del av sin forskarmöda åt frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen. Han har gett mycket av sin tid åt arbetet i frikyrkorörelsen (Svenska Missionsförbundet) och man kan säga att han i sin intresseinriktning rör sig mellan universitet, kyrka och samhälle.

Under senare år har Sven Lundkvist varit ordförande i styrelsen för Svenska Missionsförbundets teologiska seminarium, en institution som, tidigare under benämningen Missionsskolan, funnits sedan 1871, från början i Kristinehamn, sedan 1908 i Lidingö. Teologiska Seminariet har ett bestämt släktskap med de teologiska fakulteterna vid universiteten, men liksom frikyrkan uppstod i kritik mot statskyrkan, blev Missionsskolan och andra frikyrkliga pastorsemینarier alternativ till och kritiker av de teologiska fakulteterna.

Ett spänningsladdat fält

Teologiska Seminariet befinner sig mellan universitet, kyrka och samhälle i ett fruktbart och ibland spänningsladdat fält. "Seminariets uppgift är att utbilda män och kvinnor till pastorer och missionärer för tjänst främst inom Svenska Missionsförbundet, samt att utgöra ett centrum för teologiskt studium och teologisk forskning."¹ Seminariet arbetar främst med teologiskt studium, som ger utbildning för pastorer och missionärer i kristen tjänst i det svenska och det internationella samhället. Den med Teologiska Seminariet nära förbundna Lidingö Folkhögskola utbildar dessutom diakoner/diakonissor och fritidsledare. Resurserna för teologisk forskning är dock mycket begränsade. Men liksom andra fria pastorsemینarier, Betelseminariet, Bromma (Svenska Baptistsamfundet), Johannelunds Teologiska Institut, Uppsala (Evangeliska Fosterlandsstiftelsen), Örebro Missionsskola (Örebromissionen) med flera, står Teologiska Seminariet, Lidingö, i ett konstruktivt samarbete med de teologiska fakulteterna i Uppsala och Lund.

Ibland innebär detta samarbete en ganska intensiv diskussion om den krist-

na teologins metoder och om olika vägar för utbildning av präster och pastorer i dagens kyrka och samhälle. Om denna metoddebatt i skärningspunkten mellan universitet, kyrka och samhälle handlar detta bidrag i festskriften till Sven Lundkvist.

När den svenska folkväckelsen växte fram från mitten av 1800-talet, skedde detta i ganska stor utsträckning under kritik av den etablerade kyrkan och därmed också av de teologiska fakulteterna. P P Waldenström, en av Svenska Missionsförbundets främsta ledare, vilken för övrigt ledde byggandet av seminariet i Lidingö, sådde en djup misstro mot den akademiska teologin i sin rörelse. Han var själv en lärd man med doktorsgrad i latin och en god kunskap i de bibliska språken, som gav honom möjlighet att göra en mycket spridd översättning av Nya testamentet och att kritiskt följa Bibelkommissionens arbete fram mot 1917 års bibelöversättning. Men de breda grupperna i Svenska Missionsförbundet fick av Waldenström en praktisk inriktning i sin kristna tro och de teoretiskt inriktade professorerna i Lund och Uppsala med sin bibelkritik blev inga andliga auktoriteter.

Gratiae veritas naturae

De svenska universiteten växte, liksom de kontinentala, fram ur den katolska kyrkans famn och senare fick akademien sin lutherska prägel. När den första magisterpromotionen hölls vid Uppsala universitet nyåret 1600 avslutades akten självklart med bön och tacksägelse. 1601 fick universitetet sitt första sigill, som hade devisen ”Gratiae veritas naturae”, dvs ”Nådens sanning är (densamma som) naturens”. Det var självklart för språkforskaren Johannes Buréus, som formulerade denna devis, att trons och vetenskapens sanning djupast sett var en och densamma. Universitetet var i hög grad ett kristet och till och med lutherskt universitet. Men väckelsefolket på 1800-talet böjde sig inte för den kristna överheten, vare sig i form av bekännelseskriterier eller i andra former. I stället läste man Bibeln med Waldenströms fråga ringande i huvudet ”Vad står det skrivet?”

Under den första delen av 1900-talet sökte sig mycket få studenter av frikyrklig härkomst till de teologiska fakulteterna. Men från mitten av detta århundrade har antalet teologistudenter från frikyrkosamfunden ökat. När Svenska Missionsförbundet anvisar studieväg för blivande pastorer anges som ett alternativ till Teologiska Seminariet, Lidingö, studier vid någon av de teologiska fakulteterna i samspel med praktisk teologisk utbildning i Lidingö.

Luthersk konfessionell teologi

Den teologiska forskningen och undervisningen var i hög grad lutherskt präglad. Här talar jag av egen erfarenhet som teologistuderande vid Uppsala uni-

versitet under 1950-talet. Det fanns en medveten eller omedveten tolkning av den kristna tron och kyrkans historia, som alltid gav den lutherska ståndpunkten ett försteg. Den omfattande Luther-forskningen i vårt land blev i själva verket normerande i överraskande hög grad. Den frikyrkligt reformerta trostolkningen å ena sidan och den katolska å den andra avvisades mer eller mindre uttalat som villospår. När en student på 1940-talet ville disputerar på den store reformerte teologen Karl Barth var professorn i dogmastik avvisande. Att vara frikyrklig på den teologiska fakulteten var att befinna sig i en minoritet, som fick försvara sig och förklara sig i många olika sammanhang.

Ett bra exempel på denna lutherska självklarhet utgör Gustaf Aulén från Lund, den internationellt mest kände svenske systematiska teologen under detta århundrade. Han har gjort utomordentliga vetenskapligt högtstående insatser, t ex på dogmhistoriskt område. Men hans över en stor del av den protestantiska världen bekanta dogmatik ”Den allmänliga kristna tron”² är ur både vetenskaplig och ekumenisk synpunkt tveksam. Aulén och hela den skandinaviska teologin strävade efter att bedriva dogmatik och teologisk etik efter vetenskapliga metoder, genom att forska efter vad man kallade den kristna trons enhetliga och organiska sammanhang, genom att söka efter ”kristendomens grundmotiv” och genom att avgränsa och renodla det kristna budskapet. Metoden i Auléns dogmatik består bl a i att å ena sidan beskriva riktningar, som betecknas som ”biblicistiska” och ”föreningskyrkliga”, å andra sidan trostolkningar som är ”traditionalistiska” och ”hierarkiskt-institutionella”. Sedan visar Aulén på den rätta och goda medelvägen, som genomgående är överraskande lik den lutherska kristna synen!

Den historiska lutherforskningens resultat blev under flera årtionden på ett oklart sätt normerande i den svenska teologin. Det som är genuint lutherskt är också det äktkristna och nytestamentliga, tycktes många lutherska systematiska teologer mena.³ Ett lutherskt sätt att resonera och arbeta kan man finna hos Uppsaladogmatikern Hjalmar Lindroth och hos Gustaf Wingren, t ex i hans bok Evangeliet och kyrkan.⁴ Wingren har sedan utvecklats i en alltmer öppen ekumenisk riktning.

Teologi blir religionsvetenskap

Mot denna bakgrund av luthersk konfessionalism kan man förstå, varför det teologiska arbetet vid de svenska universiteten, främst i Uppsala, under senare år har blivit allt strängare i sin vetenskapliga inriktning och ändrat benämningen teologi till religionsvetenskap. Det har varit vanligt att indela teologins studium i fyra grunddiscipliner med olika delämnena enligt följande:

1. Exegetisk teologi, bestående av Gamla testamentets och Nya testamentets exegetik.

2. Historisk teologi, bestående av kyrkohistoria, dogmhistoria och missionshistoria.
3. Systematisk teologi, bestående av dogmatik med symbolik (kyrkosamfundens bekännelser), etik och religionsfilosofi.
4. Praktisk teologi, bestående av bl a kyrkokunskap, själavård, homiletik (läran om predikan), liturgik (läran om gudstjänstlivet) och kateketik (läran om kyrklig undervisning).

Som en inledning till dessa teologiska studier har bl a vid svenska universitet tillkommit religionshistoria, ofta kombinerat med religionspsykologi.

I den nya utveckling som skett benämnes fakulteterna visserligen fortfarande ”teologiska”, men ämnena har i stor utsträckning ändrat namn för att betona den vetenskapliga karaktären på arbetet. Den praktiska teologin har i stort sett förts över till samfundens ansvarsområde. En stark betoning har skett av de beteendevetenskapliga disciplinernas betydelse. Religionsvetenskapen bedrivs inom följande områden:

1. Religionshistoria och religionsfenomenologi (om de religiösa grundfenomenen i olika religioner).
2. Religionsbeteendevetenskap, bestående av religionspsykologi, religionspedagogik och religionssociologi.
3. Bibelvetenskap, bestående av Gamla testamentets och Nya testamentets exegetik.
4. Kristendomens historia, bestående av kyrkohistoria, missionsvetenskap, kyrko- och samfundsvetenskap.
5. Tros- och livsåskådningsvetenskap med studium av kristen trosåskådning, andra livsåskådningar, etik och religionsfilosofi.

En lucka i svensk teologi

Det finns skäl att bejaka denna utveckling. Tidigare kunde nämligen alltför ofta, som vi redan antytt, teologiska arbeten, präglade av konfessionell kyrkolära, vid de teologiska fakulteterna utges för att vara förutsättningslös forskning, vetenskaplig, öppen och ekumenisk. Ett annat skäl att bejaka utvecklingen är naturligtvis att det strikt religionsvetenskapliga arbetet är en viktig bas för den systematiska teologin. Men samtidigt måste man konstatera, att genom den beskrivna utvecklingen en allvarlig lucka uppstått i det teologiska arbetet. Genom att vi fått en skärpt vetenskaplig metodik, som väl ingen förståndig människa i och för sig vill säga nej till, har viktiga delar av den klassiska, systematiska teologin försvunnit och det är ett problem för de svenska samfunden.

Mot den bakgrund vi tecknat bör det vara klart, att man i varje fall inte från frikyrkligt håll önskar tillbaka den tidigare lutherska teologin. Men vad läser en

präst/pastor i dag av systematisk teologi som förberedelse för sin predikan? Den teologie studeranden och andra som är intresserade av tro och teologi saknar i hög grad en systematisk tolkning av de bibliska texterna och söker sig då lösningar på riskabla vägar. Luckan i den svenska teologin fylls av en snäv konfessionalism med olika förtecken och en USA-inspirerad fundamentalism, av en yttlig socialpolitisk aktivism eller av en liberal teologi utan bibelsubstans. Frågan är om inte olika former av den analytiska filosofin fått bestämma mycket av det religionsvetenskapliga arbetet vid de svenska universiteten. Den kritik som Ingemar Hedenius⁵ och andra framfört mot det teologiska arbetet för bristande vetenskaplig pregnans är delvis värd att tas på allvar. Men frågan är om inte en del av de religionsvetenskapliga forskarna av kritiken låtit sig skrämmas till att glömma bort ett viktigt stycke av sin arbetsuppgift?

Mest metodfrågor

Nutida svensk systematisk teologi, benämnd tros- och livsåskådningsvetenskap, har alltför mycket kommit att arbeta med sk inledningsvetenskap, ofta kallad teologins metodfrågor. Alltför litet omsorg har ägnats åt innehållsfrågorna, dvs vad den kristna tron innebär. Det har t ex blivit alltför litet samspel med exegetiken. Det är för litet arbete med Bibeln, både Gamla och Nya testamentet, i den akademiska, systematiska teologin i dag. Det förefaller som om alltför få vågade gå rakt på Skriften för att tolka dess innehåll i vår tid. I stället är det ett vanligt påstående i dagens tros- och livsåskådningsvetenskap, att Nya testamentet innehåller så många teologier och läror om Gud, Jesus, framtiden etc, dvs är så oenhetligt, att man inte kan pröva en aktuell teologisk ståndpunkt med Skriften som kriterium. Det är just en sådan prövning, en sådan tolkning in i vår tid, som den systematiska teologin borde våga sig på.

I de flesta länder är det en självklar uppgift för teologin att pröva aktuell kristen förkunnelse utifrån Skriften och att därvid ge en tolkning av kristen tro i dag. Detta allmänna program gäller så skilda teologer som de som en gång bildade den dialektiska skolan, Karl Barth, Emil Brunner, Paul Tillich och senare Dietrich Bonhoeffer, svenska lutheraner som Gustaf Aulén och Anders Nygren, och bland nu levande, katoliker som Walther Kasper och Hans Küng, reformerta som Jörgen Moltmann och Kosuke Koyama, lutheraner som Dorothee Sölle och Gustaf Wingren och befrielse-teologer som katoliken Gustavo Gutierrez och metodisten José Miguez Bonino.

Alla dessa kan, som jag visat, kritiseras i metodfrågor och man kan ifrågasätta, om de fyller kravet på vetenskaplighet. Men ingen torde vara beredd att förneka att dessa kristna tänkare betytt oerhört mycket både i kyrka och samhälle under 1900-talet. Själva uppfattar de inte teologins uppgift som enbart eller ens

främst vetenskaplig. De flesta av de här nämnda skulle hålla med Karl Barth, när han påstår att en teolog väl kan låta sitt arbete benämnas vetenskap men inte kan binda sig till något vetenskapsbegrepp, modernt eller äldre, utan har ett yttersta lydnadsförhållande, nämligen till Gud och hans ord.

Tolken som tiger

Mina kritiska reflexioner om en lucka i svensk teologi av i dag går i samma riktning som Gustaf Wingrens. Hans egen teologi har växt fram i debatt med bl a Karl Barth, som han kritiserat men vars tolkning av teologins uppgift han i stort sett övertagit. 1981 gav Wingren ut en debattbok "Tolken som tiger — vad teologin är och vad den borde vara". Där går han till generalangrepp på den svenska universitetsteologin. Det skämmer boken en del, att den är så ensidig och därför ibland orättvis, men jag förstår honom, när han menar, att en allmän livsåskådningsanalys tagit väldet över den systematiska teologin. Gustaf Wingrens egen teologiska produktion är stimulerande, även om man där ibland finner ett lutherskt konfessionellt tänkande av ett speciellt snitt.

År 1982 överraskade tre svenska professorer i systematisk teologi, Jarl Hemberg i Lund, Ragnar Holte och Anders Jeffner i Uppsala genom att gemensamt publicera vad de kallade "en kristen teologi" med titeln "Människan och Gud". Dessa tre har stått i första linjen i kampen för att förändra teologin till religionsvetenskap och därmed avvisat förväntningarna på att man skulle skriva en dogmatik vid de svenska teologiska fakulteterna. Men nu har de tre gjort något som "egentligen inte är en uppgift för universitetsteologin", nämligen att arbeta med teologi i betydelsen "aktuell trostolkning". De tre religionsvetenskaparna har resonerat sig fram till "hur vi, i ljuset av det vi kommit fram till inom vår vetenskap, positivt kan formulera vår kristna tro". Utgivandet av denna troslära är av stort principiellt intresse, eftersom det delvis innebär ett bejakande och ett bemötande av kritiken mot de svenska religionsvetenskapliga fakulteterna. Här har vi inte bara inledningsvetenskap och principlära att diskutera utan faktiskt en kristen teologi, skriven av kunniga svenska religionsvetenskapare.

Samma år utgav Bengt Hägglund, professor i dogmatik vid Lunds universitet "Trons mönster — en handledning i dogmatik". Den redovisar den evangelisk-lutherska traditionen som sin utgångspunkt och är alltså en medvetet konfessionell troslära. Utgivandet av dessa båda trosläror innebär kanske en öppning för det svenska teologiska arbetet.

Humaniora och teologi

Det är uppenbart att de metodiska frågorna är mest tillspetsade i de centrala teologiska ämnena, de som av ålder har kallats dogmatik och etik. När det gäl-

ler övriga ämnen är de metodiska frågorna av samma slag som i humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningssammanhang. Religionsbetevetenskap kan i princip bedrivas med samma metoder som allmän psykologi, pedagogik och sociologi. De som arbetar med kristendomens historia i olika former har liksom allmänhistorikerna att reflektera över sin tillämpning av de källkritiska grundsatserna och över von Rankes berömda program för historieforskningen, att undersöka "wie es eigentlich gewesen". När man kommer in på de bibelvetenskapliga områdena öppnar sig dock alltmer de sk hermeneutiska frågorna, dvs lära om tolkningsregler vid arbetet med texter. Och i den systematiska teologin/tros- och livsåskådningsforskningen är problemen mycket tydliga.

Ett teologiskt seminarium av Lidingös modell befinner sig mellan universitet, kyrka och samhälle. Vad har en sådan läroanstalt att bidra med? Vi ser den nära förbindelsen mellan teori och praxis och känner oss inspirerade av befrielsevetenskapernas program att inte förbli vid akademien och seminariet utan på olika sätt koppla den teoretiska kunskapen till praktiskt utövande.

Studium och bön

"Det är nära mellan kapell och lärosal vid vårt seminarium" brukade min företrädare, Olle Engström, ofta säga. Där ligger ett program. Vi har ofta anledning att pröva de praktiska konsekvenserna av en teoretiskt teologisk ståndpunkt. Vad betyder detta för min tro och mitt handlande? Vad innebär det för synen på pastorgärningen och för det församlingsarbete, som vi ska gå in i? Vad säger folket i församlingarna? Vad har detta för konsekvenser ur ekumenisk synpunkt? Och kanske ännu viktigare, vad säger människorna runt om i samhället, som brukar kallas sekulariserat? Vad betyder tron i arbetet för fred och rättvisa? Vad ställer våra medmänniskor, som är kyrkfrämmande för frågor om tron och livets mening? Varför växer gruppen av sk privatreligiösa, anonymt troende? Varför finner de inget svar på livsfrågorna i kyrkan?

Arbetet vid Teologiska Seminariet, Lidingö, har stora likheter med det som bedrivs vid ett universitet och vi har klara akademiska målsättningar med undervisning i föreläsningens, seminariets och grupparbetets form. Vi ser det nödvändigt att våra studenter får en grundlig kunskap för att kunna gå in i den kristna församlingens tjänst. Men dessa ambitioner hindrar oss inte att t ex låta bön och förbön finnas med vid avslutningen av ett arbetspass. Varje vecka inleds fö arbetet för Teologiska Seminariet och Lidingö Folkhögskola med en tvåtimmarssamling under rubriken Bibel och bön, då den praktiska tillämpningen och uppbyggelsen finns i centrum. Då kan studenter och lärare medverka i en böneskola — då kan fader Elias Chacour berätta om hur vardagen

ser ut i motsättningarnas Galiléen — då kan dominikansyster Catharina Bromée ge inblick i katolsk fromhet. Vi kan se hela vår utbildning, hela teologin som en enda stor förberedelse för tjänst, en utbildning att bli pastor, dvs självårdare, predikant, gudstjänstledare och lärare. Om ett sådant program underkänns av vetenskapliga skäl, så fortsätter vi ändå programmet för målsättningens skull.

Bibel och hermeneutik

Vari består skillnaden i den teologiska inriktningen vid ett frikyrkligt seminarium och vid en statlig teologisk fakultet? Kanske är en av de viktigaste ett växande intresse för bibeltolkning och hermeneutik vid våra seminarier. En intressant skillnad går t ex i dagen i en diskussion i Svensk Kyrkotidning under hösten 1985, där två av mina kolleger på Lidingö, Runar Eldebo och Lennart Molin i diskussion med docenterna Carl-Reinhold Bråkenhielm och Johan Unger vill använda ordet *biblicism* på ett positivt och konstruktivt sätt. *Biblicism* säger Eldebo och Molin är inte detsamma som fundamentalism, som ju bygger på speciella tolkningsprinciper och bekännelseformler som tecken på bibeltrohet. *Biblicismen* som Eldebo och Molin vill stödja, har sina rötter i Waldenströms frågor ”var står det skrivet” och ”hur läser du?” ”*Biblicismen erkänner inga auktoritativa tolkningar mellan Bibeln och tolkaren, den kristne*”. Här behövs ingen regementslära och inga bekännelseskriterier utan Bibeln får i sin hela bredd utmana och korrigera sin läsare.

Detta intresse för hermeneutiska frågor framträder ofta vid de teologiska seminarier. En lärare på Lidingö, Bengt Kristensson, arbetar just nu med en doktorsavhandling om tolkningsfrågor, där den franske filosofen Paul Ricoeur spelar en central roll. I mycket av den moderna vetenskapen, också teologin, finns en strävan att försöka bli förutsättningslös. Men förutsättningslösheten är varken möjlig eller önskvärd, säger Kristensson i anslutning till Ricoeur. Bibeltextern behöver genom historisk kritik och strukturanalys bli ”omedelbar” och drabba människor i dagens situation. Paul Ricoeur, Bengt Kristensson och en del av oss andra söker oss i en annan riktning än den väg som den analytiska filosofin i svensk tappning har visat oss.

För egen del har jag prövat mig fram i dessa frågor genom att under det gångna året ge ut en kristen dogmatik med titeln *Ny skapelse*. Där hävdar jag, att ”dogmatiken är *mer* än tros- och livsåskådningsvetenskap. Dess uppgift bör vara att *kritiskt pröva innehållet i den förkunnelse av kristen tro, som äger rum i dag*. Det viktigaste kriteriet för denna granskning är Bibeln.” ”Systematisk teologi är inte förkunnelse men svar på och reflexion över den förkunnelse som pågår i kyrkorna. Teologin kan betraktas som *en kyrkans kritiska självrövning*”.⁶ En

dogmatik/troslära med ett program av detta slag har ingen självklar plats vid dagens teologiska fakulteter. Men boken har tagits emot positivt från olika håll och det innebär för mig uppmuntran och övertygelse om att vara på rätt väg.

Gustaf Wingren har i en recension av denna troslära⁷ uttryckt stora förväntningar på det teologiska arbetet vid de frikyrkliga seminarierna. ”Om kristna församlingar alls ska kunna bestå och leva vidare i vårt land, måste det någonstans finnas utbildning i dogmatik eller troslära, ett utbildningsarbete som ledande personer vid universitetens teologiska institutioner nu visar från sig. På Lidingö och på andra håll inom frikyrkligheten tar man frimodigt på sig denna arbetsuppgift och man gör det under samarbete med utländska universitet på högsta nivå. Detta borde, menar jag, föranleda en allmän diskussion tvärsöver samfundsgränserna.” Gustaf Wingren har alldeles för stora förhoppningar på de frikyrkliga seminarierna, som har begränsade resurser för forskning och fördjupat arbete. Men i ekumenisk gemenskap vill vi gärna gå vidare i spännande och viktiga uppgifter.

Noter

¹Teologiska Seminariets stadgar § 1.

²Första upplagan 1921, sjätte upplagan 1965.

³Många exempel på detta sätt att tänka kan man finna i artiklar i *Nordisk Teologisk Uppslagsbok*, 1952—57.

⁴Stockholm 1960.

⁵Tro och vetande, Uppsala 1949 med flera arbeten.

⁶Ny skapelse, Falköping 1986, s 19.

⁷Tro och liv 5/1986.

Arv och nu-engagemang

Om den internationella dimensionen i svensk frikyrklighet

Av Olle Engström

Fredlig folklig 1800-talsrevolution

De ”klassiska” svenska folkrörelserna med ursprung i 1800-talets Sverige (frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen) har inte minst under de senaste årtiondena varit föremål för mycket ingående forskning. Sven Lundkvist har själv i några av sina arbeten¹ i hög grad bidragit till en fördjupning av denna forskning. Denna har ibland något nästan exotiskt över sig. Vi återupplever dynamiska, originella ledargestalter, som satte sin prägel på en hel bygd eller en hel rörelse, så olika våra dagars ”folkrörelsebyråkrater”. Vi påminns om enskilda initiativ, som togs under de torftigaste villkor men som förändrade förhållandena för stora grupper av människor.

Men framför allt har den ju visat, hur viktiga dessa folkrörelser var för framväxten av det moderna Sverige. Här är inte platsen att beskriva det dramatiska 1800-tal, som i så stor utsträckning förändrade vårt land, med industrialiseringen, järnvägsbyggena, storskiftena och byasprängningarna, folkskolestadgan, liberalismens och socialdemokratins uppbärande av de konservativa samhällsstrukturerna på område efter område. Det första breda folkliga upproret i vårt land mot myndigheter och överhet kom genom de demokratiska folkrörelserna. Hundratusentals män och kvinnor bände i det gamla och förnyade vårt land. Det var ett brett folkligt uppror men i förvånansvärt lugna och disciplinerade former. Mycket litet blod spilldes, mera bläck än blod. Att förändringarna skedde i så disciplinerade former var framför allt de demokratiska folkrörelsernas förtjänst.

Äldst bland de tre ”klassiska” folkrörelserna var frikyrkorörelsen. Den byggde förvånansvärt snabbt, förlitande sig på egna resurser, nya samlingslokaler (kyrkor, bönhus och kapell), ordnade snabbt genom predikantskolor utbildningen för de ledare som behövdes, spred sina idéer genom de vandrande boklådor som kallades kolportörer (med bibeldelar, uppbyggelselitteratur och traktater), startade egna tidningar som bar idéerna över landet. Tidningen *Pietisten* hade en upplaga på 7 000 på 1850-talet i jämförelse med det liberala pionjärorganet *Aftonbladets* 4 000.

Effekten på det lokala planet av de nya föreningarnas/församlingarnas verksamhet har belysts av olika forskare.² Det byggdes inte bara bönhus utan också barnhem, yrkesskolor och folkskolor. Men kanske än viktigare: det byggdes in i människors medvetande ett nytt självförtroende, en tilltro till den egna kapaciteten. Samhällsförhållandena kunde förändras genom vanliga människors egna initiativ. I föreningarna/församlingarna lärde man sig att hantera en ordförandeclubba, att argumentera, att föra protokoll och räkenskaper. Och följden blev att när det demokratiska genombrottet kom, de fria samfundet (lik som nykterhetsrörelsen) blev överrepresenterade både i stads- och kommunfullmäktige, i landsting och i riksdagens båda kamrar.³

Statsminister Tage Erlander belyste vid Svenska Missionsförbundets hundraårsjubileum 1978 frikyrkorörelsens betydelse för det demokratiska genombrottet genom att säga, att P P Waldenström, trots sin konservativa hållning i många stycken, genom sin försoningslära bidrog till genombrottet för demokratin i det svenska samhället. Genom att i en svår teologisk fråga föra åt sidan auktoriteterna, bekännelseskriterierna och prästerna, och vädja till folket, bidrog Waldenström till att sätta folket i rörelse.⁴

Frikyrkorörelsens genombrott i vårt land innebar alltså ingalunda bara en konfrontation med den lutherska statskyrka, som sedan 1527, 1593 och 1686 vant sig vid att ensam ha det religiösa ansvaret för vårt folk. Det innebar också ett brett samhällsengagemang, som bidrog till att förändra förhållandena i vårt land. Men det innebar också för första gången i vårt land framväxten av en bred folklig *internationell* medvetenhet.

Impulser från utlandet

Den svenska folkväckelsen under förra århundradet växte långa stycken fram ur specifikt svenska betingelser. Det kan främst sägas om Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Men både beträffande den och än mer när det gäller övriga samfund kan man konstatera, att impulser från utlandet var ganska avgörande för deras framväxt. 1804 bildades i London British and Foreign Bible Society, med avläggare de följande åren i en rad länder, bl a i Sverige. Det svenska 'läseri' med studiet av bibeln som huvudintresse som präglade vårt 1800-tal är obegripligt om man inte tar hänsyn till den entusiasm för liknande verksamhet som kom från London. Det har spelat sin roll också för Fosterlandsstiftelsen.

Än mer är det utländska inflytandet avgörande för andra samfund. Om baptistpionjären F O Nilsson heter det: "På em den 1 aug (1847) foro vi en båt över Elbe, och där blev han i denna majestätiska flod döpt till Herrens Jesu död av broder Oncken".⁵ För hela frikyrkligheten var det som hände i Skottland på 1840- och 50-talen viktigt. Skotska frikyrkan, bildad 1843, blev modell och

inspirationskälla.⁶ Men då var kontakten med anglosachsisk väckelsefromhet redan självklar. Den svenska folkväckelsens pionjär och förste organisatör var ju den skotske metodistpastorn George Scott, som 1830 kom till Stockholm för att betjäna engelska arbetare men som började predika på svenska, skapade med hjälp av amerikanska pengar (!) väckelserörelsens oerhört betydelsefulla tidning Pietisten, uppförde Engelska kapellet och åstadkom så mycken oro att han efter folkupplopp på palmsöndagen 1842 tvangs lämna landet.⁷ Den amerikanske evangelisten Dwight L. Moodys förkunnelse påverkade i hög grad de svenska läsarna, trots att han aldrig kom närmare vårt land än till England, Skottland och Irland 1873—75.⁸ Mycket av de nya teologiska tankarna under folkväckelsens dagar sjöngs ju in i människors medvetande och i den teologiska insjungningen bidrog bröderna Charles och John Wesley och amerikanen Ira Sankey, alla metodister.⁹

Det sagda må vara nog för att erinra om att svensk frikyrkorörelse från första början har varit starkt påverkad från Tyskland men framför allt från anglosachsiska länder. Denna öppenhet för internationella impulser, den förtrogenhet med vad som skedde långt utanför vårt lands gränser som t ex de anglosachsiska väckelsesångerna innebar, förberedde säkerligen marken för det mycket dramatiska internationella engagemang som de fria samfundens mission skulle komma att innebära.

Missionen — global byasprängning

Missionen har varit en del av den kristna kyrkans uppdrag från begynnelsen. Men 1700- och 1800-talets protestantiska världsmision bars inte av de europeiska stats- och folkkyrkorna utan av nybildade missionssällskap och fria samfund. Denna oerhört expansiva mission är inte bara framgång och evangeliets inplantering i nya kulturmiljöer över hela klotet. Missionen har också en tragisk och ytterligt komplicerad bakgrund, eftersom den till stor del har som förutsättning den europeiska koloniala expansionen. Europeiska kolonialtrupper, europeiska handelsmän, missionärer; så var ju ofta schemat. Nu, i eftertankens och den objektiva missionsforskningens tid, kan vi konstatera, att 1800-talsmissionen hade med sig komplikationer som var långt större än de unga svenskar kunde förstå som lämnade Tännö och Torsby för missionärstjänst i fjärran länder.

För de nybildade fria samfunden i vårt land stod högt på dagordningen inte bara 'inre mission' (i Sverige) utan också 'yttre mission' (utomlands). Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, bildad 1856, började yttre mission 1861, Svenska Missionsförbundet, bildat 1878, sände sin förste missionär till nuvarande Zaire 1881. I Sverige nybildade samfund gav sig alltså mycket snart ut på den inter-

nationella arenan. Det är ju intressant att det samfund som kallade sig Evangeliska Fosterlandsstiftelsen var först på plan i det internationella arbetet!

Men vart skulle missionärerna sändas? En del sändes till europeiska länder, bl a till Ryssland. Men längre bort: till Asien, Afrika — eller Latinamerika? Det är spännande att följa de diskussioner som fördes mellan de internationellt tämligen oerfarna ledningarna för de nybildade samfunden här hemma och missionssällskap eller missionsinstitut i utlandet med större kännedom om var insatserna lämpligen skulle kunna göras. Litteraturen om ländervalet är ganska utförlig.¹⁰

Framför allt Afrika blev den svenska missionens kontinent. Fosterlandsstiftelsen började via förmedling av tysk mission arbete i Eritrea, strax därefter i Etiopien. Metodistiska missionärer reste så småningom på initiativ av den amerikanska metodistkonferensen till nuvarande Mozambique och Angola. Men framför allt var det Ekvatorialafrika, som tilldrog sig intresset. Livingstones och Stanleys upptäcktsresor, deras skildringar av sina erfarenheter¹¹ och deras vädjanden till missionsorganisationer och kyrkor att sända missionärer gjorde starkt intryck. Missionsförbundet började typiskt nog sitt arbete genom att ställa de första missionärerna till Livingstone Inland Missions tjänst. Baptistsamfundets pionjärmissionär E V Sjöblom började också han vid Kongoflodens stränder. Den missionsatlas som utgavs 1957¹² ger en mycket klar uppfattning om på hur många håll i Afrika svenska missionärer var i arbete. Få missionärer arbetade i klar medvetenhet om det kolonialmakternas övergrepp på Afrika, som Berlinkonferensen 1884/85 innebar, med dess godtyckliga gränsdragningar och okänslighet för afrikanernas egna önskemål. Men i det afrikanska mikrokosmos, där missionärerna hamnade, ute i byarna upplevdes ibland kolonialpolitiken som helt oacceptabel. David Lagergren har i sin avhandling¹³ behandlat missionärernas kritik av den belgiska kolonialregimen och inte minst den svenske baptistmissionären Sjöbloms envetna försök att genom engelsk, amerikansk och svensk press fästa uppmärksamheten på övergreppen mot den afrikanska befolkningen.¹⁴

I Asien fokuserades intresset på Kina. Också där börjar protestantisk mission i en situation, präglad av europeisk kolonialpolitik. Opiumkriget 1839—41, tvångsöppnandet av kinesiska hamnar för europeisk handel 1858, de europeiska makternas delningsplaner för Kina à la Berlinkongressens för Afrika — och mitt i allt detta en expanderande protestantisk mission under 1840—50-talen i kustprovinserna och så 1865 tillkomsten av Hudson Taylors viktiga China Inland Mission, till vilken flera svenska samfund knöt an. Många svenska samfunds engagemang i Kina har betytt att tiotusentals svenskar genom missionärernas rapporter har så att säga på nära håll varit med om boxarupproret 1900, republikens införande 1912, 1920-talets inre stridigheter, det japanska

anfallet på 1930-talet, Maos maktövertagande 1949 och — fast på avstånd — kulturrevolutionen 1966—76. För många svenskar som bodde längs Klarälven var Jangtsekiang en flod, där man i andanom seglade. Kina kom Sverige närmare genom missionen.

Från högslätterna i nuvarande Sinkiang, det gamla Ostturkestan, fick svensk allmänhet närkontakt med muslimskultur, med stormakters rivalitet över nyckelområdena i den delen av världen — och med missionärens ansträngningar att bli förtrogna med för dem tidigare helt okända språk.¹⁵ Till Brasilien reste 1916 de första svenska pingstmissionärerna¹⁶ (vid ungefär samma tid de första från Örebromissionen) och därmed började i Brasilien den pingströrelsens oerhörda expansion i Latinamerika, som hör till det unika i vår tids kyrkohistoria.¹⁷ Latinamerikanska namn blev till realitet för många svenskar, och det underströks ytterligare när Svenska Missionsförbundet 1971 började ett samarbete med en kyrka i Ecuador. Latinamerika hade ryckt nära, redan före Allendetragedin 1973.

Vilka var det som reste?

Redan ett ytligt bläddrande i den ovan nämnda Svensk missionsatlas visar, att fria samfunds missionärer arbetat och arbetar i förvånansvärt många länder, som idag hänförs till vad vi med vår diskutabla terminologi kallar Tredje världen. Det borde kunna vara en både lättpreciserad, mångfacetterad och fascinerande sociologisk forskningsuppgift att klarlägga, vilka de män och kvinnor var, som lämnade vårt land för arbetsuppgifter långt borta under mycket vanskliga villkor. Låt mig ur missionärsmyllret fånga en, som visserligen inte kan anses vara typisk och representativ (därför var han för välutbildad) men som speglar så mycket av särskilt de första missionärsgenerationernas målmedvetenhet, uthållighet och vanda.

Nils Westlind var bondson från Fryksände.¹⁸ Han hade större lust att läsa än att bruka fädernegården. Efter fullbordade studier vid läroverket i Karlstad gick han höstterminen 1881 på Missionsförbundets missionsskola i Kristinehamn, studerade några månader våren 1882 på en språkskola i England och reste så till Mukimbungu i nuvarande Zaire. Kikongospråket fascinerade honom och han började sitt översättningsarbete. Hösten 1884 hade han avslutat översättningen av Johannesevangeliet; 1892 var hans översättning av hela Nya testamentet färdig och då hade han också, vid sidan av föreståndarskapet på en missionsstation med alla praktiska arbetsuppgifter det medförde, skrivit en grammatik för kongospråket, allt tryckt på handpressen i Mukimbungu. Ett tjugotal byskolor hade han byggt. En värmlänning ger den stora, traditionsrika kongostammen ett skriftspråk och i skolorna börjar det tillämpas. I mars 1889

skriver han i sin dagbok: ”Idag är jag trött. Predikat tre gånger, gått en svensk mil. Behandlat 10—15 sjuka.” Så småningom tar sjukdomen honom och i mars 1895 begravs han, 41 år gammal, i Las Palmas, dit han rest för att återfå krafter. Anar svenska Las Palmas-turister idag, att minnestavlan på den plats där han en gång jordades är symbol för svenska samfunds närhet till Afrika långt före u-landsdebatternas tid?

Kulturkonfrontation

Nils Westlind hade fått en utbildning, som var ytterligt knapphändig men tillräcklig för att ge honom utgångspunkt för en konstruktiv insats i Afrika. De flesta hade en utbildning som, i jämförelse med den som idag ges vid de fria samfundens seminarier för dem som skall ut i internationell tjänst, var högst otillfredsställande. Utbildningens kvalitet höjdes visserligen succesivt, både för pastorsmissionärer och de kvinnliga missionärer, som utbildades för u-landstjänst efter tidigare utbildning till lärare, sjuksköterskor e dyl.

Det var ändå imponerande insatser som gordes av de nybildade samfunden för att i stort sett med egna resurser utbilda dem, som skulle ge sig i kast med arbetsuppgifter i fjärran och långa stycken obekanta länder. Svårigheterna för dem som reste ut var givetvis oerhört stora. De hade inte den internationella insikt, som idag med hjälp av massmedierna allmänheten i stort har. Kunskaperna i geografi var begränsade, än mer insikterna beträffande kulturtraditionerna i det land där missionärerna skulle arbeta. De fysiska och psykiska strapatserna var enorma. Missionärerna reste med livet som insats, och de många missionärsgravarna i fjärran länder talar om det höga pris många av dem fick betala.

Missionärerna var pionjärer i u-landsarbete. Kombinationen av vit överlägsenhetskänsla (så klart dokumenterad också hos den annars ödmjuke Livingstone) och bristande sakliga insikter om mycket i den miljö, där de nu skulle börja arbeta, bäddade för misstag och felbedömningar. Det märkliga är snarast att dessa inte blev fler. Det är lätt att anakronistiskt bedöma missionärernas insatser. Redan det psykologiska faktum, att många lämnade sina hemorter utan att ha någon social position eller något större inflytande och efter en relativt kort utbildning kom exempelvis till Afrika, där de i kraft av sitt tekniska know how och allmänna insikter ändå självklart fick ledarposition, det kunde ju ha lett till långt fler patriarkaliska och auktoritära attityder, än fallet blev. Man kan uttrycka det så att missionärerna blev bland de första från vårt land, som utsattes för kulturkonfrontationen med icke-europeiska kulturer. Mission betydde alltid kulturmöte, ofta kulturkonfrontation, ibland också kulturkrock.

Dessa problem har stått i förgrunden i missionsdebatten efter Andra världs-

kriget, framför allt efter det att afrikanska och asiatiska stater, liksom afrikanska och asiatiska kyrkor, har vunnit sin självständighet, med den större möjlighet till kritik mot negativa sidor i missionsepoken, som det innebär. Frågan om kulturkonfrontationen har behandlats av några svenska forskare, som genom sina arbeten bidragit till att skärpa uppmärksamheten på frågan hur kristen mission skall kunna bedrivas i utomeuropeiska kulturmiljöer med respekt för de element i en annan kultur, som bör bevaras.¹⁹ Den omedvetenhet om sammanblandning mellan mission och västerländsk 'kulturimperialism', som av ganska naturliga skäl gällde åtskilligt av 1800-talsmissionen, existerar knappast längre, i varje fall inte i de svenska samfund, som berörts av den livliga internationella debatt som ägt rum i denna fråga, t ex i Kyrkornas Världsråds tidskrift *International Review of Missions*.

Det kan också tilläggas att flera svenska missionärer bl a i avhandlingar redovisat sina forskningsresultat och belyst intressanta ämnesområden.²⁰

Fortlöpande u-landsinformation

Det kan nog idag konstateras, att ingen svensk folkrörelse betytt mer för att på bred bas ge information om förhållandena i de fjärran länder, som vi idag kallar u-länder. Svensk arbetarrörelse har sjungit Internationalen men utan att verkstadsklubbar och lokala fackföreningsmedlemmer haft någon närkontakt med miljöer och människor i u-land. Också nykterhetsrörelsens internationella engagemang har mer varit i form av ett allmänt internationellt ethos utan direktkontakter mellan loger i Sverige och grupper av människor t ex i Afrika eller Asien.

För frikyrkosamfundens medlemmar innebar missionsengagemanget på de södra kontinenterna att människor i Hälsingland och Västergötland började lära sig namnen på afrikanska floder, regioner, t o m byar. Mukimbu, Madzia, Kibunzi och Semendua i Afrika, Shansi och Chucheng i Kina var inte bara namn utan blev levande miljö. Missionärernas brev till församlingar och enskilda innebar fortlöpande information.

''För min del har jag inget emot att stanna här, ty jag är nu bekant med folket här och kan tala vid dem och verka bland dem, men, om jag komme upp till Stanley Pool, finge jag börja lära ett nytt språk, och det är ingen lätt sak. Språkets rikedom är ett stort hinder. Substantiverna hava ända till 14 deklinationer, varförutom många oregelbundna ord förekomma. Verben äro dock de värsta. De äro ock mest använda och brukas även i stället för adverb och adjektiv. Omkring 250 former har man att upprepa, då man skall säga tema på ett verb. De olika tempora äro 15. Dessa orsaka stor villervalla i början, och jag skulle ej gärna vilja få till min uppgift att en gång till försöka

få ett liknande system in i mitt huvud, ty det tager lång tid och kostar stor ansträngning både att finna ut och lära det. — Vi hava börjat att hava predikan varje söndag, och sista söndagen hade jag 25 åhörare, vilket här är ganska mycket...’’²¹

Missionärernas brev var väl inte alltid objektiva. Ibland hölls problematiken tillbaka: man ville ju gärna stimulera missionsansatserna därhemma och framhäva framgångarna. Ändå är missionärsbrevens liksom missionärernas mer officiella rapporter till sina samfunds styrelser och årskonferenser viktiga dokument. Stora grupper av människor i vårt land fick därigenom en konkret inlevelse i förhållanden långt borta, och attityden att offra pengar och tid för insatser av olika slag för människor i andra delar av världen grundlades. Det var konkret internationellt solidaritetsarbete. Missionärernas föredrag (så småningom med ljusbilder) runt om i landet under hemmavistelserna gav ytterligare konkretion. I en tid, som långa stycken präglades av provinsialism med begränsade internationella perspektiv för den stora delen av den svenska allmänheten, var t ex samfundens tidningar med dess fortlöpande rapporter från Etiopien, Kina, Sydafrika, Indien, Centralafrikanska republiken och så småningom också från Mocambique och Angola tecken på att horisonterna höll på att vidgas.

Efter Andra världskriget: ny situation

Efter Andra världskriget vann så småningom stater i Afrika och Asien sin politiska självständighet. Någon gång dessförinnan, men i de flesta fall något senare, vann kyrkorna på det som kallats missionsfält sin självständighet.²² Idag är de samarbetspartners med de fria samfunden, som sänder medarbetare till de unga kyrkornas tjänst när dessa så önskar.

De fria samfunden ser denna situation som mycket stimulerande och mycket förpliktande. Det innebär, att de har ögon och öron på olika kontinenter, och i den kontinuerliga dialogen vinner svenska samfund ökad insikt om levnadsvillkor och politiska och sociala förhållanden i de länder, där de unga kyrkorna arbetar. Fortfarande torde man kunna hävda att samfundens medlemmar både i städer och på landsbygd i vårt land genom dessa kontakter är tämligen väl orienterade om vad som sker i länder långt borta. Givetvis är denna insikt fragmentarisk men tillräckligt omfattande för att känslan av närhet till människor i u-land skall vara högst påtaglig. Det är väl inte helt utan grund som SIDA ser Kyrkornas u-forum (tidigare kallat Ekumeniska u-veckan) som en av de viktigaste och mest framgångsrika ansträngningarna som görs i vårt land för att informera om u-land och hålla den biståndsvilja vid liv, som är en förutsättning för svenskt fortsatt u-landsbistånd. De önskemål, som under senare tid har

framförts att ge de enskilda organisationerna, inte minst kyrkorna, en mer framträdande roll i det svenska biståndsarbetet är väl också ett uttryck för att många ser och erkänner den djupa förankring som u-landsarbete har i samfundet. Deras arbete i u-land har ju oftast kännetecknats av arbete på landsbygd, med hela familjerna, inte minst med kvinnorna. Missionärerna har stannat länge i landet, lärt sig språk och kulturtradition, och de administrativa kostnaderna har varit mycket måttliga.

Den tid när många såg med överlägsenhet, ironi och arrogans på kristen mission ligger bakom. Trots missionens misstag finns ändå ett förtroende, som i en brydsam och komplicerad internationell situation anses vara en tillgång för vårt land i stort i den gemensamma strävan som finns att ge uttryck för vår solidaritet med miljonerna i Tredje världen.

Diakonia/Frikyrkan hjälper: en ny fas

Kontakterna med u-land hålls numera ingalunda bara av varje samfund för sig. De flesta svenska sambund är representerade i Svenska Missionsrådet. Men för de fria samfundet har det nya, gemensamma organ som skapades 1966, först kallat Frikyrkan Hjälper och sedan 1984 Diakonia, kommit att innebära att de internationella arbetsuppgifterna i hög grad ökat i omfång och att kyrkorna har gett sig i kast med nya uppgifter. Det gäller katastrofhjälp, flyktingarbete, engagemang för mänskliga rättigheter men också utvecklingsprojekt, som Diakonia genomför i u-land i samarbete med SIDA.²³ Genom Diakonia har de fria samfundet förts in i närkontakt med många helt nya samarbetspartners än deras tidigare "dotter-samfund" i u-land. Flyktingarbete och hjälp till organisationer som arbetar för stöd för mänskliga rättigheter genomförs t ex i Latinamerika i kontakt med fackföreningar, specialorganisationer och inte minst med olika katolska grupperingar. Svensk frikyrklighet har genom Diakonia förts ut i långt vidare domäner än någonsin tidigare.

I det arbete som samfundet utför, både i sina separata utvecklingsprojekt och via Diakonia, finner samfundet det vara helt i linje med deras egna önskemål att de själva svarar för minst 20 % av kostnaderna för att få resterande 80 % från SIDA. Det innebär nämligen att de i sina egna församlingar måste fortsätta det informationsarbete, som pågått genom årtionden. Det är betydelsefullt att det internationella solidaritetsarbetet börjar och förankras i aktiva lokala grupper i vårt eget land.

Sammanfattning

De fria samfund, som en gång började sin verksamhet i vårt land under påverkan från samtida strömningar och organisationer i andra länder, har inte bara

förvalt detta internationella arv utan har vidareutvecklat det till ett ganska mångfacetterat internationellt engagemang. Mycket vatten har runnit i Kongofloden sedan Nils Westlind från Fryksände började sitt arbete med kikongopråket i byarna längs flodens stränder. Idag är svenska fria samfund indragna i ett än vidlyftigare översättningsarbete, bl a för att översätta till en vidare svensk publik de erfarenheter, som deras systerkyrkor gör i en värld av chockerande ojämn resursfördelning. Internationalismen som arv — och som förpliktelse i nuet.

Noter

¹ Politik, nykterhet och reformer. En studie i folk rörelsernas politiska verksamhet 1900—1920, Studia historica Upsaliensia 53, Uppsala 1974; d s, Folk rörelserna i det svenska samhället 1850—1920, Studia historica Upsaliensia 85, Uppsala 1977.

² T ex G Hallingberg (red), Kallelse och funktion. En bok om Bellehemskyrkan i Göteborg vid 100-årsjubileet 1961, Göteborg 1961; E Johansson, Väckelserörelsen och samhället. En historisk studie av Karlskoga 1875—1900, Göteborg 1984.

³ L Svärd, Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867—1911, Lund 1954.

⁴ Erlanders yttrande återgivet i L Lindberg—J Erixon, Församlingen växer, Stockholm 1980.

⁵ G Fridén (red), Svensk baptism 1848—1948, Stockholm 1948, s 6.

⁶ N Rodén, Skotska frikyrkans inflytande på svenskt fromhetsliv vid mitten av 1800-talet, Kyrkohistorisk årskrift 1956, s 139 ff, och 1958, s 111 ff.

⁷ G Westin, George Scott och hans verksamhet i Sverige 1—2, Stockholm 1929.

⁸ Bror Walan har belyst hans betydelse för Svenska Missionsförbundet i sin avhandling Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet, Stockholm 1974. Paul Peter Waldenström har själv i Genom Norra Amerikas Förenade Stater, Stockholm 1890, s 180 ff, skildrat sitt märkliga och festliga möte med Moody i dennes hem i Massachusetts.

⁹ Den svenska frikyrkliga sångens beroende av utländska förebilder framgår både av Oscar Lövgrens Psalm- och sånglexikon, Stockholm 1964, och av Inger Selanders avhandling "O, hur saligt att få vandra. Motiv och symboler i den frikyrkliga sången", Stockholm.

¹⁰ För generella översikter, se bl a C F Hallencreutz (red), Missions from the North. Nordic Missionary Council 50 Years, Oslo 1974, s 99 f; N Ekberg (red), Missionen i bild, Stockholm 1948; B Walan, Församlingstanken i SMF, s 493 ff; G Arén, Evangelical Pioneers in Ethiopia, Uppsala 1978.

¹¹ Livingstones "Missionary Travels and Researches in South Africa" kom i svensk översättning 1859—60, Stanleys "Through the Dark Continent" 1878.

¹² B Sundkler (red), Svensk missionsatlas, utgiven av Svenska Missionsrådet, Stockholm 1957.

¹³ Mission and State in the Congo, Uppsala 1970, s 109 ff.

¹⁴ Ibid, s 178.

¹⁵ Se J Hultvall, Mission och revolution i Centralasien, Stockholm 1981; G Jarring, Åter till Kashgar. Memoarer i nuet, Stockholm 1979, s 106—119.

¹⁶ Se t ex Missionen i bild, Stockholm 1948, s 307.

¹⁷ W J Hollenweger, Enthusiastisches Christentum. Die Pfingstbewegung in Geschichte und Gegenwart, Wuppertal/Zürich 1969, s 79—88; A Sandstedt, Pingstväckelsen och dess utbredning 3 resp 4, Stockholm 1971 resp 1972, s 55 ff resp 285 ff.

¹⁸ G Palmaer, Nils Westlind. En vägrödjare i Kongo, Stockholm 1944.

¹⁹ S Axelsson, Culture Confrontation in the Lower Congo, Uppsala 1970; d s, Missionens ansikte, Stockholm 1976 (en mer populär, polemisk framställning); D Lagergren 1970. (Se not 13.)

²⁰ E Andersson, Contribution à l'ethnographie des Kuta 1, Uppsala 1953, 2, Uppsala 1974; d s Messianic Popular Movements in the Lower Congo, Studia ethnographica Upsaliensia 15, Uppsala 1958; d s, Churches of the Grass-roots. A Study in Congo-Brazzaville, London 1968 (på uppdrag av Kyrkomans världsråd); d s, Les Bongo-Rimba, Uppsala 1983; E Bylin, Basakata. Le peuple du pays de l'entre fleuve Lukenie-Kasai, Uppsala 1966; L Coll-

dén, *Trésors de la tradition orale Sakata. Proverbes, mythes, légendes, fables, chansons et devinettes de Sakata*, Uppsala 1979; Å Dalnalm, *L'église à l'épreuve de la tradition*, Uppsala 1985; B Söderberg, *Les instruments de musique au Bas-Congo et dans les régions avoisinantes*, The Ethnological Museum of Sweden, Stockholm, Monograph Series 3, Uppsala 1956; d s, *Kongosagor*, Stockholm 1964; R Widman, *The Niombo Cult among the Babwende*, The Ethnological Museum of Sweden, Stockholm, Monograph Series 1, Stockholm 1967; d s, *Trosföreläsningar i Nedre Zaire från 1880-talet*, Uppsala 1979.

²¹Nils Westlind från nuvarande Zaire i brev till samfundstidningen i november 1883. Citerat i *Genom Guds nåd. Svenska missionsförbundet 75 år*, Stockholm 1953, s 146.

²²Se t ex A Stenström, *Mission blir kyrka*, Stockholm 1977, som ger en god översikt över Missionsförbundets mission i Zaire och Kongo från 1881 fram till 1960-talet, då kyrkorna blev självständiga.

²³Se *Årsbok 1985/86 för Sveriges frikyrkord, De kristna samfundens råd och diakonia*, Stockholm 1986.

Vårt behov av bibliotek

Av Jan-Erik Wikström

Det finns många olika sorters bibliotek och många olika skäl som motiverar att vi har dessa bibliotek. Låt mig nämna några av dessa skäl:

Den allmänna kulturella målsättningen eller bevarandeskälen. I de stora vetenskapliga allmänbiblioteken bevaras mänsklighetens vetande från generation till generation. Man har här talat om biblioteken som ”mänsklighetens minne av sitt eget förflutna”. Detta är bl a ett av skälen till att ha ett särskilt nationalbibliotek: i Sverige Kungliga biblioteket i Stockholm. Ett — men ingalunda det enda — av motiven bakom den nya lag som trädde i kraft den 1 januari 1979 rörande pliktleveranser av allt svenskt tryck till vissa bibliotek är också av detta slag. Någonstans i världen måste detta material bli förtecknat och bevarat, helst för all framtid.

Den vetenskapliga målsättningen. Här fungerar biblioteken som instrument för att samla och förmedla kunskap om världens vetande och om all den forskning som i ständigt ökande utsträckning sker både inom och utom vårt land. Hit hör bl a universitets- och specialbibliotek men även många industri-, företags- och förvaltningsbibliotek. Tillsammans har de en avgörande betydelse för vårt lands utveckling och välstånd inklusive en nödvändig ständig förnyelse av vårt näringsliv.

Till sist de *ideologiska skälen eller den ideologiska målsättningen*. På olika sätt återfinns den givetvis inom alla bibliotekstyper, men särskild tyngd har den inom folkbiblioteken — som är de flesta och mest spridda av alla våra kulturinstitutioner.

I Sveriges Allmänna Biblioteksförenings målsättning för folkbiblioteken framhålls bl a att folkbibliotekens verksamhet skall sträva efter jämlikhet mellan människorna. Några av de viktiga punkterna är: Biblioteken skall bidra till att medborgarna blir kunniga, kritiska och medvetna. Verksamheten skall därför inriktas på den enskilde och gruppens yrkesliv och fritid, på alla samhällsgruppers skiftande behov och på den fortgående samhällsdebatten, som biblioteken aktivt och allsidigt bör informera om. Folkbiblioteken, vilkas tjänster skall vara kostnadsfria, skall vidare ge ett alternativ till den passiviserande kom-

mersialiserade kulturen, främja ett aktivt och differentierat kulturliv, bedriva en aktiv, uppsökande och kontaktskapande verksamhet och vara ett led i statens och kommunens samlade kulturpolitik.

Vi återfinner många av dessa synpunkter bland de åtta delmålen i den första kulturpropositionen (1974) om vilka alla riksdagspartier kunnat ena sig. Vi återfinner även vissa av dem i den andra kulturpropositionen (1975) med dess förslag om ökad inriktning på uppsökande och utåtriktad verksamhet. I propositionen talas dock även om ett bibehållande av den dubbla uppgiften för folkbiblioteken, nämligen att dels bereda dem som redan är vana och regelbundna bokläsare möjlighet att utveckla sina intressen, dels söka nå eftersatta grupper och kulturfattiga miljöer.

Det är klart att dessa målsättningar i sig själva innehåller vissa motsättningar och konflikter. Tar man de vetenskapliga biblioteken är det givetvis naturligt att de strävar att få så stora och kompletta samlingar som möjligt. Redan det enorma utbudet av information är dock ett skäl till specialisering, samarbete och fördelningsplaner. Vad folkbiblioteken beträffar är det — särskilt i ekonomiska åtstramningstider — inte svårt att förstå att det lätt kan uppstå konflikter mellan exempelvis målen att nå alla och målen att nå just de eftersatta grupperna, de som bäst behöver vårt stöd.

Det är mycket väsentligt att det förs en levande och livlig debatt om bibliotekens villkor och möjligheter i en tid av starkt begränsade resurser. Om man anser att det är just i sådana tider som biblioteken är särskilt oumbärliga, är det angeläget att vi alla väpnar oss med tunga och goda argument.

Det stora biblioteket i Alexandria, som grundades ca 300 år före Kristus har kallats en av de viktigaste kulturinstitutionerna i mänsklighetens historia. Det är nämligen genom detta bibliotek — Alexandriana — som större delen av den grekiska litteraturen och vetenskapen som bevarats till eftervärlden har nått oss på ett eller annat sätt. Dess bibliotekarier bedrev — stödda av de egyptiska kungarna — en effektiv och fördomsfri bokanskaffning för att på allt sätt berika biblioteket. Det berättas att de fartyg som anlöpte Alexandrias hamn genom-söktes. Fann man några manuskript införlivades de med biblioteket. Agarna fick hålla till godo med kopior. Från statsarkivet i Athen inlånades originalmanuskripten till verk av Aischylos, Sophokles och Euripides. Som säkerhet lämnades den enorma summan av 15 talenter. Så snart manuskripten anlönt införlivades de med biblioteket. Athenarna fick nöja sig med kopior och den deponerade summan.

De ptolemaiska kungarna och deras bibliotekariers förvärvsmetoder kan förefalla oss tveksamma liksom för även senare tiders litterära krigsbyten. Vad vi inte behöver betvivla är dock dessa personers höga uppskattning av värdet av

litteratur och av ett välordnat vetenskapligt bibliotek. Historiskt fick biblioteket en enorm betydelse för hela vår västerländska kultur. Socialt kan man nog räkna med att det endast var ett ringa antal personer som hade möjlighet och tillstånd att ta del av skatterna. Biblioteken skulle ännu mycket långt fram i tiden vara förbehållna de få.

När jag för några år sedan öppnade en utställning i Uppsala hade jag anledning att erinra om hur Gustav II Adolf 1620 — ca 1 900 år efter tillkomsten av biblioteket i Alexandria! — grundlade vårt lands äldsta universitetsbibliotek. Carolina har sedermera följts av den ganska imponerande mängd av forskningsbibliotek som för närvarande finns här i landet.

Det finns i dag i Sverige stor enighet kring vikten av att satsa på utbildning och forskning. Det är en prioritering som bygger på en övertygelse om att forskningen har en avgörande betydelse för vår välfärd och trygghet i framtiden. Det bör därför också finnas en god gemensam plattform när det gäller att motivera behovet av forskningsbibliotek, även om givetvis alltid organisations-, fördelnings- och effektivitetsfrågor kan och bör diskuteras.

Det finns behov av en modern svensk informationspolitik på det vetenskapliga området. Om man erkänner att vetenskaplig och teknisk information är en kulturell tillgång och en produktionsfaktor lika viktig som arbetskraft, råmaterial och energi, måste man också erkänna att det behövs ett väl genomtänkt system för att förvärva, tillhandahålla och tillgodogöra sig denna information. Här spelar forskningsbiblioteken en strategisk roll.

Statsmakterna har genom en rad beslut försökt lägga grunden för en sådan politik. Jag nämner endast några milstolpar. Dit hör den redan omnämnda nya pliktiveranslagen från 1979 och tillkomsten samma år av Arkivet för ljud och bild. Dit hör även bestämmelserna från 1979 om en obligatorisk mikrofilmning av all svensk tidningspress och skapandet av ett nytt centralt organ: Delegationen för vetenskaplig och teknisk informationsförsörjning. Bland nyorganiserade enheter kan nämnas "reorganisationen" av Kungl biblioteket och Stockholms universitetsbibliotek samt inrättandet av Talboks- och punktskriftsbiblioteket och Statens musiksamlingar.

Låt mig också påminna om den viktiga bestämmelsen om forskningsinformation till allmänheten, som är inskriven i högskolelagen av 1977, och som enligt instruktion åvilar forskningsråden och forskningsrådsnämnden. Även här bör biblioteken kunna göra viktiga insatser, och detta gäller inte bara forskningsbiblioteken. Med sitt nätverk som täcker hela landet bör även folkbiblioteken kunna tjäna som kanaler för information om forskning till allmänheten.

I motsats till forskningsbiblioteken och de stora allmänbiblioteken är folkbiblioteken historiskt sett av förhållandevis sent datum. Även om det fanns många

föregångare skulle det dröja till slutet på förra seklet innan vi i Sverige fick folkbibliotek i någon större omfattning. År 1905 beviljade riksdagen det första statsbidraget. Även med den tidens penningvärde var det ganska blygsamt. Det kunde utgå till församlings-, kommun- och föreningsbibliotek med högst 75 kronor under förutsättning att mottagaren anskaffade samma belopp.

Folkbiblioteken har i Sverige i många avseenden sina rötter i folkrorelserna och deras bibliotek: väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen, bonderörelsen. En lång rad av arbetarförfattarna har vittnat om detta. Boken var både ett vapen, en kraftkälla och en väg till ett rikare liv. När Albert Viksten var ung på 1890-talet fanns det efter vad han har berättat endast postillan, Bibeln och psalmboken i den by uppe i Graninge i Ångermanland där han växte upp. Därtill kom någon enstaka följetong i Aftonbladets halvveckoupplaga, samt ett exemplar av Kristen resa. Till honom kom litteraturen via en godtemplarorden. Om detta har han själv berättat:

”Jag tror att det ursprungliga biblioteket omfattade sex eller åtta böcker. Men det var utvalda exemplar. Av dem minns jag särskilt Rydbergs Singoalla och Strindbergs Röda rummet. Jag glömmer aldrig den gången när jag som sextonåring med näverkanten på ryggen gick till kolkojan. Den gången hade jag en skatt omlindad i många Aftonblad varsamt inlagd mellan tunnbrödet, saltströmmingen och det amerikanska fläsket. Det var Strindbergs Röda rummet. Jag läste den med verklig hänförelse, fast jag då inte hade en aning om vem Strindberg egentligen var. Troligtvis var det författarens rebelliska inställning till samhället och den för mig fullständigt främmande värld han skildrade, som mest slog an. Jag läste den om och om igen, under det att jag vaktade milorna eller kolringen. Från den dagen hade ridån gått upp för ett aldeles nytt sceneri i mitt liv. Horisontlinjen vidgades och jag började leva i diktens värld.”

Vilhelm Moberg var född 9 år senare än Viksten i Algutsboda mitt i mörkaste Småland. Han har i en samling självbiografiska skisser — ”Berättelser ur min levnad” — skildrat hur han drog nytta av både nykterhetsrörelsen och Folkbiblioteksförbundet i sin jakt efter böcker. I trettonårsåldern gick Moberg med i en nykterhetsförening i grannsocknen, som höll på att skaffa sig ett eget lånebibliotek, för att få tillgång till böckerna. Några år senare upptäckte han att det i Stockholm existerade något som hette Folkbildningsförbundet. Förbundet lämnade efter rekvisition ut små vandringsbibliotek som man fick hyra ett par månader mot en avgift av tre kronor. Men förhyrningen var förenad med ett villkor som fick Moberg att i 15-årsåldern hastigt etablera sig som bibliotekarie. I självbiografien berättar han:

”Men Folkbildningsförbundet hade ett villkor för uthyrningen: Böckerna skulle utlånas till ortens befolkning. Här kom jag i en allvarlig knipa. Dels

kände jag ingen i trakten, som närde någon önskan att låna dessa böcker, dels ville jag helst behålla det lilla skåpets innehåll alldeles för mig själv. Emellertid måste jag ha en hel del namn i den medförda utlåningsjournalen. Vad var att göra. Jag begick ett skamligt bedrägeri mot min välgörare, Folkbildningsförbundet. Jag fyllde utlåningsjournalen med fingerade lån, skrev in namnen på nästan alla människor i orten, utan att dessa någonsin kom med sina händer vid böckerna. Jag lånade ut digra verk åt gummor, som inte kunde läsa och lät dem lämna tillbaka lånen efter en passande tid. Jag tog låntagares namn från gravstenar på kyrkogården. När jag återsände biblioteket kunde jag uppvisa ett ganska gott resultat av min verksamhet som bokförmedlare. Och nästa vinter, när jag själv förtjänat hyran genom skogsarbete, tog jag hem ett större vandringsbibliotek och förfor på enahanda sätt. Jag fruktade att jag inte skulle få hyra böckerna, om jag förrådade att jag skulle bli ensam om dem.

Med en viss tvekan har jag erkänt detta bedrägeri. Men jag försvarar mig med, att det utfördes av en minderårig, desperat person. För övrigt torde brottet i fråga nu vara preskriberat.”

Även Ivar Lo-Johansson, som växte upp i Ösmo socken i Södermanland utnyttjade möjligheten att via en nykterhetsloge få tillgång till ett bibliotek. Han fann även på en annan originell utväg att få tag på böcker, som i hans ungdomsbygd var mycket sällsynta. Han berättade följande:

”En vacker dag som trettonåring kom jag på den lysande idén att själv bli bokagent. Jag for omkring på cykel och sålde böcker från ett stockholmsförlag. Jag visste precis var jag hade placerat de olika böckerna och jag hade även utvalt dem med tanke på mig själv. Efter någon tid for jag tillbaka till mina kunder och lånade böckerna och läste dem.”

I en uppsats i debattboken ”Mitt bibliotek” har Birger Norman berättat hur det kunde vara att som ung arbetargrabb i Norrland omkring 1930 söka litteraturen utanför sågverksbostaden på ett rum och kök i Svanö i Ångermanland. Sådan fann han i viss mån i folkskolans och realskolans bibliotek. När Norman var 16 år brann sågen och familjen flyttade till Väja. Norman berättar:

”I Väja fick jag den första kontakten med folkrörelserna i främst ABF, NTO och SSU. Josef Olsson, rektor på den ryktbara Hola Folkhögskola, hade då redan satt fem unga i mina händer, och jag hade via uppläsare på NTO fått korn på Asklunds antologi Modern lyrik. Jag började uppfatta en ny vind, en blåst som stämde med ett sinnesläge. En kväll hörde jag Sten Selander tala om Hammenhøgs Pettersson & Bendel i radion. Jag uppsökte ABF:s bibliotek, där den fanns. Det ledde sedan över till täta besök och till Eyvind Johnson, Lo-Johansson, Fridegård och Moa. Min väg in i litteraturen kom att gå över trettioalets lyriker och prosaister.”

Långt senare skulle Birger Norman som kommunalfullmäktig komma att ta initiativ till ett regelrätt folkbibliotek i Timrå kommun.

Sven Lindqvist har i samma debattbok — ”Bilderna av biblioteket” — återgivit ett tal som han höll i Örebro vid invigningen av stadsbiblioteket år 1981. För Lindqvist, som är född 1928, var hans barndoms bibliotek Stockholms stadsbiblioteks filial i Älvsjö. Det biblioteket var hans andra hem, hans andra skola där allt var frivilligt och lustbetonat. Här lade han även grunden till den respekt för biblioteket som en resurs och forskningscentral som går igen i den gräv-där-du-står-filosofi för vilken han talat så väl.

Dessa små stickprov speglar något av den snabba utvecklingen av folkbibliotek i Sverige under 1900-talets första hälft. Denna utveckling har sedan fortsatt. I direktiven till folkbiblioteksutredningen i december 1979 kunde jag konstatera att utlåningen fyrdubblats under de senaste tre decennierna. De svenska folkbiblioteken lånar ut nästan tre gånger så många böcker som affärerna och bokklubbarna tillsammans säljer. Ändå säljs totalt ca 30 miljoner böcker årligen i vårt land med dess 8 miljoner invånare. Internationellt är detta ganska bra siffror.

Mer än en miljard kronor anslås numera årligen till folkbiblioteken vilket innebär att anslaget har ökat med över 50 procent under det senaste decenniet räknat i fast penningvärde. Det har även skett en utjämning i standardskillnader mellan kommunerna emellan. Skillnaderna mellan små och stora kommuner i biblioteksanslag per invånare räknat är inte lika stora i början av åttioalet som tio år tidigare, beroende på att de minsta kommunernas anslag har vuxit snabbare än de största kommunernas. Samtidigt är folkbiblioteksverksamheten det anslagsområde inom kommunernas kultursektor där de kommunala ojämnheterna är minst; betydligt större skillnader finns för anslagen till teater, musik, dans och utställningsverksamhet.

Men bilden är givetvis långt ifrån problemfri. De senaste årens våldsamma prisökningar på böcker och medier inger oro. Denna oro förstärks av en vacklande ekonomi där nedskärningarna ofta tycks drabba medieanslagen hårdare än andra delar av folkbibliotekens utgiftsposter. Ytterligare ett bekymmer är vår vetskap om att ca 57 procent av befolkningen aldrig besöker ett folkbibliotek och att skillnaderna — trots vissa förbättringar — fortfarande är stora både mellan olika kommuner och mellan olika socialgrupper. Har man uppfattningen att välförsedda, utåtriktade bibliotek kan spela en strategisk roll i hela kulturpolitiken, innebär dessa lokala och sociala olikheter ett stort problem.

Vi vet att vi nu gått in i ett kärvare ekonomiskt klimat där vi noga måste tänka igenom och ompröva våra verksamhetsformer och ta vara på alla rationaliseringsåtgärder. Samtidigt är det viktigt att beakta att det just är i ett stagnerande ekonomiskt läge som kulturen och det den representerar allra mest behövs.

En åtstramad nationell ekonomi innebär för många en svårare privat situation och dessvärre ofta en ökad arbetslöshet. Här har biblioteken en viktig social roll att spela. Genom sin kostnadsfria service öppnar de vägar till meningsfull samsättning i en besvärlig tid. Här finns möjlighet till vidareutbildning, självförverkligande, fördjupade kunskaper, samhällsinformation och förströelse. I lågkonjunkturer behövs biblioteken särskilt väl. För att lösa dessa problem krävs ett brett samarbete. För biblioteken gäller det att samarbeta sinsemellan men även att fortsätta att satsa på ökad lokal förankring och kontakter med förskolor, skolor, fritidsgårdar, arbetsplatser, vårdinstitutioner, föreningar och ungdomsorganisationer. Kommun, landsting och stat måste sinsemellan samverka även inom bibliotekssektorn och finna de bästa arbetsformerna.

Vi har byggt upp våra bibliotek under en lång följd av år. De strukturer och institutioner vi har skapat skall vi vara rädda om. Även begränsade nedskärningar drabbar ofta hårt inom kultursektorn med dess snäva marginaler. Hur värdefulla våra bibliotek verkligen är som kulturcentra och informationscentraler förstår man kanske först om man levat i en miljö där dessa möjligheter saknats eller starkt begränsats. Så är fallet med Jo Langer som kom till Sverige som flykting från en kommunistisk diktatur. I boken "Fången i sin övertygelse" skriver hon om sin nya hemvist:

"Biblioteksfilialen i detta förortscentrum innehåller mer användbar information och andlig spis än vi hade tillgång till på tjugo år. Kan jag förklara för unga människor som sitter mellan rader av böcker och långa hyllor med tidningar och tidskrifter från hela världen, med en hög serietidningar i knät, vad det innebar för mig att bli tilldelad ett litet kort som gav mig rätt att komma in i det särskilda journalistinstitut där jag kunde läsa The Times och Le Monde? Jag är rädd att jag inte kan det."

Folkrörelserna har betytt mycket för folkbibliotekens framväxt. Det är viktigt att biblioteken även i framtiden bibehåller denna kontakt med sina rötter. Det är med säkerhet till ömsesidig båtnad. Anslag och bidragsstrukturer är viktiga och dem måste vi värna om. Pengarna är dock inte allt. Den entusiasm och idealitet som bar fram dessa pionjärer till så goda resultat behöver vi fortfarande.

"Inte minst för folkrörelserna är boken ett vapen och en kraftkälla", skrev Ivar Öhman i inledningen till författarantologin "Mitt möte med boken" 1943. "All bildning bygger på bokens grund, och de folkliga rörelsernas framtid beror inte till ringa del på om boken kan tränga in i varje hem och på varje arbetsplats." Det är en målsättning som står sig än i dag.

Folkrörelserna och framstegstanken

Av Hilding Johansson

Folkrörelserna framställer sig gärna som bärare av framtiden. De har mer eller mindre konkreta och vittomfattande visioner av framtiden. De säger sig ofta stå i förbund med framtiden. De vill lösa problem och föra mänskligheten ur svårigheter. Ibland talar de om "sin historiska mission". De vill gälla som "historiens verktyg" och med sina egna mål förverkliga historien.

Framstegstanken är en av de allra mäktigaste idéströmningarna i västerländskt tankeliv efter franska revolutionen. Den träder fram i olika former och är därför svår att definiera och avgränsa. Historiens mål är olika. Det gemensamma är att historien har mål. J B Bury, som skrivit det grundläggande arbetet om framstegstanken, pekar på att denna innesluter det förgångna, nutiden och framtiden och bygger på att historien går i en definitiv och önskad riktning: framstegen fortsätter kontinuerligt och obegränsat.¹ I sin ursprungliga form innebar sålunda framstegstanken uppfattningen att det skedde en utveckling mot allt högre stadier. Dessa tankar tog under 1800-talet form av historiefilosofiska system. Comte, Spencer, Saint-Simon, Fourier, Hegel och Marx hör till de mest kända konstruktörerna.² De delade in historien i perioder och på grundval av denna systematik fastställde de de avgörande faktorerna i historien och förutsåg framtiden. De ansåg historien vara meningsfull och förverkliga bestämda ändamål.

Även samhällstänkare som inte byggde egna stora system och som inte ens tolkade historien teleologiskt såg fram mot ett kommande lyckorike. Man hävdade att framtiden blev bättre än nutiden. Det goda lyckliga samhället var ingen hägring från det förgångna utan ett framtidsmål. Lyckan skulle bli allt mer perfekt. Det fanns en föreställning om att man skulle kunna skapa ett perfekt mänskligt samhälle. Särskilt efter 1900 träder dessa tankar fram i uttunnad form. Man blir mindre benägen för en teleologisk historiefilosofi. Det fanns en kamp mellan indeterminism och determinism. Man värjer sig ofta mot tanken att framstegen skulle ske oberoende av människorna. Man är rädd att bli stämplad som fatalist och man utvecklar närmast en tro på människans förmåga att skapa bättre förhållanden.

Hela framstegstanken innebär en brytning av radikalt slag med både den

antika uppfattningen och kristendomen. Enligt forskarna av antikens tankevärld möter man inte där några uttryck för tron på ett nödvändigt och kontinuerligt frånåtskridande. I stället var den representativa tanken att det skedde en ständig försämring av mänsklighetens villkor. Det var en allmän föreställning att guldåldern låg i det förgångna. Historien började med denna ålder, som sedan efterträddes av silveråldern, kopparåldern och slutligen järnåldern. Både greken Hesiodos och romaren Ovidius har i berömda strofer tolkat denna stämning. Med sorg och längtan såg man tillbaka på den försvunna guldåldern, då människorna var dygdiga, lyckliga och fria, samtidigt som man beskrev den järnålder där man själv levde som bister och karg, och det fanns inga tecken på en ny guldålder.

Den kristna åskådningen som i århundraden dominerat europeiskt tankeliv rymde inte heller någon jordisk framstegstro.³ Även den talade om den förlorade guldåldern. Mänsklighetens historia började med ett paradiset men detta gick förlorat och kunde återfinnas först i en annan värld. Himmelveckan var den nya guldåldern, som väntade en del av människosläktet. Jordelivet var en kort episod. Det var en prövning för det tillkommande himmelriket. Jorden var en jämmerdal. Man fick trösta sig med det tillkommande riket hinsides jordelivet. Här hörde guldåldern till det förflutna och oåterkalleliga. Framstegstanken banade väg för folkrörelserna. Den raserade det hinder som låg i den antika och kristna synen på framtiden. Den födde en vilja att förbättra människornas villkor. Det teleologiska historieperspektivet tycks ha gjort att man fann det meningsfullt att arbeta för framtiden och man drog ingalunda slutsatsen att framtiden ordnade sig av sig självt. Man kunde och skulle sträva fram mot den guldålder som låg i historiens slutpunkt.

I detta sammanhang kan det vara intressant att notera att systemskapare många gånger såg sig själva stå i inledningen till en sista period och därför fått ljus över sammanhangen. Deras egen tankeverksamhet uppfattade de som ett tecken på att man närmade sig ett avgörande periodskifte. Det torde höra till undantagen att man var lika anspråkslös som Fourier, som förklarade sig leva i den nionde av mänsklighetens trettiosex perioder.

På samma sätt upplevde sig folkrörelser stå inför avgörande insatser i den omvandlingsprocess som historien visade. De skulle fullborda vad de uppfattade som historiens mål. Sedan växlade målen med de värderingar som bar upp varje rörelse. Framstegstanken hade en egen värdebelastning i varje rörelse. Redan relationen lägre—högre byggde på en värdering.

Det teleologiska framtidsperspektivet synes dock inte ha varit det centrala för folkrörelsernas framtidstro. Det var mera övertygelsen om mänsklighetens förmåga till utveckling. Man trodde på framtiden och medlemmarna upplevde sig själva som framtidens bärare, förkämpar och vinnare. Man såg sig som segrare

i det långa loppet. Man hade svårigheter, man mötte motstånd och man fick vidkännas nederlag men segern skulle ändå komma. Man var i förbund med historien. Framstegstankens stora betydelse låg i att man fann det meningsfullt att arbeta för framtiden. Framtiden är vår, det är grundstämningen i de genombrytande folkrörelserna. Föreställningen om ett paradisi i historiens början ersattes av tanken på en bättre värld som en följd av rörelsens verksamhet.

Rörelserna spred framstegstanken i sin egen tappning på flera olika sätt. I nykterhetsföreningarnas och ABF:s bibliotek kunde man läsa böcker av framstegsteologins främste företrädare och systembyggare. Folkrörelserna öppnade dörren för den nya synen på framtiden. Själva ansåg de sig representera framtiden. I själva verket var de under sina genombrottsår den främsta företrädaren i Sverige för framstegstanken.

När det gäller de olika rörelserna är det ingen tvekan om att framstegstanken främst präglade arbetarrörelsen. Den gick igen i programmen hos både fackförbundets rörelsen och socialdemokratin. Marxismens framtidssyn var ett mycket väsentligt element. Men även förmarxistiska socialister som Saint-Simon och Fourier hör till systembyggarna på framstegstankens grund. Revisionisterna med Eduard Bernstein i spetsen kritiserade visserligen Marx' utsagor om framtiden men trodde starkt på möjligheten att skapa en bättre framtid. Så gjorde också medlemmarna av Fabian Society i England. Program, broschyrer, artiklar och tal inom svensk socialdemokrati kännetecknades i hög grad av den marxistiska synen på utvecklingen. Till en början gjorde man det ganska okritiskt. Man accepterade mervärdesteorin. Man hävdade att samhället allt mera delade upp sig i två fientliga klasser, bourgeoisin och proletariatet, och man utvecklade kapitalkoncentrations- och utsugningsteorin. Man talade om att liksom en gång bourgeoisin slog feodalismen till marken så skulle den falla för proletariatet.

Det kapitalistiska systemet inneslöt element som ledde till dess egen undergång. "Med framstegen inom storindustrin blir alltså under bourgeoisins fötter borttryckt själva den grundval varpå den producerar och tillägnar sig produkterna. Den producerar framför allt sina egna dödgrävare. Bourgeoisins undergång och proletariatets seger äro lika oundvikliga." All hittillsvarande historia var en historia om klasskamp men i det framtida samhället försvann klasskillnaderna. "I stället för det gamla borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar kommer ett samhälle där varje enskilds fria utveckling är villkoret för allas fria utveckling."⁴

Även sedan man börjat kritisera en del av Marx' teorier om samhällets utveckling höll likväl många fast vid att socialismen gick fram ur de tendenser som fanns i det kapitalistiska samhället. När Hjalmar Branting 1902 översatte Friedrich Engels klassiska broschyr Socialismens utveckling från utopi till ve-

tenskap och försåg den med förord och noter tog han upp frågan om socialismens historiska nödvändighet. Han kritiserade Karl Kautsky och andra försvarare av varje steg i marxismen. De sökte avskräcka från kritik av teorin om den ökade proletariseringen med att den var "själva utgångspunkten för vår övertygelse om socialismens historiska nödvändighet". Man fick dock inte fatta den historiska nödvändigheten så fatalistiskt att man glömde arbeta för ett socialistiskt ideal. En relativt välsituerad och andligt högtstående arbetarklass var en bra mycket säkrare hävstång för en omvändelse i socialistisk riktning än massor som i ordets vanliga mening kunde kallas proletariserade.

Engels talade om att det stora flertalet av befolkningen var tvungen att genomföra den socialistiska omvälvningen till äventyr att eljest "ömkligen gå under". En modern socialist skulle formulera satsen: "Det kapitalistiska produktionssättet löser självt i sin utveckling alltmer det stora flertalet av befolkningen från all gemensamhet i intressen med kapitalismen och skapar därigenom självt en makt som blott har valet mellan ett förnedrande beroende och en socialistisk omvälvning."

Då Branting i Socialdemokraten 1919 kritiserade bolsjevismen var en av hans anklagelser att hela utvecklingstanken fallit bort. Det var dock den som gett segerkraften åt socialisterna. "Det är denna utveckling som gör att vi kunna se framtiden an med tillförsikt." Det fanns all anledning att hysa förhoppningar om att utvecklingen fortgick i den riktning som programmet anvisade. Man kunde fortsätta marschen.⁵

I reformismen låg framstegstanken i den formen att man kunde och skulle förbättra samhället steg för steg. Man utvecklade ofta att man genom politiska reformer, fackföreningsrörelsen och Kooperationen, undan för undan byggde in socialistiska verkligheter i kapitalismen, för att på detta sätt steg för steg förverkliga socialismen. Man citerade gärna Bernsteins ord: rörelsen är allt, målet intet. Men man hade ett mål i sikte och man var fast övertygad om att man kunde uppnå det. Ibland talade man om att utvecklingen ledde till detta. Vid andra tillfällen framhöll man att rörelsens samlade ansträngningar skulle leda dithän.⁶

Tage Erlander återkom ständigt till att socialdemokratien arbetade i takt med tiden. Ofta blev man tidigare än inom andra partier varse samhällsproblemen och hade också lösningar på dessa. Socialismen tolkade den kommande utvecklingen som Olof Ruin sammanfattar tankegångarna: "Utvecklingen gick i den riktning som socialdemokratien pläderade för och fann riktig; utvecklingen förstärktes genom socialdemokratins handlande".⁷ Erlander var dock angelägen att framhålla att det var människorna som sådana och inte några anonyma krafter som bestämde det som skedde. Med sina tankar om framtiden höll han fast vid något mycket centralt i framstegstanken, nämligen att framtiden blev

bättre än nutiden och det förgångna och att rörelsen stod i förbund med utvecklingen. Samhället förändrades hela tiden. Men socialdemokratin fanns med som en kraft som rättade till missförhållanden och drev utvecklingen framåt.

Det nuvarande partiprogrammet genomsyras liksom sina föregångare av framstegstankar. Socialdemokratin vill omdana samhället och denna omdaning sättes in i ett historiskt perspektiv. ”Med industrialismen inleddes en utveckling som på ett genomgripande sätt har omskapat människornas villkor och samhällets karaktär.” Det framväxande kapitalistiska samhället utnyttjade nya produktivkrafter som vetenskap och teknik ställt till förfogande. En mäktig klass av kapitalägarna stod mot en växande klass av lönearbetare. Samhället fick sin prägel av motsättningar mellan kapital och arbete och en klyfta mellan ägande och egendomslösa och av en ytterst ojämn fördelning av egendom och inkomster. Detta privilegiesamhälle har omvandlats till en välfärdsstat. Många av kapitalismens ursprungliga drag finns dock kvar. Färdriktningen för den demokratiska socialismen är att ”organisera samhällsförhållandena under folkflertalets aktiva deltagande”. Den vill förverkliga en produktionsordning som inte styrs av ensidiga och begränsade vinstintressen. ”De framsteg som har vunnits genom arbetarrörelsens kamp har befäst socialdemokratin övertygelse att den fredliga samhällsomdaningen på den demokratiska socialismens grund erbjuder den enda framkomliga vägen till människornas frigörelse.”

Inom nykterhetsrörelsen möter man inte samma typ av historiefilosofi som inom socialdemokratin. Framtidstanken finns dock med. Inom godtemplarrörelsen, vars idéutveckling jag haft tillfälle att närmare studera⁸ var den ett arv från Amerika, där den uppstod i mitten av 1800-talet och där enligt den amerikanske historikern R H Gabriel framstegstanken spelade en central roll.⁹ Den kristna grunden utslöt inte inslag av framstegstron i ritualer, sånger, tal och broschyrer. Med den fortgående försvagningen av de kristna momenten efter sekelskiftet blir det ökat utrymme för framstegstanken. Man framställde helnykterheten som en del av framåtskridandet. Man presenterade nykterhetsrörelsen som en reformrörelse och framställde nykterhetssträvandena som ett led i framstegspolitiken.

Jalmar Furuskog markerade mer än andra framstegstanken. Han ville förbinda den och broderskapstanken och göra dem båda till grundvalar för godtemplarrörelsen. Redan 1913 skrev han en entusiastisk artikel om framstegstanken i Unga Tankar, som var organ för Sveriges Godtemplares Ungdomsförbund. Han sökte förankra den i Bergsons tanke-system att livet var ett oavbrutet skapande och världen en evig nyskapelse. Det behövdes en framåtskridandets religion. Man borde uppfatta allt framstegsarbete som en ”religiös handling, en gudstjänst”.

I ett stort antal ledare och tal kom han åter till framstegstanken ehuru med

mindre inslag av mystik än 1913. Som ett exempel kan nämnas en ledare från 1930 där han beskriver hur en yngre generation blir bärare av andra ideal än en äldre. Historiens rytmik framställs som "ett nödvändigt verktyg i utvecklingens tjänst". När han närmare diskuterar framåtskridandet 1934 tar han bestämt avstånd från tron på det automatiska framåtskridandet. Det betecknas som en mycket farlig och utbredd form av framstegstron. "Framåtskridandet är ingenting annat än resultatet av alla människors sammanlagda insats i världen." Samtidigt tillmäter han framstegstanken en mycket stor betydelse. Liksom broderskapstanken bildar den moraliska grundvalen för godtemplarordens verksamhet "så utgör framstegstanken den intellektuella riktlinjen för dess arbete". Uppfattningen om ett framåtskridande finner han höra till "människans stoltaste upptäckter". I modern tid hade de kollektiva folkrörelserna blivit outhärliga redskap för framstegets förverkligande. "Nykterhetsrörelsen mobiliserar människornas goda vilja till ett effektivt framstegsarbete på ett område, där barbariska traditioner ännu utövar ett pinsamt skräckvälde. Den får sin styrka genom att den fogar sin skaparkraft i den långa raden av goda verk som förbättrar och förädlar människornas tillvaro."¹⁰

Under den programdebatt som fördes mot slutet av 1920-talet och under 1930-talet bl a mot bakgrunden av förbuds-nederlaget i Sverige och förbuds-ideologins uppluckring förde Furuskog fram tanken att framstegstanken skulle skrivas in i programmet. När IOGT gjorde en programdeklaration vid sitt årsmöte 1932 lyckades inte Furuskog få framstegstanken direkt inskriven i programmet. Men helnykterheten framställdes i anslaget till programmet som "ett led i människans och folkens strävan mot ett rikare, friare och värdigare liv."

I de grundlinjer för verksamheten som 1939 års storlogemöte antog och som författats av en annan ledande godtemplare, chefredaktören N S Norling förklaras uttryckligen att en av godtemplarordens "stora samhällsreformatoriska uppgifter är att främja framåtskridandet i världen genom att utrota dryckes-sen och befria samhället från alkoholism". När Jalmur Furuskog i en kommitté om det framtida arbetet arbetade ut en programförklaring fick han 1941 med sin gamla kombination broderskap och framåtskridande. Det heter i inledningen: "Var och en bär ansvaret för sin nästas väl och var och en är kallad att bli en kämpe för det mänskliga framåtskridandet."

Även andra rörelser trodde på möjligheterna att förändra verkligheten och förbättra världen, i varje fall för de egna medlemmarna. Så var fallet med exempelvis olika kooperativa organisationer. Inom den konsumentkooperativa rörelsen trädde fram teoretiker som hävdade att den hade en långsiktig idémässig målsättning, nämligen att stöpa om samhället. Den privata vinsthushållningen skulle ersättas av en kooperativ hushållningsform med de samverkande

konsumenternas bästa som mål. Man ville åstadkomma en vittgående förändring av hela samhället. G H von Koch, KF:s förste sekreterare, förde fram sådana tankegångar och de markerades kraftigare av hans efterträdare Martin Sundell. Anders Örne var emellertid den främste målsmannen för dessa tankegångar. Denna syn knöt an till den sk Nimesskolan och dess ledande teoretiker Charles Gide. Örne använde sig av termen kooperatismen som beteckning på det nya samhällssystem han ville grundlägga. Det finns ett inslag av framstegsfilosofi i Örnes framställning: "Enbart på grund av sin ekonomiska princip går den kooperativa hushållningsformen fram mot sitt mål, erövrande mark från den privata vinsthushållningen", skriver Örne.¹¹

Kooperationen skulle nydana samhällslivet och människornas sociala åskådning. Med Kooperationens seger skulle följa bl a fred såväl inom som mellan folken.

Frikyrkorörelsen hade helt andra problem med framtidstanken än de tidigare behandlade rörelserna. Den hade inte som någon central uppgift att förbättra världen. Kristi rike var inte av denna världen. Inte heller var denna människans sanna hem. Här var man en gäst och en främling. Framstegstankens målsättningar var inomvärldsliga. De stod i radikal motsättning till den kristna tanken om det förlorade paradiset som kunde återfinnas först i en annan värld. Det fanns därför kristna som förkastade framstegstanken. Till det mer uppmärksammade hörde att påven fördömde den i en encyklika 1864. Andra kristna godtog framstegstanken. Denna vann också insteg inom teologin. Teologer utvecklade ett optimistiskt—evolutionistiskt betraktelsesätt. Det jordiska framåtskridandet fördes in i Guds världsplan. Det fanns de som tolkade Uppenbarelseboken i framstegstankens anda.

För de frikyrkliga i Sverige var det ett problem att förena tanken på jordiskt framåtskridande med de kristna perspektiven. Det trädde fram en markant världsfrånvändhet, särskilt före 1880. Man märker en stämning av flykt från världen, hinsideslängtan och suckande — "fattig, syndare" — mentalitet. Även om man inte var direkt världsskygg bestämde inte framstegstanken synen på jordelivet. Detta uppfattades som en förberedelse för den himmelska saligheten. De världsliga förhållandena fick en underordnad betydelse. Var jorden en jämmerdal representerade dock jordelivet en mycket kort period och sedan öppnade sig ett härligt land. Hemlandssångerna är många i de frikyrkliga sångböckerna från genombrottsåren. Himmelen var de troendes arvelott. Den ljusa bilden som tecknades gällde inte framstegets paradiset på jorden utan det himmelska hemlandet. Underdånigheten mot överheten kunde vara ett annat hinder, eftersom framstegstanken kunde innebära en kamp mot överheten för att ändra den gällande ordningen. Det finns många predikningar om underdånighet mot överheten. Utgångspunkten var ofta Romarbrevet 13, där Paulus

förklarade att all överhet var av Gud och att den kristne skulle vara underdånig. Luther återopades också i detta sammanhang.

Man möter sådan förkunnelse inom olika frikyrkor liksom ännu mera inom Svenska kyrkan. Metodistkyrkan uppmanar i sin kyrkoordning sina medlemmar att uppföra sig som fredliga och laglydiga undersåtar och vara underdåniga landets överhet. I Frälsningsarméns krigsartiklar inskräptes lydnad mot all myndighet såvitt det överensstämde med plikten mot Gud och nästan. Detta underdånighetsperspektiv framträder minst inom Svenska Baptistsamfundet. Till detta kommer att den naturvetenskapliga världsbild som framstegstankens företrädare ibland bar fram stod i motsättning till den syn på skapelsen som var vanlig inom frikyrkorna.¹²

Världsförbättrartanken hördes dock alltmer inom frikyrkligheten. Särskilt var detta fallet efter 1880. Man märker tydligare hur världsförbättrartanken stod mot världsflyktsstämningarna. Man menade att de troende kunde förhindra mycket ont och befordra mycket gott om de deltog i de världsliga angelägenheterna. Man hävdade att det var de troendes plikt att förbättra världen i kristen anda. Till grund lade man bibelord som "given Kejsaren vad Kejsaren tillhör och Gud vad Gud tillhör" samt "I ären jordens salt och världens ljus". Detta betydde inte att man övergav hemlandstanken. Målet som man hade i sikte var alltjämt utomvärldsligt men man skulle göra förhållandena så bra som möjligt här på jorden. Bakom dessa förändringar ligger flera olika faktorer. Framstegstanken bröt igenom med stor styrka i svenskt idéliv. Själv växte rörelsen ut ur sitt mera sektbetonade stadium. Intresset för politik och samhällsfrågor spred sig i Sverige. Några frikyrkoledare valdes in i riksdagen. Andra var verksamma på andra politiska fält. Man hade aldrig skärmat av sig från världen. Nu verkade man på olika sätt inom denna. Här fanns en växelverkan.

Man märker hur P P Waldenström, Svenska Missionsförbundets ledare och den mest framträdande inom hela frikyrkligheten vid denna tidpunkt, brottades med problemet om det dubbla medborgarskapet, underdånighetstanken och världsförbättrarviljan.¹³ Denna brottningskamp återspeglas i Guds eviga frälsningsråd och andra efterlämnade tal och skrifter. I sin underdånighetspredikan stödde han sig på både Paulus och Luther. Han lärde att överheten var av Gud och att en god överhet var en Guds synnerliga nåd och en ond en dom. I båda fallen skulle den lydas. Folksuveränitetstanken blev från hans utgångspunkt en villfarelse. Trots underdånigheten kunde och borde de troende delta i de medborgerliga angelägenheterna. Det fanns ett dubbelt medborgarskap. Själv lät han sig också väljas in i riksdagen. Där kunde troende göra nytta och på samma sätt kunde de göra detta på andra områden där de engagerade sig för att förbättra förhållandena.

Världsförbättrartanken fanns sålunda också inom svensk frikyrklighet.

Medlemmar deltog i reformverksamhet av skilda slag. Förkunnelsen rymde både hemlandstoner och världsförbättrarparoller. Man trodde på möjligheten att förbättra samhället. Men man avvisade perfektibilitetsidén och tanken på det jordiska som det väsentliga. Den himmelska saligheten var det väsentliga och frälsningen själva livsprogrammet. Med denna begränsning slog framstegstanken igenom även inom frikyrkorörelsen. Detta bidrog till att försvaga underdånighetsmentaliteten. Fabian Månsson fångade denna i sin roman Rättfärdiggörelsen genom tron i episoden där gammelläsaren Ola ror bakom holmarna och gråter sedan han förargat kyrkoherden, överhetspersonen. Händelsen har knappast allmängiltighet ens för sin tid. Ännu mindre gäller den efter 1880.

Det var svårt att uppehålla underdånighetstanken och rida spärr mot framstegsidéerna i en rörelse som bröt mot gammal auktoritet och mobiliserade för nya uppgifter. Frikyrkorna representerade en brytning med och frigörelse från Svenska kyrkan. Man skulle lyda Gud mer än människor. Ibland utsträcktes detta till att gälla även samhället. Guds vilja kunde förkunnas av en skraddare eller skomakare. Det behövde inte vara en prost med teologie doktorsexamen. Skomakaren och skraddaren kunde gå i debatt med honom. De återopade bibelställen. När man på detta och andra sätt bröt med gamla auktoriteter banade man väg för framstegstanken i de världsliga tingen. Som inte minst Sven Lundkvist har visat skedde det en politisk aktivisering inom frikyrkorörelsen.¹⁴ I världen mötte frikyrkornas folk framstegstanken, i varje fall i den enkla formen att världen kunde och borde förbättras. Även om församlingen skilde människorna ut ur världen befann de sig likväl i denna i sitt dagliga arbete och i sin politiska aktivitet.

Framstegstanken blev en del av folkrörelsernas ideologi under genombrottsåren. Några exempel har getts i det föregående. Ibland hade framstegstanken form av en historiefilosofi och en teleologisk grundsyn på samhället. Ofta trädde den fram som en tro på möjligheterna att förbättra världen och en vilja att göra detta. Man uppfattade i flera rörelser de egna strävandena som ett led i det mänskliga framåtskridandet.

I denna form har framstegstanken följt rörelserna och rörelser som uppstår långt senare har kommit att arbeta på samma grund. Man uppfattar gärna folkrörelser som något dynamiskt, som en kraft som vill förändra. Den skall mobilisera människorna för uppgifter som innebär ett framåtskridande. Den skall vara en optimistisk laddning, även om den arbetar i motvind och mäktiga krafter söker krossa dess ideal. Kanske är det framåtriktade och dynamiska, som man ofta förbinder med ordet rörelse, det centrala i begreppet folkrörelse, alltså ett uttryck för framstegstanken i varje fall i uttunnad form.

Noter

Framställningen bygger på protokoll, program, tidningar, skrifter och utgivna tal, från olika folkrörelser.

¹J B Bury, *The Idea of Progress*, 1955 (. 1920)

²G Aspelin, *Framstegstanken i franskt tankeliv från Descartes till Condorcet*, 1929.

³S Silén, *Den kristna människouppfattningen intill Schleiermacher*, 1938.

⁴K Marx—F Engels, *Kommunistiska manifestet*, svensk översättning, 1933, s 32, 43.

⁵H Branting, *Tal och skrifter 1*, 1929, s 280, 333.

⁶H Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling I*, 1942, jmf Framstegstanken i politiken, *Idé-kritik*, 1941.

⁷O Ruin, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946—1969*, 1986, s 241.

⁸H Johansson, *Den svenska godtemplarrörelsen och samhället*, Stockholm 1947; d s, *Folkrörelserna i det demokratiska statskicket i Sverige*, 1952.

⁹R H Gabriel, *The Course of American Democratic Thought*, 1946.

¹⁰J Furuskog, *Vildmark och människovilja*, 1937, s 60.

¹¹*Det kooperativa programmet*, 1937, s 11.

¹²R B Perry, *Puritanism and Democracy*, 1944.

¹³*Samlade predikningar*, 1918—1919.

¹⁴S Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850—1920*, Studia historica Upsaliensia 85, 1977.